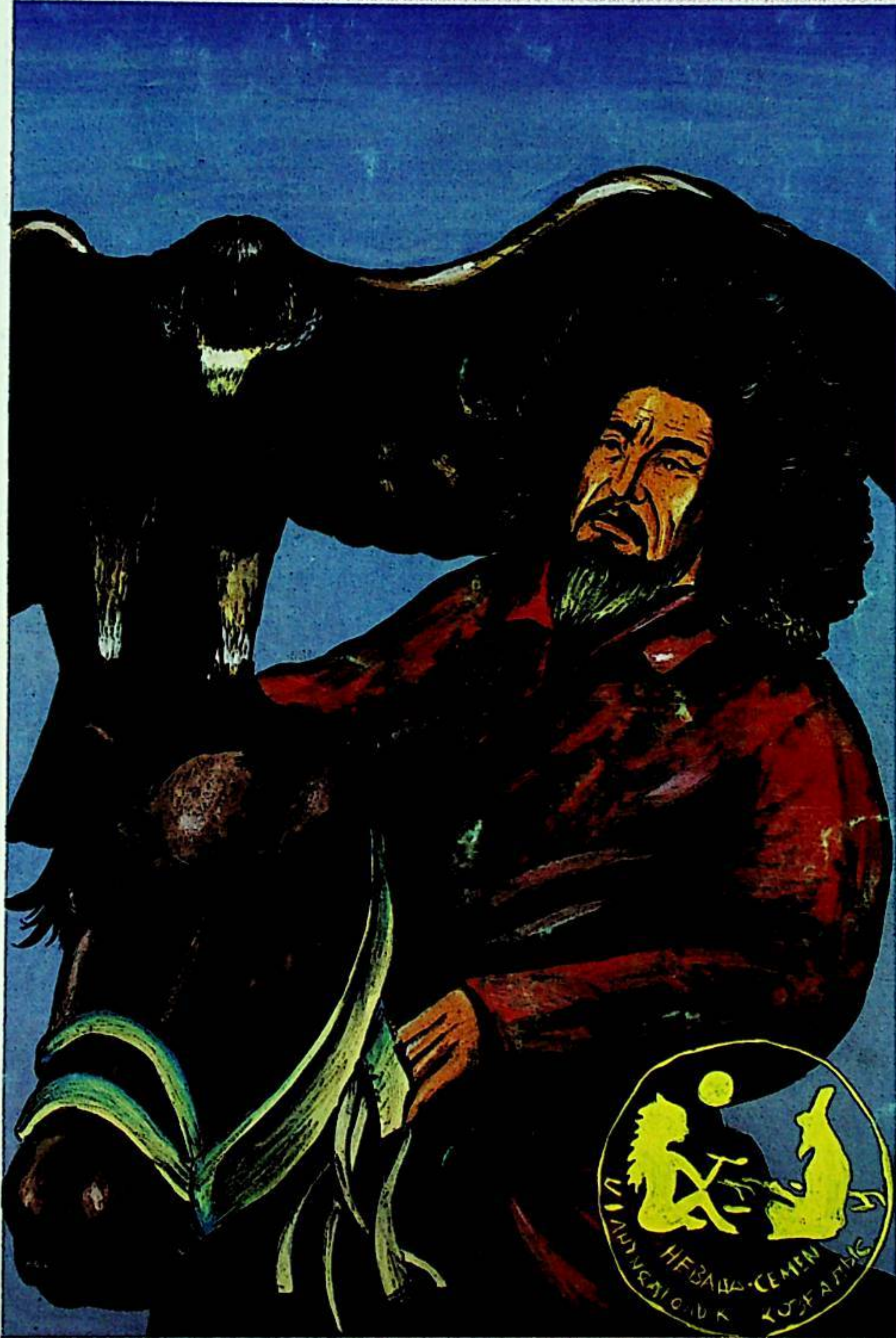

3 MONTHLY SCIENTIFIC, ECONOMICAL AND CULTURAL MAGAZINE

TÜRKİSTAN

SAYI:10
YL:3
1990
5000 TL

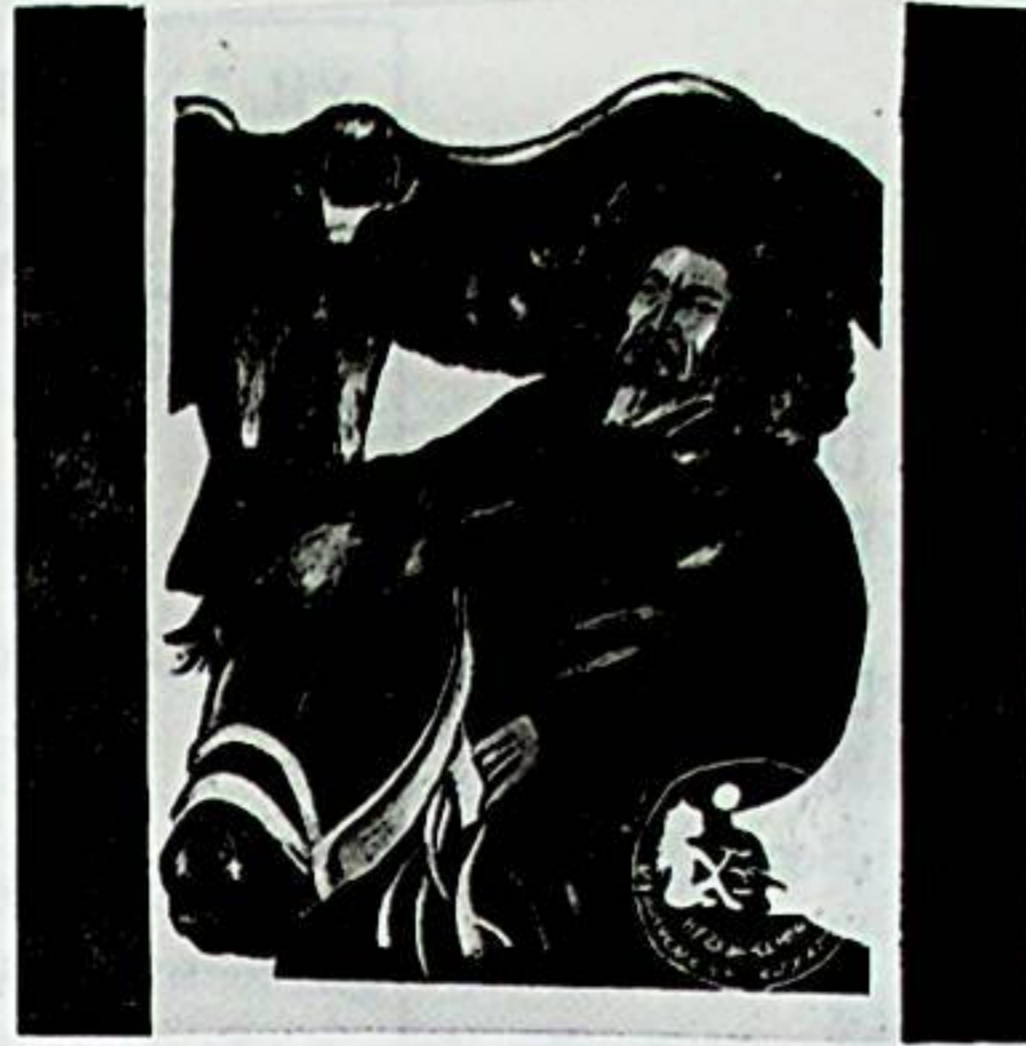
ÜÇ AYLIK İLMÎ EKONOMİK DERGİ

TÜRKİSTAN

3 AYLIK İLMİ EKONOMİK KÜLTÜREL DERGİ

İÇİNDEKİLER

GELECEĞİ DÜŞÜNMEK	4	<i>Muhammed SALİH</i>
AFGANİSTAN VE BOLŞEVİKLER	6	<i>Mustafa Choikaiv'den E.Bengi Özbilen</i>
KIZIL DERİLİ REİSİN BEYAZ ADAMA MEKTUBU	12	<i>Kızılderili Reisi</i>
Prof.Dr. SAİM BALMUKAN İLE "SEMEY-NEVADA" HAREKETİ ÜZERİNE KONUŞMALAR	14	<i>Erol Kaymak</i>
AZERBAJCAN'DA ÇEVRE KİRLİLİĞİ-ARAS VE KÜR NEHİRLERİNİN TRAJEDİSİ	19	<i>Edebiyat ve İnce Senet'den Sultan Pekmezci</i>
KAZAK TÜRK KADINLARININ DÜNYAYA SESLENİŞİ	21	<i>Kazak Edebiyatından Ahmet Türköz</i>
KAZAKİSTAN'DAKİ RADYASYON KURBANLARI	26	<i>Der Spiegel'den E.Bengi Özbilen</i>
GAGAUZ TÜRK EDEBİYATI ÜZERİNE BİR NEÇE SÖZ	29	<i>Abbas Abdullah</i>
AZERBAJCAN HALK CEPHESİNDEN ABBAS ABDULLAH VE R.ZEKA HANDAN İLE RÖPORTAJ	31	<i>Kemal Çapraz</i>
KAZAK TÜRK ATASÖZLERİ	35	<i>Mahmut Doğu</i>
İSLAM ÖNCESİ UYGUR TÜRK TARİHİ	41	<i>Tilla Deniz Baykuzu</i>
KIRGIZ SİNEMASI VE POLATBEK ŞEMSIYEV	46	<i>Mustafa Çetin</i>
FARABİNİN DEVLET FELSEFESİ	48	<i>Hakan Poyraz</i>
AZERBAJCAN DRAM TİYATROSUNUN ARDINDAN	54	<i>Serap İlaslan</i>
"SEVGİLİLERİN CEHENNEMDE VÜS'ALİ" VE "BİZİM GARİBE TALİYİMİZ" ÜZERİNE	58	<i>H.Emel Aşa</i>
OLAYLAR HABERLER BİLGİLER	61	<i>Derviş İyasoğlu</i>
TÜRK DÜNYASINDA YAYINLAR	63	<i>Hülya Kasapoğlu</i>

YURT DIŐI TEMSİLCİLİKLERİ

U.S.A : Abdullah Kwaja, 100 Horizon Dr.
Boonton, NJ, 07005 Tif: (201) 792-
3007 Home: (201) 334-0452
ALMANYA : Çağatay Koçar, Kölner Platz, 2-
800, MÜNCHEN. Tif: (89) 309163
S.ARABİSTAN : Abdul Hakim Karı, P.O.Box:
567, MEDİNE Tif: 8362003
PAKİSTAN : Dr. Abdul Cabbar, P.O.Box:
1120, PESHAWER. Tif: (521) 42218
Home: (521) 40415

YURT DIŐI ABONELERİ İÇİN HESAP NO

TÜRKİSTAN YAYIN MERKEZİ
TÜRKİYE EMLAK BANKASI
BARUTHANE ŞUBESİ, İSTANBUL
Mark Hesabı: 317, Dolar Hesabı: 318

ABONE BEDELİ

YILLIK ABONE BEDELİ
TÜRKİYE : 20.000 TL., **ALMANYA** : 40 Mark,
U.S.A : 20 Dolar, **ARABİSTAN** : 100 Riyal.

YURT İÇİ ABONELERİ İÇİN HESAP NO

POSTA ÇEKİ HESAP NO:
TÜRKİSTAN YAYIN MERKEZİ- 341029
BANKA ÇEKİ HESAP NO: 1006-300-1236081
T. İş Bankası, Bakırköy Şubesi - İSTANBUL

BASILDIĞI YER: DAMLA OFSET 513 64 09

İLAN TARİFESİ

Tam Sayfa Renkli (Dış Kapak): 500.000 TL.
Tam Sayfa Renkli (İç Sayfa) : 350.000 TL.
Tam Sayfa Siyah-Beyaz (İç Sayfa) : 250.000 TL.
Sürekli İlanlarda % 25 iskonto yapılır.

YIL 3. ŞAYI 10 1990 FİATİ 5.000 TL.

TÜRKİSTAN

3 AYLIK İLMİ EKONOMİK KÜLTÜREL DERGİ

Sahibi
Türkistan Yayın Merkezi Adına
Emin Mindan

Genel Koordinatör
A.Ahat Andican

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Erol Kaymak

Grafik-Dizany
Erol Kaymak

Fotograflar
Türkistan Yayın Merkezi
Manas Film-Fotoğraf Arşivi

Yazı Kurulu

Prof. Dr. A. Bican ERCİLASUN
Doç. Dr. A. Ahat ANDİCAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Dr. Baymirza HAYİT
Eşref Bengi ÖZBİLEN
H. Emel AŞA
Prof. Dr. Mehmet SARAY
Doç. Dr. Orhan KAVUNCU
Doç. Dr. Timur KOCAOĞLU
Serap İLARSLAN
Doç. Dr. Yavuz AKPINAR

Gönderilen yazılar iade edilmez. Yazılar
yazı kurulunun onayı ile yayınlanır.

Komp. Necminur Çimen

DERGİ ADRESİ

Yönetim Yeri

Türkistan Yayın Merkezi
Cerrahpaşa Cad. No: 37/1
Tel: 589 01 81

Aksaray - İSTANBUL

Haberleşme Adresi

PK: 13 Cerrahpaşa - İSTANBUL

DEĞERLİ OKUYUCULAR

Dergimizin 10.sayısı Türk Dünyasında yoğun değişimlerin ve çalkantıların olduğu bir dönemde elinizde olacak. Türkistanda çeşitli düzen ve provokasyonlarla oluşturulan Özbek Türk'ü--Mesket Türk'ü çatışmalarından sonra şimdi de Özbek Türk'ü ile Kırgız Türk'ü karşı karşıya getirilmek isteniyor. Amaç, merkeze yönelik yoğun reaksiyonu ve bağımsızlık arzularını köreltmek Türk milletinin yıpranmasına yol açmaktır. Bu konuyla ilgili geniş bilgiyi önümüzdeki sayıda bulacaksınız.

Bu sayımızda Türkistan'ın Kazakistan bölgesindeki nükleer denemeler ve Ekolojik değişimler konusuna ağırlık verildi. Sovyetlerin neredeyse 40 yıldır Kazakistan da sürdürdüğü nükleer denemelerin etkileri, kısa ve uzun dönemdeki sonuçları ilk defa bu kadar ayrıntılı olarak işlenmiş oluyor.

Yıllardan beri Türk Dünyasında meydana gelen olayların Türk ve dünya basınına yeterince aktarılmadığı, kamuoyuna maledilmediği söylenir. Bu yılın ilk aylarında bu boşluğu doldurmayı ve bu görevi elinden geldiğince yüklenmeyi düşünen bir grup ortaya çıktı. "Türk Dünyası Dayanışma Grubu" adını alan bu grubun ilk iki faaliyeti Azerbaycan olaylarının ve Türkistan'ın Kazakistan bölgesindeki olayların kamu oyuna, Türkiyedeki iç ve dış basına anlatılması şeklindeydi. İlkinde Azerbaycan derneğinin ikincisinde ise Türkistanlı Kazak Türkleri Vakfı, Doğu Türkistan Derneği ve Türkistanlılar Kültür ve Sosyal yardım derneği'nin katkılarıyla yapılan basın toplantıları çok etkili sonuçlar verdi. Bu tip faaliyetlerin artacağını ümid ediyoruz.

Değerli okuyucular kuruluş çalışmalarını devam eden Türkistan araştırmaları Vakfının mahkemece tescilli tamamlandı. İşlemleri kısa bir süre sonra tamamlanacaktır. Vakfıyla ilgili düşünceleri ve tüzüğü önümüzdeki sayılarda yayınlacağız.

Bir sonraki sayıda buluşmak dileğiyle saygılar sunuyoruz.

Doç. Dr. Ahat Andican

Geleceği Düşünmek

Muhammed Salih

Muhammed Salih

Özbekistan Edebiyatı ve San'atı gazetesinden seçtiğimiz bu makale Türkistandaki Türk boylarının artık hürriyet yoluna baş koyduklarının açık bir delilidir. Bir taraftan Azerbaycan'da bir taraftan Özbekistan'da bir taraftan Kazakistan'da Kırım'da ve diğer Türk yurtlarında meydana gelen bağımsızlık mücadeleleri bizleri son derece memnun etmekte gelecek için ümitli, inançlı kılmaktadır. Hepsini yüreğimizle, gönlümüzle destekliyor ve inanıyoruz...

Şair Muhammed Salih'in adayı Prof-sörler şehrindeki otuz beş seçim bölgesinden bir olan Özbekistan SSR halk millettekilliğine atandı. Bu şairin kesik sözlerine, sosyal faaliyetlerine verilen kıymettir. Sonuçta seçim böyle neticelendi.

Geçen seneki SSSR millettekilliği seçiminde Muhammed Salih basından kaçırıldı. İdareciler halkın sesine kulak asmadılar. Öyle sanıyoruz ki seçmenler bir defalık seslerini çıkarmadılar. Montesque "Her bir halk öz hükümdarına layık." - demıştır. Eğer bu görüşlere kulak verilse yarına ümitle bakılması mümkündür.

Sözümeye geçmiş yıllardaki şuraların birinci kurultayından başlamak istiyorum. Yetmiş yıllık tarihimizde eşi olmayan bu encümen iç ve dış siyasetimizi de yüksek cesaret örneği oldu. Çünkü, ilk defa en gizli hareketleri halkımızın belki de bütün dünyanın gözü önünde açıkça tartışmaya başladık.

Biz değerli iki haftanın sonunda dünyanın aynasına bakıp, yeni fikirlerin biraraya geldiğini, inanç ve inançsızlığın, düşünce ve cehaletin, sadakat ve ihanetin biraraya geldiğini gördük.

Biz Özbek Türkler'i cihanın aynasına çıkıp ne zaman millettekilliklerimize kürsüye çıkacak diyerek yüreğimizden kan döktük. Çünkü derdini söyleyip dünyaya haber vermesi gereken bir cumhuriyet varsa o da Özbekistan'dı. Kurultayda sessizce oturmuş bir cinayetse, bizim yaptığımız da bizim için birinci derecede cinayetti.

Sessizce oturduk. Seçenler Özbekistan'da, millettekilliklerimiz Moskova'da Biz sessizce oturduk...Seçmenlerle millettekillikleri bir araya gelip büyük bir sessizlik meydana getirdiler. Bu SESSİZLİĞİ Fergana olayları bozdu, yalnızca..Ben mistik değilim ama birbirleriyle kesinlikle alakasız hadiselerde bazen kader oyu-

nu görüldüğü de oluyor.

Fergona olaylarının başladığı gün ben Margılan'a gitmişim. Facia manzarası bile kurultaya olan ümidimize mani olmamıştı. Allah affetsin, ne zaman beş dakika boş vakit bulsak hemen idarenin bir köşesinde televizyon seyretmeye çalışırdık.

Hayrettir ki, Adil Yâkupoğlu, Tolapbergen Kayıpbergenoglu ve yine bir kaç millettekillini istisna sayarsak, çoğu Özbek Türk'ünün derdini söylemek için değil, akademik ya da başka "radikal"lerini tenkit etmek için kürsüye çıkarıldılar. Onlar Özbekistandaki facialı durum doğrultusunda değil, Afganistan kavgasını müdafa edip gözyaşı döktüler. En dehşetlisi şu ki, bazen hür bir fikir ortaya atılsa onu yerle yeksan kılmak için yarışıldı ve bizim millettekillimiz atlandı.

"Bize ne oldu?", diye düşünüyorduk burada.

Sorular huzur vermedi.

İkinci kurultay, bu sorulara tamamen olmasa da kısmen cevap vermiş oldu. Bu kurultayda yalnız yazarlar değil başkalarında da cesaret görüldü. Hayret! dedik. "Sizler var mıydınız", dedik. Ama birinci kurultaydan kalan sıkıcı tesirler, bu gösterilen cesarete de gölge düşürmüş oldu. "Bu cesaret de emirle mi gösterildi acaba?" diyen şüpheli düşünce bizim şuuru-muzu zehirleyip durdu.

Hayır, ben Özbekistanlı Türk millettekilliklerini ayıplayacak değilim. Onları seçen seçmenlere de hareket edecek değilim. Biz seçilenler de bir toplumun çocuklarıyız. En az on, en çok elli-yetmiş yıl içinde bizim metin düşüncemizi kavrayıp tutan totaliter düzenin çocukları...Şimdi de konuşmaya, tartışmaya kadir, değirmenden -tamamen olmasa da çıkan garip insanlarımız. Bu sebeple biz birbirimizi

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da Kızıldereli, Asya'da mazlum Türk halkıyız. Tabiatı ve bizi yok eden ABD ve SSCB emperyalizmine karşı

"Semey-Neveda" anti-nükleer hareketimizi destekleyin

ayıplayamayız.

Ama bu bize imtiyaz vermez. "Değirmenden yeni çıktın, şimdi yorgunluk çıkar, yatak serili duruyor". dememeli hiç kimse. Stalin döneminden sonra bağışlananlara mükafat vermediler. Gdlyan sürgününden sonra da hiç bir şey verilmemişti.

Biz kimdik? Kim olduk? Kim olacağız?

Bu konuda düşünelim.

Özbek Türkleri denilen halk öyle misafirperver bir halktır ki o, kendi faciasını bile kucak açıp bekledi..

Ben bunu mecaz manada değil, gerçek manada söylüyorum. Aslen biz "Gdlyan grubu" Özbekistan'a geldiğinde hepimiz sevinçliydik. Sonunu biliyorsunuz. Hırsızlar uçakla uçup gittiler, halk cezalandı.

Araştırmacılar sızlanacak değilim, onlardan konuştuk.

Ben başka şeyi söylemek istiyorum. Biz hukuki devlet düzeni istiyoruz yani öyle bir niyetimiz var. Fakat "Hukuk" denilen kelime biz Özbekler için uzak bir düşünce. Bu düşünce halk şuurundan uzun zamandan beri çıkarılmış. Şairler içinde "Hukukunu tanı!" diyen şairi görüyor musunuz? Yok. Ama "Borcunu unutma, vazifeni eda et!" gibi sözler düşlerimize de girip çıkıyor. Biz böyle eğitilmişiz.

Bizde milli gurur denen mesele de var. Bu totaliter düzen "ruhsat veren" yegane duygu. Savaş zamanında Stalin bu duygudan fazlaca faydalanmıştı. Ama savaştan sonra bu düşüncenin ölçüsü değişti. Mesela Özbek Türkleri için bu, neyi varsa döppisine kadar ifade ediyordu. Daha sonra pamuğun remzine döndü. İşte, biz kendi külfetimizi dahi milli gurura döndürmeye kadar, âlicenap halkız.

Elbette, benim atalarım, böyle büyük işleri yapmış deyip gururlanmak, asılsız bir duygudur. Böyle ecdada layık olmak gerek. Böyle düşünmeli. Ama böyle "sathi" duyguyu besleyecek olan kaynak da yok ki. Biz neden gururlandığımızı bilmiyoruz. Talebelere "Temur kim?" diye sorsanız, onlar hiç bir şey bilmeden "Kandökücü" diye size cevap verirler. Çocukları-

mızdaki bu cahillik korkunçtur.

Biz kimdik? Kim olduk? Kim olacağız?

Büyük âlim, Türk halklarının ışığı, atamız Mahmud Kaşgari "Divan-ı Lügat't-Türk" adlı kitabında 900 yıl önce şöyle değerli fikirler zikretmişti: "Allah devlet güneşini Türklerin burcunda yarattı. Onları Türk diye adlandırdı. Mülke sahip kıldı, onları zamanımızın hakanları yapıp yükseltti. Zamanın parıltısını bunların eline verdi. Bunları doğru yolda yürümeye kadir kıldı. Bunlara düşman olanlara galip kıldı...Onlar maksatlarına erişip, başedilmez harabelerden kurtuldular. Türklerin oklarından saklanmak için onların her hareketini sağlam tutmak her akıllı kişiye layık ve münasiptir. Bunlara yakın olmak için asıl yol onların dilinde konuşmaktır. Çünkü onlar bu dilde konuşanları iyi dinlediler, kendilerini yakın hissetiler, onlara zarar vermediler..."

Bizim çocuklarımız Türk'ün kimliğini biliyorlar mı acaba? Özbek'de işte dünyaya böylesine şöret yayan milletin bir boyu olduğunu bilebildi mi? Biz bugün internasyonalizm diyoruz ama, bütün ittifaka yayılan bir grup haklarını-Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türk, Uygur ve yine bunun gibi milletlerin-dili ve kanı bir olduğunu söylemekten niye korkarız? Bunu çocuklarımız bilse, "Pantürkist" olup kalmaz mıydı?

Korkunç şeyler her insanda gururu öldürür. Bu cümleden milli gururu da. Gurur büyüklenmek değil, kendi kadir-kıymetini bilmektir. Eğer bu kadir kıymet anlaşılmalı olsaydı, biz kurultayda sessiz oturmazdık. Biz bunu anlamış olsaydık Gdlyan'a benzeyenler halkımızı horlamamış olurlardı. Anlamak içinse, gökyüzünden düşmediğimizi, bu yerin bizim vatanımız olduğunu unutmamamız gerekir.

Evet, inkılaptan sonra Türkistan deyip söylenen bu diyarda, Semerkand, Buhara, Hive, Urganç gibi büyük sanatkarlar-medeniyet merkezleri yer almıştı. Bu şehirlerin etrafında yeşil vadiler, zengin köyler ortaya çıkmıştı. İlişki gelişip, Doğu ve Batı ortasında bugünkü ibare ile söylendiğinde "Kon-

strüktiv" alaka ortaya çıkmıştı. Babalarımız iç ve dış siyasette yüksek mertebeye erişmişler. Bu Türkistan denip bırakılmış memleketin yalnız kılıcından kan damlayan padişahları değil, dilinden bal damlayan muhtar elçileri de olmuş. Kendisini insan sever gayeleri ile dünya medeniyeti tarihine mal etmiş hümanistler, fen bilimlerine te'sir etmiş ulu âlimler olmuştur.

Bugünkü "Özbekler işi" sözüne karşı olarak "Beruniy işi", "Fârâbiy telkini", "Nakşbendiy Felsefesi", "Uluğbek Cedveli", "Horazmiy elcebri" gibi isimler dünya ilminin önemi isimleri arasında dolaşırdı.

Hayır, dostlar benim geçmişimi özlediğim yok.

Ben geleceği özlüyorum.

Gerçek şudur ki, bu kadar sabırsızlıkla sinirli bekleyiş nedendir, belli değil. Belki bu kadar üzüntüyle beklemek sağlığa zararlıdır. Ama insan çöl-i beyabana dönüp yattığında, bağları görüp, geleceği başka şekilde düşünemiyor. Sizde kuruyan denizler, zehirlenmiş göllerin sahilinde durup şöyle düşünün. Ölü doğan bebekler, erkekler, hastalıklı gelincikler-hararet görmüş halkın geleceği sizi böyle acı, darbeleri düşündürür.

Cumhuriyetimizde seçimler yapıldı. Gelecek beş yıl devamında devleti idare etme kimlerin eline bırakıldı? Bizim parlamantomuzun azaları gerçekten de halkın yüceldiği insanlar mı?

Yazarların birliğine gelince, onca şikayetler şunu gösterir ki, seçim ceryanını baskıdan kurtulacağı yok. Şehir, vilayet, kasabalarda halkın gösterdiği adaylara her tür manialar koyulmaktadır. Bu "manialar" şahıslara değil, geleceğimizin yoluna koyulmuş engellerdir. Bunu vazife düşkünlük olarak düşünmeyin. Bunu elinde hüneri, kalbinde yurt duygusu olan adamlar ister işçi, ister çiftçi, ister aydın olsun hepsinin düşünmesi gerek. Gelecek kapalı bir şey değil. Gelecek özünü düşünen, -Kendi hukukunu, kendi hürriyetini düşünen insanların cemiyetidir. Biz geleceği böyle düşünürüz. Bizim düşüme giren gelecek budur!...

BOLŞEVİKLER VE AFGANİSTAN*

Mustafa Choikaiv'den
E.Bengi Özbilen

Yapılan tahkikat sonunda taleplerini tek başına yapmadığı, talebelerle öğretmenlerin bir kısmının tam desteğine sahip olduğu tesbit edildi. Bunun üzerine resmi makamlar "Mustafa Çokayev'inbu satırların yazarı- Milliyetçi fikirlerini uygulamaya koymaya" teşebbüsten Rahimi'yi sadece parti ve enstitüden ihraç etmekle iktifa ettiler. Fakat resmi makamlar işi bu kadarla bırakmayacaklarını da hissediyorlardı. Amanullah Han Türkistan'da çok seviliyor ve saygı görüyordu ki, bu kesinlikle "Sovyetlere beslediği sempatiden" dolayı değildi. Türkistanlılar Amanullah Han'ı şahsında bağımsız Afganistan fikri ile birlikte büyük bir gelişme arzusunun birleştiren bir kişi olarak görüyorlardı.

Sovyet okullarında yetişen Türkistan gençliğinin bu kesiminde Türkistan'ın milli gelişmesi için "Afgan ve hatta Mısır şartlarını" talep eden faal bir grubun ortaya çıkması Amanullah'ın ne "Sovyet yanlısı" ne de "İngiliz karşıtı" siyasetinin -şayet siyasetini böyle tanımlamak caizse- Türkistan'da haiz olduğu popülaritede bir rol oynamadığını aşikar bir ispatıdır. Türkistan halkının Amanullah Han'a beslediği on yıl zarfında "Kızıl bayrağının çekildiği ülkeleri için bağımsızlığı arzulamalarından kaynaklanıyordu. Bolşevikler bu hususu gayet güzel farketmişlerdi. Bu sebepten dolayı yani Türkistan halkının gözü önünde Amanullah'ın ve sözünün değerini düşürmek için Afganistan'da daha yeni vuku bulan olayların arefesinde krala ve reformlarına karşı bir "ihtilalci" kampanya başlatmaya niyetlendiler.

Sovyet basını bir taraftan "Amanul-

lah Han'ı ve reformlarını İngiliz emperyalizmine karşı korurken" diğer taraftanda milli Afganistan devlet siyasetinin temellerine karşı giriştiği saldırının bütün izlerini yoketmeye çalıştığı için şimdi bu hususun anlatılmasını gerekli buldum.

Sovyetlerin Türkistan'daki bütün parti ve hükümet faaliyetlerinin başında bulunan Tüm Rus Komünist Partisi Merkez Komitesinin Merkezi Asya Bürosunun resmi organı olan Pravda Vostoka adlı Taşkent gazetesinin birçok sayısı önünde duruyor. Büronun sorumlu sekreteri olan Zeleneski şunları yazmış, (Bkz. 2 Kasım 1928 tarihli Pravda Vostoka):

"Amanullah'ın reformları, özellikle bu reformlar hakkında elde edilen tek taraflı, Marksist olmayan ve tam doğru olmayan bilgiler dolayısıyla bir çok kişiyi yanlış yola sevk edebilirler.

Sınıf açısından bakıldığında Amanullah Han'ın genel hatlarıyla çizdiği veya uyguladığı tedbirler bir burjuva devletinin gelişmesi, ticaret ve sanayi kapitalizminin normal gelişmesi için en müsait şartları yaratmak temayülündedirler. Feodalizm ile mukayese edildiğinde kapitalizm tabii ki kültürel ve ekonomik gelişmenin bir işaretidir... Fakat Afganistan'da kapitalizmin kanla, emekle, çalışanların sömürülmesi ve köylerin mahvıyla beslenecektir.

Ve Zelenski devam ediyor. Bu meselelerin (yani Amanullah'ın reformlarının sınıf için önemi) yanlış anlaşılması sadece Rahimi'nin fikirlerinin (veya benzerlerinin, yani Türkistan milliyetçiliğini destekleyen fikirlerin) yayılmasına yardımcı olacaktır.

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da
Kızldereli,
Asya'da mazlum
Türk halkıyız.
Tabiatı ve bizi
yok eden
ABD ve SSCB
emperyalizmine
karşı
"Semey-Neveda"
anti-nükleer
hareketimizi
destekleyin

* Dergimizin 9. sayısından devam

Bu (yanlış) tavır da (Merkezi Asya) Cumhuriyetinin gerçek Sovyet takdimini, "Merkezi Asya'daki işçi ve köylüler için gerçek rehber" olarak düşünülmüş takdimini görüyoruz. Görüyoruz ki Sovyet anlayışına göre;

Amanullah Han devletini Afgan emekçilerinin kanı ve Afgan köylülerinin mahvı üzerine inşa etmektedir..."

Afganistan'da şu sırlarda meydana gelen olayların gerçek sebepleri anlaşıldığına göre şöyledirler. Afgan halkının maruz kaldığı facianın tam bir tesbitini yapabilecek durumda değilim. Burada ancak Sovyet kaynaklarından elde edilen izahattan bahsedeceğim. Bolşeviklerin İngilizleri suçladıkları aşikardır. Bolşeviklere göre Afganistan'daki ayaklanma ancak "Sovyetler Birliği'ne karşı saldırı" mazereti sağladığı ölçüde İngiltere'nin menfaatinedir. İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne karşı saldırı niyetinin diğer hususların yanısıra delili olarak Fransız generali Gouraud'un Amanullah Han'a karşı yapılan aksiyoner ayaklanma ile "şüphe çekici bir şekilde aynı zamana tesadüf eden "Hindistan seyahati gösterilmektedir, Bulletin of the Press of the Central East PP editörü Afgan meselesini ele alırken bu şekilde "emperyalistlerin oyunlarını ortaya çıkarmaktadır". Fakat ayaklanma için sadece İngiltere suçlu bulunmuyordu. Bütün meselelerin aslan payı doğrudan Amanullah Han'a yükleniyordu. Taşkent'te yayınlanan Pravda Vostoka gazetesinin 1 Ocak 1929 nüshasında şunlar yazılıydı:

"Afganistan'da kapitalizmin gelişmesi kitlelerin mahvı ve köylülerin yoksullaşması ile bir-

likte gidiyor. Buna rağmen sanayinin gelişmesi ve merkezi devlet teşekküllerinin ve ordunun idamesi için gerekli olan her yıl artan vergilerin büyük bir kısmı köylülerin sırtından toplanıyor, taleplerini ifade edemeyen gayrimemnun köylüler kendilerini hükümete karşı hareket etmeye kışkırtan feodal ve ruhani unsurların peşinden gidiyorlar."

Böylece Sovyetlerin izahına göre Afgan halkının kahir ekseriyetini teşkil eden köylüler hükümetin karşısında yer almış görünüyorlar.

Bulletin of the Press of the Central East'de yayınlanan "The Reactionary Rising is being Prolonged" başlıklı bir makale bu mevzuya hasredilmiştir. Afgan meseleleri hakkındaki Sovyet izahlarına gösterilen büyük ilgi-den dolayı bu makaleden oldukça uzun bölümleri iktibas edeceğim? Makale hükümet güçleri ile hükümete karşı güçlerin dağılımı hakkında bize oldukça basit şekilde bir fikir verdiği için ilgi çekicidir.

Mantıklı olarak bakıldığında ayaklanmayı iki yöre üzerinde tesir icra ettiği belirtiliyor. -Kuhistan ve Celalabad hariç olmak üzere Şark Vilayeti- Sovyetlerden edinilen bilgiler bize bu yörelerdeki durum hakkında bir fikir veriyorlar. Tekrar yukarıda bir fikir veriyorlar, Tekrar yukarıda bahsolunan makaleye dönelim:

"Kuhistan bölgesindeki ayaklanmaya katılanların büyük kısmı Afgan kabilelerinin köylüleridirler"

Ve makale Afgan köylülerinin halihazırdaki durumdan memnun olmamaya yerden göğe

kadar hakları olduğuna işaret ederek devam ediyor.

"Afgan burjuvazisinin ilerici ticaret reformlarının Afgan köylülerine faydası dokunmamıştır. Aksine reformların neticesinde ülkenin başlıca vergi mükellefleri olan Afgan köylülerinin durumu vergilerin artış ve evvelce aynı yapılan ödemenin şimdi nakdiye dönmesi dolayısıyla oldukça kötüleşmiştir. Mesela arazi vergisi 1919'dan beri üç ila dört misli artmıştır, evvelce 7 pul (1 rupi=20 pul) olan küçükbaş hayvan vergisi 1/2 rupi olmuştur evvelce 20 pul olan büyükbaş hayvan vergisi 1 rupi'ye çıkmıştır, at vergisi dört misli olmuştur, ve eşek vergisi eskisine nazaran beş misli olmuştur.

Köylüler verginin ayniden nakdiye dönüşmesinden de zarara uğramışlardır. Afgan köylülerinin pazarla çok az irtibatının bulunduğu halihazırdaki şartlar altında bu değişiklik köylülerin tefecilerin esiri haline düşmesine sebep olmakta ve resmi görevlilerin muhtemel yolsuzluklarına büyük imkan sağlamaktadır.

Bunlar yaygın rüşveti, mahalli otaritelerin gayri kanuni tahsilatlarını ve köylülerin üretkenliğini artırmak için herhangi bir teşviğin (teknik uygulamalar vasıtasıyla) olmayışını da ilave etmek gerekir.

Afgan köylülerinin bu müşkül durumu memlekette her zaman haydutların bulunmasının sebeplerinden biridir. Bu yüzden Afganistan'da 1925 yılı hasadının kısmen kötü hasada rağmen vergileri azaltmamış olması karakteristiktir"

Ve böylece sınıf menfaatleri açısından bugünün ticari burju-

vazisini meydana getiren serdarların gücünün Afgan köylülerinin hayatına daha fazla sefalet getirdiği sonucuna varılmaktadır. Ayriyeten rüşvet ve yolsuzluğa sadece mani olunmamakla kalınmamış, reformların kendisi de çoğu kez halkın yeni baskılara uğramasının sebebinin teşkil etmiştir.

Köylüler İslamiyetin ve (kallıntıları hala mevcut olan) eski cemaatin yeniden tesisine acıklı kaderinin düzelleceğine ve durumlarındaki sefaletin başlıca sebebinin padişahın "gavur" olmasından ve Allah'ın iradesine karşı gelen "zındıkane" reformlar yapmasından kaynaklandığına inanmaya başlamışlardı. Şark Vilayetlerindeki ayaklanmanın (katılanlar "Şinvari" aşireti mensuplardıydılar) sebep olarak ta köylülerin fena hali kabul edilmişti. Bolşevikler Amanullah Han'ın aşireti olan "Durani aşiretinin Şinvarilere karşı karşı harekete geçmeyi reddetmesini" manidar bulunuyorlardı.

Atıflarda bulunduğum makalede "Anlaşıldığına göre Durrani kabile reisleri, Şinvari reisinin müzakerelerde ileri sürdüğü taleplerle (reformların ilgası, mecburi askerliğin kaldırılması, vilayetlerde muhtar idareler kurulması hakkının iadesi) hem fikir diler" diyor. Böylece Bolşevikler halkın büyük kısmının Amanullah Han'ın reformlarına karşı olduğunu kabul ediyorlar. Peki, hükümetin reformlarını destekleyenler kimlerdi? Bulletin of the Press of the Central East bu soruya şimdi inceleyeceğim bir cevap veriliyor: "Halkın önemsiz bir kısmı reformlardan ve hükümetten yanaydı" Destekleyiciler Afganistan'ın hakim sınıfı, serdarların bir kısmı ve şimdi tica-

ret burjuvazisini oluşturan asilzadelerdi. Serdarlar (şimdiye kadar mevcut olan feodal şartlar altında köylüleri soyarak elde ettikleri) sermayelerinin ticarete yatırırlarında ve Afganistan'ın kapitalist gelişmesinde menfaatleri vardı.

Afganistan'daki kapitalist gelişmenin feodal şartlara göre daha çok menfaatlerine uyduğu küçük şehir burjuvazisi de (zenaatkarlar, ticaret erbabı v.s.) serdarları desteklemektedirler. Nihayet küçük bir grup teşkil eden Afgan "aydınları", subaylar ve genç bürokratlar da hükümetin tarafını tutmaktadırlar.

Hükümetin, yani reform taraftarlarının, diğer zayıf noktalara da, Bulletin'de şöyle işaret edilmektedir.

"Afganistan'daki durumun ciddiyeti emperyalizm ve kapitalizmin şartları altındaki bu geri kalmış ülkenin Avrupa ülkelerinin kat etmek için yüzyıllar harcadıkları gelişme yolunu kısa bir zamanda almaya çalışması ile izah edilmektedir".

Yukarıda yazılanlardan "ülkenin dini ve milli hayatının temellerini çok kısa bir sürede yıkmamanın Amanullah'ı tebasının büyük bir kısmı için tebasının büyük bir kısmı için sevilmez hale getirdiği" sonucuna varılabilmektedir.

Afgan olaylarının Sovyet izahlarının mantıklı bir sonucu olan bu düşünceyi Bolşevikler "İngiliz burjuva basınının" bir icadı olarak görmektedirler. (bkz. 1 Ocak 1929 tarihli Pravda Vostoka)

VII

Afganistan'daki olaylar için şayet bu sebepler kabul edilirse

o takdirde varılacak sonuç nedir? Muhakkak ki asilerin talep ettikleri -Yani, bütün reformların iptali- değil! Ne de "Sovyetler Birliğindeki bütün çalışan kitlelerin sempatisini" vaad eden Bolşeviklerin tavsiyesi.

Özetle Bolşeviklerin Amanullah'a tavsiyesi şöyleydi: a) Yapılan uzlaşma kaale almamak, ve b) ara verilen mücadeleyi sürdürmekte daha fazla cesaret göstermek. Diğer bir şekilde ifade etmek gerekirse onu şimdiye kadar uygulanandan "daha cüretli metodlarla" Avrupa seviyesine kısa zamanda ulaşmak teşebbüsünü desteklemesini tavsiye ediyorlardı, Yani, Bolşeviklerin görüşüne göre "Afganistan'daki durumu kötüleştirmiş olan" yenilikleri tatbik etmesini. Bunun ne manaya geldiğini şimdi iktibas edeceğim. Sovyet kaynağı "Bulletin'de açıkça izah edilmiştir:

"....Müstemele ve manda ülkelerindeki feodal orta çağ sistemini değiştirmeye müteallik bütün siyasi reformlar gelişmenin işareti olmakla beraber, milli müstemele ihtilalleri olmaksızın -yani "barışçı" metodlarla ve "Tarım ihtilali" olmaksızın emperyalizmi üstesinden gelmek için ütöpik teşebbüslerdir (Bak sayfa 3).

Diğer taraftan ise "kadın eşitliği" dini okulların yerini "laik" okulların ve "şeriat" mahkemelerin alması gibi siyasi reformlar ise şayet yeni müesseseleri muhafaza etmek isteyen ve müdafae edecek güçte olan birleşmiş içtimali güçler tarafından desteklenmiyorsa hatalıdır (Bkz. sayfa 5). Başka türlü ifade etmek gerekirse, Bolşevikler Amanullah Han'a Türkistan'a uyguladıkları

kendi milli siyasetlerin temel olarak alıp, takip etmesini tavsiye ediyorlardı.

Türkistan'da "milli müstemele ihtilali" vasıtasıyla ve "tarım ihtilaline" dayanarak gerçek ("ütopik" olamayan "emperyalizmi altetmek teşebbüsünün" tesirleri görülebilirdi. Kanaatimce "kadın eşitliği", "dini" okulların yerine "laik" okulların ve "şeriat" mahkemelerinin yerini, "laik" mahkemelerin alması gibi reformlar için "birleşmiş içtimai güçler temelini tesiri" için dünya tarihinde yegane ve en büyük bir deneme vardır. Bunun için "dini ve milli temellere" karşı acımasız bir mücadelenin en büyük örneğine işaret edebilirim. Türkistan'da bu denemenin halkımızın "dini ve milli temellerinin" idamesi ile ilgilenmeyen yabancı silahlı güçler tarafından desteklenen projeler diktatorya tarafından zor kullanılarak uygulandığı ilave edilebilir.

Yarım yüzyıl Rusya'nın idaresi altında olan Türkistan'ın dini ve milli temellerine" başka bir millet tarafından müdahale edilmiş ve bu yüzden bizimkinden daha güçlü olan Afganistan'dan ziyade "Avrupa kültürünü" kabule daha yatkın olduğunun düşünüldüğüne işaret edip sözlerime son verirken Bolşeviklerin Amanullah Han'a kendi örneklerine uygulaması tavsiyeleri "Sovyetler Birliği'nin emekçi kitlelerinin sempatisi"nin reed edilmesine rağmen büyük bir ihtiyatla nazar-ı itibare alınmalıdır.

Türkistan'daki "dini ve milli temellerle ihtilalci mücadele" ve "tarım ihtilali" hususunda Sovyet denemesinin kısa bir özetini yapmama okuyucularımın itiraz etmeyeceklerini umarım. Tüm

bilgi vermek için Sovyet kaynaklarını kullanacağım.

Bolşevik yazar Skalov, Türkistan'da beş yıllık Sovyet denemesinden sonra Sovyet makamlarınca aşağıdaki şekilde kendisini izhar eden "siyasi tavizler" şekline dönüşen bir "ricat ideolojisi" müşahade ettiğini belirtmektedir.

"Vakıfların din adamlarına iadesi" kadı mahkemelerinin yeniden tesisi, "nüfuslu denen kişilerin" iktidara getirilmesi, eski feodal kanunların (?) kısmen geri gelmesi, ve toprak reformlarının geçici olarak askıya alınması"

Böylece Amanullah Han'ın reformları iptal eden fermanından (9 Ocak 1929) önce buna benzer bir Sovyet kararnamesi vardı. Bolşeviklerin sonradan dini ve milli temelleri anlamak için büyük tarihi öneme haiz bir dökümandan örnek olmak üzere bahsedeceğim. Bu dökümanın Özbekçeden tercüme edilen mevzusu şöyleydi.

Soru: Şayet büyük toprak sahipleri çok toprağa sahipler ve bu toprakları şahsen işlemiyorlarsa "şeriat" açısından devletin bu işlenmeyen toprakları onları şahsen işleyebilecek olan dekanlara vermesi doğru mudur? Ve bu "şeriat"a aykırı değildir?

Cevap: imam-ı Azam'ın öğrettiklerine göre toprak sahiplerinin toprağın işlenmesine şahsen katılmaksızın kar etmek amacıyla topraklarını işlenmek üzere diğer şahıslara devretmeeri kesinlikle yasaktır.

"Sahih-i Buhari" -cilt V, sayfa 719'da Hz.Muhammed'in sahabelerinden Medine'li zengin

toprak sahibi Rafia'nın ürünün belli bir miktarını kendisi almak kaydıyla, topraklarının bir kısmını işlemek üzere üçüncü kişilere verdiği yazılıdır. Bunu duyunca Hz.Muhammed Rafia'nın ürünün bir kısmını almasını yasaklamıştır. Fetva-i Alim-Kari" adlı kitapta, (cilt 11, sayfa 240) şunlar yazılıdır: "Şayet bir toprak sahibi topraklarının hepsini işleyemezse resmi makamlar topraklarını alıp fakire verebilirler."

Bu görüşe göre, "Devlet" büyük toprak sahiplerinin topraklarını alıp işlemek üzere fakir dekanlara vermek hakkını haizdir. Bu da "şeriat"a aykırı değildir.

Mezkur belge Türkistan'daki müslüman din adamlarının "rivayeti"dir. Sovyet Yayın Bürosu tarafından bastırılmış ve Taşkent, Semerkant.

Ve Fergana bölgelerinde "toprak reformu (1925)'nun" uygulanmaya başladığı sırada bütün ülkedeki devlet dairelerine dağıtılmıştı.

Bu belgenin gerçekliği hususunda hiç bir şüpheye mahal bırakmamak için metni Türkistan'da "tarım ihtilali" için Bolşevik mücadelesinin muhtelif safhalarını bir hatırlatma olarak yayınlayan ve Taşkent'te intişar eden Pravda Vostoka gazetesinin 24 Aralık 1928 tarihli sayısından aldım. Başka bir belgeden daha bahsetmezsem Türkistan'daki "tarım ihtilali hakkındaki notlarım tamam olmaz. Bu 11 Ocak 1928'de Pravda Vostoka'da yayınlanan ve muhtevastan dekanların çoğu kez bir yabancıнын topraklarına sahip olmayı reddettiklerini ve toprakları evvelki sahiplerine gönüllü olarak iade ettiklerini öğrendiğimiz Uzbeğistan Ziraat Halk Komiseri'nin

bir emridir. Bazı yerlerde Sovyet makamları toprak reformunu "şeriat"ın da yardımı ile bu reformdan yararlanılması düşünülenler tarafından ihlal edilmeye karşı korumak mecburiyetinde kalmıştır.

Burada Türkistan'daki kadın "eşitliği" hakkında birkaç kelime söylemek zorundayım. Sovyet makamlarının hiç bir değer "ihtilalci" reformu kadın "eşitliği" (peçenin kaldırılması) için olan kadar şiddetli muhalefete karşılaşmamıştır. Bir hafta geçmiyor ki, yüzünü açmış olan bir kadın veya reformu teşvik eden en yakın erkek akrabası veya reform taraftarı olan bir Sovyet işçisi öldürülmüş olmasın. Komünist Parti üyelerinin bile "kadın reformuna" karşı muhalefelerinden bahsetmeyeceğim. Fakat "hazin bir zevkle" Bütün Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Orta Asya Bürosu'nun resim yayın organı olan Taşkent'te intişar eden Za Partiyu dergisinin "hiç kimsenin en güçlü silah olan Kur'an'dan atıflarla ve Kuran'ı kaynak göstererek kadınların peçesini çıkarmak reformunu mudafaaya teşebbüs etmemesinden" (bkz. Za Partiyu, 1 Ocak 1928, sayfa 93) duyduğu aşırı eseften de bahsetmeden duramayacağım.

Öyleyse, dini ve milliyeti reddeden "proletaryanın ihtilalci diktatoryasının" "dini ve milli temellerle yapmak zorunda kaldığı uzlaşmanın" her önemli işe "Bismillahirrahmanirrahim" diye başlayan devlet başkanı Amanullah Han için münakaşa kabul etmez bir mecburiyet olduğunu öne sürmek gerekir.

Tabii ki uzlaşmadan uzlaşma fark vardır. Uzlaşmaların nevi

bir ülkedeki reform taraftarları ile muhafazakarların güçlerinin oranına bağlıdır. Özellikle Bolşeviklerin Türkistan'da başına gelenler nazar-ı itibara alındığında değil "tarım ihtilali" mütevazı bir toprak reformunu bile bir kalem oynatmakla yapabilmeyi tahayyül etmek çılgınlıktır.

Onları destekleyecek "birleşik sosyal güçlerin varlığı" olmaksızın hiç bir reformu yapmak mümkün değildir. Günümüz Afganistan'ın da olduğu gibi çok güçlü bir "kabile sisteminin" olduğu sürece böylece sosyal güçler var olamazlar. Niyeti ne kadar halisane olursa olsun hükümet, Afgan kabileleri bir millet haline getirilmediği sürece ileri reformların başarılı olabileceğini düşünmemelidir. Kabile sistemi olduğu sürece her hükümet ve devletin desteği olan güvenilir bir ordu olamaz. Afganistan'ın emrinde böyle güvenilir bir gücü var mıdır? Bunun cevabını Afgan gazetesi Aris'in ilk baskısında, 13 Eylül 1928'de yayınlanan ve sonra Buletin of the Press of the Central East'de tekrar yayınlanan "Reactionary Rising in Afganistan" makalesinde bulabiliriz:

"Şayet askerler hükümetin niyetlerine sempati beslemiyorlarsa veya kendi kanaatleri hakkında kararsızsalar onların itaat edeceklerine veya kumandanlarının sözlerini dinleyeceklerini düşünmek mümkün değildir..."

Bu hususta Sovyet rejiminin edindiği tecrübeler bazı değerli dersler vermektedir. Devlet üzerinde Afganistan'da olduğundan daha az nüfus icra eden kabileler Sovyet Kayzakistan'ında vardır. Sovyet makamlarını aldığı bütün tedbirlere rağmen kabile ayrılık-

ları Kazakistan'da hayatın her sahasında şiddetle hissedilmektedir. Olağanüstü ihtilalci yapıda pek çok reformdan sonra Bolşevikler nihayet geçen yılın sonunda ne Afganistan'ın ne de başka bir milli hükümetin uygulayamayacağı tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar.

Sovyet makamları kabile reislerinin bütün sığırları ve mallarını müsadere edip, reislerin pek çoğunu da çeşitli uzak yörelere sürdüler. Bu tedbir ancak mahalli halka düşman olan yabancı bir askeri güç tarafından alınabilirdi. Kazak ve Kırgız komünistleri arasında Kazakistan'daki bu "kabilelere karşı" müsaderelelere karşı kesin bir şekilde muhalif olan pek çok kişi vardı. Kabile reislerinin bu şekilde mahvından sonra Kayzakistan'daki mahalli Sovyetler ve parti teşkilatları için yeni seçimler yapıldı. Dikkati çeken husus bir çok yönde de aynı kabile mensuplarının değil mahalli sovyetlere parti nüvesine bile seçilmeleri oldu, yani parti nüvesinin başkanı sadece kendi kabilesinin mensuplarını partiye katılmaya davet etmişti...

Şayet durum Sovyet devletinde böyle olursa, kabile sisteminin temeli olarak kabul edildiği Afganistan'da ne beklenebilir?

Sovyetlerin Amanullah Han'a yaptıkları tavsiyenin "Sovyetlerin Amanullah Han'la yaptıkları tavsiyenin "Sovyetler Birliğindeki çalışan kitlelerin sempatisine" sahip olacağı teminatının verilmiş olmasına rağmen Afganistan'ın hali hazırdaki şartları ve devlet olarak karşı karşıya bulunduğu problemleri nazar-ı itibare alındığında tamamen uygunsuz olduğunu göstermeye çalıştım.

Dini ve milli hissiyatın baskısı karşısında kendileri "ricat etmek" mecburiyetinde kalan, müslüman mollaların ve "kutsal kitapların" otoritesinin desteğiyle "toprak reformu" lehine "tarım ihtilali" fikrinden kendileri vazgeçmiş olan Bolşevikler Amanullah Han'a birdenbire bütün "dini ve milli temellerle irtibarı koparıp" "Batının emperyalistlerine karşı bir müstemleke ihtilali" başlatmayı tavsiye etmişlerdir. Milli gelişme yoluna daha yeni girmiş ve çok "hassas" (daha iyi ifade edecek bir kelime bulamıyorum) bir coğrafi pozisyona sahip bir ülke olan Afganistan niye "Müstemleke ihtilalinin" kanlı yoluna girmeye teşvik edilmektedir?

Mahalli Türkistan komünistlerinin Afganistan meselesine ve Afganistan'a yapılan Bolşevik tavsiyesine karşı tavırları kayda değerdir. Tabii ki kendi fikirlerini açıkça ifade etmeye cesaret edememekte ve sadece Moskof hocalarının sözlerini ve yazıların tekrara mecbur kalmaktadır...

Buna rağmen Aşkabad'da yayınlanan 27 Aralık 1928 tarihli Türkmenskaya Iskra gazetesi Afganistan'ın kurtuluşunun "Türkiye'nin izinde gitmekle" olacağını söylemek cesareten göstermiştir. Yani bu "müstemleke ihtilali"ne mütealim Bolşevik tavsiyesini umursamamak ve devletin milli temeline yıkmaktan imtina etmek demektir.

Bolşevikler gazetede yazılanları ciddiye almış ve 20 Ocak 1929'da bütün Rusya Komünist Partisi Merkez komitesi'nin Merkezi Asya Bürosu'nun organı olan ve Taşkent'te intişar eden Pravda Vostka gazetesi bu Tür-

kistanlı komünistlerin davranışlarından dolayı duyduğu aşırı öfkeyi beyan etmiştir.

Türkistan halkının anladığı şekilde "Türkiyenin izinden gitmek demek Bolşeviklerin hamiliğini", Sovyetlerin anladığı şekilde "Proletarya Diktatoryası" fikrini ve Moskova Enternasyonalinin nüfusunu bir kenara atmak demektir.

Türkistan sakinleri "Kemalist Türkiye'nin gelişme çizgisinden" bahsettikleri zaman düşündükleri ve arzu ettikleri bolşeviklerin anladıkları şekilde "Batı'da içtimai felaket" fikri değil de akabinde Türkistan'ın kendi milli gelişme çizgisini takip edebilecekleri Sovyet Rusya'da bir siyasi felakettir. Şayet, Türkistan milli açıdan hür olursa zaman zaman Türkiye'nin siyasetinin karakteristiği olan Batı'ya karşı şüpheli bir harici siyasetin yerini Rusya'ya karşı şüphesiz siyaseti alacaktır. Bu sebepten dolayı Bolşevikler mahalli Türkistan halkının gözünden "Kemalizmi (ve tabii Amanullah Han'ın reformlarını) düşürmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktadırlar...

Benim Afganistan'a karşı beslediğim sempati aynı zamanda bu ülkenin coğrafi pozisyonundan kaynaklanan mukayyet zorlukların gerçekten muhayyet zorlukların gerçekten milli devlet hayatında yararlı bir faktöre dönüşmesi için duyduğum isteğin ifadesidir.

Bu makaleye Bolşevik gazetelerden alınma ikaz sözleri ile son vermek istiyorum.

"Afgan ihtilalinin geleceği kalbimizin derinliklerine kök salmıştır" diyor Bolşevik Men-

nan Remzi Taşkent'te intişar eden Kızıl Uzbegistan gazetesinde. Ve:

"Ülkedeki gerçekten radikal reformların en akıllı adamlardan oluşan Devlet Konseyi ile padişah Amanullah Han değil, fakat emekçi Afgan kitleleri gerçekleştirecektir" diyor Moskova'da intişar eden Ogonek mecmuası Amanullah Han'ın Moskova ziyareti esnasında.

■ DİPNOTLAR:

- 1) Türk halkı ile kastolunan Türkiye Türkleri'dir (Ç.N.).
- 2) Mavi Kitap: "The Blue Book". Sabık Hariciye Bakanlığı arşivlerinden elde edilen gizli dökümanlar koleksiyonu. Harici meseleler Halk Komiserliği tarafından 1918'de Moskova'da neşredilmişti.
- 3) N.E.P. Yeni Ekonomi Politikası (Ç.N.).
- 4) Türkistan Bolşeviklerinin "Basmacı" ayaklanmasının amili olduğuma dair yaydıkları rivayete Cemal Paşa'nın da inanmış olması muhtemeldir. (Mustafa Çorayoğlu).
- 5) Göben ve Breslav Yavuz zırhlısı ile Midilli kruvazörleriydiler İngiliz donanmasının önünden önünde kaçıp Osmanlı devletine sığınmışlar, Türk bayrağı çekip Karadeniz'e açılmış, Rusların Odesa limanını bombalamış ve Osmanlı devletinin I.Dünya Harbi'ne girmesine sebep olmuşlardı. (Ç.N.).
- 6) Reyat Talaşı: Fairlerin soyulması (C.N.).
- 7) Reaya: Fakir halk. (Ç.N.).
- 8) Kazi: Kadı (Ç.N.).
- 9) "The Reactionary Rising in Afganistan" (Afganistan'da Reaksiyoner Ayaklanma), ikinci baskı, sayfa 22.
- 10) Bulletin of the Press of the Central East= Merkezi Şark Basını Bülteni (Ç.N.).
- 11) Bütün Rusya Merkez Komitesi'nin Taşkent'teki Merkezi Asya Bürosu'na bağlı "Merkezi Şark Basın Bürosu" tarafından yayınlanan özel baskıların başlığı "The Reactionary Rising is being Prolonged" (Reaksiyoner Ayaklanma devam ediyor). Şimdiye kadar 1928 Aralık ve 1928 Ocak olmak üzere iki baskı vardır
- 12) Tabii ki nakdi vergiler eski aynı vergilerden daha ileridirler.
- 13) G. Skalov, "The Experiment of Class Division in Turkestan" (Türkistan'da sınıf Ayrılığı Denemesi) mahalesi The Life of Nationalities (Milliyetlerin Hayatı) dergisinde neşredilmiştir. Moskova, 1923, cilt II, sayfa 41.
- 14) Rivayet= Mütereddüt kalınan hallerde müslüman mollaların verdikleri izahat
- 15) Kayzakistan= Kazakistan (Ç.N.).

Kızılderili Reis'in Mektubu

Aşağıdaki mektup "Duwarmish" Kızılderililerinin reisi Seattle tarafından, 'Washington'daki büyük başkan'a yani 1853-57 seneleri arasındaki Amerikan Cumhurbaşkanı Franklin Pierce'ye ithafen yazılmıştır.

Washington'daki büyük başkan bizden topraklarımızı satın almak istediğini bildiren bir mektup yollamış. Dostluktan söz etmiş büyük başkan... Ama biz sizin dostluğumuza ihtiyacınız olmadığını biliriz.

Gökyüzünü nasıl satın alabilirsiniz?

Ya da satabilirsiniz?

Ya toprakların sıcaklığını?

Ağızdan çıkan sözler yıldızlara benzer; büyük başkan, hiç sönmezler. Bu yüzden söyleyeceklerime güveniniz.

Havanın taze kokusuna

Suyun ıslığına

Sahip olmayan biri onu nasıl satabilir?

Kutsaldır bu topraklar benim için ve ulusum için...

Yağmur sonrası ıslıtlı her çam yaprağı

Denizi kucaklayan kumsallar

Karanlık ormanların koynundaki sis

Şakıyan böcekler...

Ve bilin ki: Kızılderili adamın anıları

Ağaçların öz suyunda saklıdır.

Toprak bizim anamızdır.

Ve bizim ölülerimiz, bu toprakları unutmaz

Geyik, at ve büyük kartal erkek kardeşimizdir.

Kayalıklar, çayırklar, taylar ve insanların

ılık sıcaklığı aynı ailedendir.

Washington'daki büyük başkan bizden topraklarımızı istediği zaman bütün bunları istemektedir. Büyük başkan bizim babamız biz de onun çocukları olacaktık.

Büyük ruh ulusumuzu sever fakat nedendir bilinmez Kızılderili çocuklarını terketti. Şimdi size makineler yolluyor ve çok yakında beklenmedik yağmurlar sonrası yataklarımıza taşan ırmaklar örneği beyaz adam bu toprakların her karışını dolduracak. Bizler yetim kaldık. Çünkü başka ırklardanız. Çünkü ihtiyarlarımız farklı öyküler anlatırlar.

Bilesinizki...

Derelerin ve ırmakların içinden geçen sular

Sadece su değildir.

Atalarımızın kanıdır o.

Bilesiniz ki bu toprakları size sattığımızda

Göllerin ıslıtlı sularında

Ulusumun öykülerinin anlatıldığını...

Çocuklarınıza öğretmelisiniz.

Suların çıkardığı sesler atalarımın sesidir

İrmaklar kardeşimizdir

Bunları çocuklarınıza öğretmelisiniz.

Beyaz adam bizi anlamaz

Biliriz.

Toprak onun kardeşi değil düşmanıdır.
Babalarının mezarını geride bırakır beyaz adam
Toprağı çocuklarından çalar.

Açlığın dünyayı saracak beyaz adam.

Ve ardından koca bir çöl bırakacaksınız:

Sabahın sisi dağların karnından doğan güneşi
görür.

Ve kaçır.

Babalarımızın külleri kutsal topraklara yayılır. Ben
Kızılderiylim ve anlamıyorum. Şehirlerinizi de an-
lamıyorum. Oralarda sessizlik yok ki... Yaprakların
seslerini, böceklerin vızıltılarını, kuşların ötüşünü ve
kurbağaların şarkılarını dinleyebileceğiniz yerler yok
ki oralarda.

Bir Kızılderiylim ve anlamıyorum. Ben, gölü ya-
layarak gelen rüzgarın sesini öğlen yağmurunun tem-
izliğini ve taze cam yapraklarının kokusunu
severim.

Size bu toprakları satarsak bilmelisiniz ki hava bi-
zim için kıymetlidir. Her şey aynı solunumdan pay
alır ve hava tüm canlılar tarafından ortak kullanılır.
Bu yüzden onu kirletmeyin. Hava hayatta tuttuğu her
şeyle ruhunu paylaşır.

Demir at (lokomotif),

Öldürüp çürümeye bıraktığınız.

Binlerce buffalo'dan nasıl kıymetli olabilir?

Nasıl? Anlamıyorum.

Hayvanlar, insanları bıraksa,

İnsanlar ruhlarının yalnızlığından ölmez mi?

Hayvanların başına gelen, insanın da başına
gelecek.

Toprağın başına gelen, oğullarının da başına
gelecek.

Çocuklarınızın ayak bastığı bu toprakların, ata-
larımızın külleri ile örtülü olduğunu anlatmalısınız.
Çocuklarımıza bizim öğrettiğimiz şeyleri öğretin.
Toprak bizim anamızdır. Ve toprağa tükürülmez.
Toprak insana değil, insan toprağa aittir. İnsan ha-
yat dokusunun içindeki bir liftir sadece.

Beyaz adam neyi satın almak istiyor?

Gökyüzü ve toprakların sıcaklığını mı?

Koşan antilopların çabukluğunu mu?

Biz size bunları nasıl satabiliriz?

Ve siz nasıl satın alabilirsiniz?

Bir kâğıt parçasını imzaladığımız ve beyaz adama
verdiğimiz için her şeyi yapabileceğini mi zanneder
beyazadam. Havanın tazeliğine ve suyun pırlıtısına
sahip değilsek, bunu nasıl satabiliriz size? Son bu-
falo da öldüğünde onları tekrar nasıl satın alabi-

lirsiniz?

Beyaz adam geçici bir iktidardadır ve o kendini her
şey zannetmektedir.

Bir insan annesine sahip olabilir mi?

Günlerimizin kalan kısımlarını nerede geçireceği-
miz önemli değil. Çocuklarımız babalarını gururla-
rı kırılmış gördüler. Savaşçılarımız utandırıldılar. Ye-
nilgiler sonrası kendilerini içkiye ve yemeye verdiler.
Bu yolla vücutlarını uyuşturuyorlar. Birkaç kış öm-
rümüzün kaldığı bu topraklarda yakında matemimizi
tutacak bir tek kişi bile kalmayacak. Ama niye ağla-
yayım? İnsanlar denizdeki dalgalar gibi gelip geçer-
ler. Biz gidiyoruz ama beyazadamın da bir gün keş-
fedeceği şeyi bugünden biliyoruz. Hepimiz aynı bü-
yük ruhtan geliyoruz. Beyazlar da bir gün bu top-
raklardan gidecektir, belki de bütün ırklardan daha
çabuk. Yataklarınızı zehirlemeye devam edin. Ve bir
gece kendi çöplerinizde boğulacaksınız. Bu kadarı bi-
zim için şu anda bilinmezdir. Fakat biliyoruz ki ba-
tışınızda her tarafa parlak bir ışık yayacaksınız.

Bütün buffalolar öldürüldükten, yaban atları eh-
lileştirildikten, ormanların en gizli köşelerine kadar
dünya, insan kokusu ile dolduğunda sevimli tepele-
rin görüntüsü konuşan tellerle kirletildikten sonra...
Bir bakacaksınız ki... Gökteki kartallar yok olmuş.
Hızlı koşan taylara elveda demişsiniz. Bu ne demek-
tir, biliyor musunuz? Bu yaşamın sonu ve sadece da-
ha fazla hayatta kalmanın başlangıcıdır. Büyük ruh
bizim hayvanlara ve Kızılderiilere sahip olmamızı ist-
tedi, herhalde bunun özel bir anlamı vardır fakat he-
nüz bilemiyoruz.

Biz (kardeşlerinizinkinden ne kadar farklı olursa ol-
sun) her insanın istediği gibi yaşamasını savunuruz.
Eğer biz teklifinizi kabul edersek, bu sadece yeni top-
rakları güvence altına almak için olacaktır ve orada
son günlerimizi rahat ve huzurlu geçirebiliriz belki.

Son Kızılderi de bu topraklardan gittiği gün ve
onun hatırası yalnız bir bulutun sonsuz çayırlar üye-
rindeki gölgesi olarak kaldığı zaman, atalarımızın ru-
hu da bu kıyılarda ve ormanlarda yaşamaya devam
edecektir.

Size bu topraklarımızı sattığımız zaman, siz de onu
bizim sevdiğimiz gibi seviniz, onunla bizim ilgilen-
diğimiz gibi ilgileniniz. Ve onu bugün bulduğunuz
gibi hatırlayınız. Bu toprakları ve üzerindeki canlı-
ları çocuklarınız için koruyunuz. Çünkü bu dünya
kutsaldır. Beyaz adam bile ortak kaderimizden ka-
çamaz, belki biz hepimiz kardeşiz, bunu zaman gös-
terecek.

Prof.Dr.Saim Bulmukan İle

Kazakistan

"NEVADA-SEMEY" Anti Nükleer Hareketi ve Ekoloji Üzerine Konuşmalar

Erol Kaymak

İnsan ve Çevre bazındaki doğal dengeyi altüst eden emperyalist anlayış eğer doğal denge kendi akışına bırakılmaz veya kendini yenileyemezse dünyamız yeni bir "Kaligula" dönemine girmesi kaçınılmazdır. Bu gidişi engelleyebilecek güç dengesinin çekim merkezi "üçüncü dünya"nın "Sömürgeler Birliği" nde aramak gerekiyor. Onu harekete geçirebilecek bir dinoma ülkenin varlığı için her türlü determine tarihsel koşullara da sahip bulunuyor.

Kazakistan Alma-Ata Üniversitesi
Prof.Dr. Saim Bulmukan

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da Kızıldereli, Asya'da mazlum Türk halklarız. Tabiatı ve bizi yok eden ABD ve SSCB emperyalizmine karşı

"Semey-Neveda" anti-nükleer hareketimizi destekleyin

I. ve II.Dünya paylaşım savaşlarıyla, bütün insanlığın 3/2'sinin haklarıyla başta hürriyetleri olmak üzere doğal iradelerine ipotek koyarak aç bir dev haline gelen uluslararası emperyalizm, koloni ve yarı koloni ülkelerdeki pazar payını daha da artırmak için yöneldiği çabayı "teknolojik gelişim ve transferi", "daha fazla üretim", "daha öldürücü silahlar"la üç sacayağı üzerinde sürdürmeye devam ediyordu.

Görüşte sıcak savaş bitmiş, yerini soğuk savaş almıştı. Fakat sonuçta kimlerin üzerinde deneneceği bir türlü sorulmayan, nükleer başlıklı füzeler, kimyasal silahlar ve bunların en geliştirilmişini deneme çalışmaları da var gücüyle devam eden bir başka gerçektir.

Ve... soğuk savaş dendi. Artık silahlar değil, karteller savaşacaktı. Sözde daha insancıl, daha medeni. Bu savaşın platformunu belirleyecek olan ise, Teknolojik Çelik Kontrüksiyon ve daha fazla tüketim için daha fazla sömürüye dayanan emperyalist anlayışın tarihsel çarpıklığından başka birşey değildi.

Sömürgeciğin iştahını kabartan teknolojik çelik kontrüksiyon, insanlığı topyekun bir cangallar ormanında ruhsuz soğuk bir yalnızlığa iterken, diğer taraftan aynı amaç uğruna daha fazla sömürebilmek için, do-

ğal çevrenin hoyratça kullanımı, aynı insanlığı kendi kendini yiyen bir terminatöre çeviriyordu.

Nedir bu çevre problemi sorusu sorulduğunda haberlerin ağını tek taraflı olarak tekelinde ve insiyatifinde tutan emperyalizmin iletişim ağı, solo program verircesine tek ses, tek çizgi ve tek renk üzerinden artık sıcak savaşın bittiğini, artık dünyaya "Mavi yakalılar"¹ın barışa dayalı yön vereceklerini, öte yandan da "üçüncü dalga"² ile insanlığın refah ve mutluluk içinde yaşayacağını söylüyordu. Mutlu azınlığın rehaveti içinde bu tür ütöpik cennetler onlar için belki gerçek olabilirdi ama, kesin olan bir şey daha vardı o da, "teknokrat" olarak ad değiştirmiş "mavi yakalılar" emperyalizmin yeni komutanları, "bilgi çağı" olarak ad değiştirmiş "bilgisayar"lar ise emperyalizmin yeni savaş baltalarıydı. Ve ... bu savaşın yine ilahları yine her zamanki gibi emperyalistler.

Emperyalizmin haber alma ve dağıtma şebekesi bu tek yönlü yayınında ne gariptir ki, gözüne mil çekilmiş bir ama gibi geçmişteki insanlığın büyük kırgınlıklarına sebep olan konvansiyonel silahları aratırcasına, nükleer silahların yapımını ve geliştirilmesi için ayrılan fonları görmemezlikten gelmekte direnmektedir.

Monopol ve merkezi planlamaya dayalı tek yönlü üretim, nükleer denemeler, kimyasal artıklar bir yandan doğal dengeyi alt-üst ederken, diğer yönde Marcuse'un deyimiyle insan "tek boyut"a indirgeniyor, Orwel'in¹ deyimiyle "büyük birader"ler tarafından daima gözlenen, kullanılan dünyanın yarısından fazlasının köleleştirildiği "modern çağların krallıkları" başlamış oluyordu.

İnsan ve çevre bazındaki bu doğal dengeyi alt-üst eden anlayış, eğer doğal akışı kendi haline bırakılmazsa veya kendini yenileyemezse dünyamız yeni bir "Kaligula"² dönemine girmesi kaçınılmaz görülmektedir. Şu andaki durum gözönüne alındığında, bu sonucu hazırlayanlarda herhangi bir değişiklik gözlemek veya var demek pek olası görülüyor. Oysa bu sonuca katlanmak zorunda olan modern çağların köle ya da yarı kölelerinin sayısı diğerlerinin iki katından fazla. Bu duruma sonu pek de iyi görülmeyen gidişi engelleyebilecek güç dengesinin çekim merkezi, "Üçüncü dünya"nın "Sömürgeler Birliği"nde aramak gerekiyor. Bu güç şimdi yetersiz ve silahsız bir izlenim yaratıyorsa da mevcut. Onu harekete geçirebilecek bir dinoma ülkenin varlığı için her türlü determine tarihsel koşullara da sahip görünüyor.

Daha şimdiden batı emperyalizminin çüplüğü haline gelen üçüncü dünya ülkelerinden, nükleer artıkların dehşet verici boyutlara ulaştığı Semey-Nevada-Taklamakan'dan, uydu mezarlığı haline gelen uzayın derinliklerine doğru zincirleme uza-yıp giden bu bozulmanın en trajik sonuçlarına maruz kalan bölgelerden biri de bugünkü "Türk" yurtlarıdır.

Dergimizin önceki sayılarında yoğun bir şekilde ele alınan "Aral" ve "Hazar" göllerinin trajedisi, Çin'in nükleer deneme alanı "Kaşgar" vilayeti ve bunlara bağlı olarak kurulan ekolojik örgütlerden bahsetmiştik.

Bu yazımızda Sovyetler Birliği'nin tek nükleer deneme poligonu sayılan Kazakistan Türk

Nükleer tahribatın boyutları sadece insan hayatıyla sınırlı olmadığı bir gerçek. Kazakistanda ekili bütün alanlar kurumuş bulunuyor, yeraltı suları daha derine inerek kayboluyor. Nükleer denemeler sadece Kazakistan'la sınırlı kalmıyor. Diğer Cumhuriyetleri de etkisi altında bırakıyor.

bölgesindeki nükleer denemeler ve buna karşı geliştirilen tepkilerin birinci dereceden konunun insan sağlığı açısından uzmanı, aynı zamanda anti-Nükleer "Semey Nevada Hareketi" örgütünün ikinci reisi olan Prof.Dr.Saim Balmukan ile konuşmaya yer verdik.

Kazakistan'ın Yayık Ural (Hazar Denizi kıyısındadır) 1922'de doğan Saim Balmukan, Alma-Ata Üniversitesi "Radyoloji ve Onkoloji" kürsüsü öğretim üyelerindedir. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin bilimsel etkinlikleri çerçevesinde düzenlenen "Uluslararası Radyoloji ve Onkoloji Kongresi"ne "Serviksa" (Rahim boyu kanseri) tebliğiyle katılan Balmukan, kendilerinin bu konuda geliştirmiş oldukları metodla, ölüm oranlarının azalmasında ABD ve Avrupa'ya göre %75 daha başarılı olduklarını söylüyor. Balmukan'ın halen Kazakistan'da çalıştığı "Radyoloji Enstitüsü" geniş bir araştırma ekibine sahip bulunuyor. Enstitü'de 20 profesör, 100 doçent ve 350 asistandan meydana gelen uzman kadro araştırmalarına devam etmektedirler.

Doğal olarak bu denli yoğun çalışma ortamıyla, yüksek bir akademik çalışma kadrosunu bünyesinde barındıran "Radyoloji Enstitüsü"nü'nün varlığı, ilk olarak kürsüye adını veren radyoloji ile doğrudan alâkadar kavramları akla getiriyor. Soruları da. Radyoaktivite, radyoaktif maddeler, nükleer çalışmalar, artık-

ları ve benzerlerinden oluşan uzun bir radyoloji terminoloji dizinini.

■ Erol K. Bilindiği gibi SSCB içinde beş Türk Cumhuriyetinden biri de Kazakistan Cumhuriyeti (!) adını taşıyor. Yine bilindiği gibi bu cumhuriyetin Semey eyaletinde uzun yıllardan beri nükleer denemeler yapılmaktadır. Ancak uzun yıllar boyunca adı bilinen, fakat mahiyeti bilinmeyen bu nükleer poligon özellikle "Aşkarlık" ve "Yeniden Kurma" sonrası ve Çernobil faciasının ardından adını yeniden sıcak bir şekilde gündeme getirdi. Şimdi soruyoruz Kazakistan'da nükleer denemeler ne zaman başladı, bugüne kadar nasıl bir seyir takip etti?

□ Prof.Dr.Saim Balmukan-Kazakistan'da ilk atom denemelerine 1949 Ağustos'unda başlandı. Bugüne kadar süregelen denemelerin resmi rakamlara göre sayısı rakamlara göre sayısı 650-700 civarında. Fakat bu denemelerin başladığı 1949 senesinden itibaren 1963'e kadar ki kısmı tamamen yer üstünde ondan sonrakiler ancak yer altında yapılmıştır. Bu denemelerin rakam olarak ifadesininin 79 Kw Ton'luk bir TNT'ye eşit olduğunu ve II.Cihan Harbi'nde kullanılan bomba gücüyle kıyaslırsak, denemelerinin gücünün ne kadar büyük ve ürkütücü olduğunu ortaya çıkar

1 İngiliz edebiyatının önde gelen isimlerinden olan George Orwel "1982" adlı eserinde romantize ettiği "Totaliterizmde, insanların bütün faaliyetlerinin gözetim altında tutulduğu görünüşte hayali fakat özde köleleştirilmiş insanlardan bahseder.

2 "Kaligula" (Karanlık Çağ). Ian Dallas, "Modern Dünyanın Bunalımı"nda bugünün Batı toplumunun içinde bulunduğu teknik ve ahlaki yapıyı çözümlerken, eğer yeni bir yapılanmaya gidilmezse, dünyanın karanlık bir çağın beklediğini söylemektedir. Bkz.I.Dallas, Modern Dünyanın Bunalımı, Yeryüzü Yay., 1983 181

sanırım.

■ Erol K.-Toplam 16 milyon nüfusu barındıran ve bunlardan 8 milyonu Kazak Türk'ü, 2 milyonu diğer Türk boylarına mensup olmak üzere 10 milyonu bulan Türk ırkından insanın bin yıllardır yaşadığı Kazakistan Türk yurdunda bunca yıldır halkın malı olarak kullandığı topraklar bir yandan yabancılara iskan edilirken, diğer taraftan da, insanın doğal çevresi olan bu topraklar, en tehlikeli nükleer silahların geliştirildiği, denendiği bir alan olarak kullanılır, Yaptığı tahribat ise, çıplak gözle görülebilecek kadar aşikar. Peki meydana gelen nükleer tahribata karşı yerel ve merkezi idarenin tavrı ne oldu, oldu ise neler yapıldı?

□ Prof.Dr.Saim Bulmukan-Kazakistan dahil olmak üzere diğer cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği içindeki konumları gözönüne alınırsa ki -bu konum en tabii insan hakları, hürriyet ve bağımsızlıktan mahrum milletlerin ortak kaderidir-gösterilen tavırda ancak o kadardır. Normal değilmişizce yoksa? Kazakistan'da yerel yönetim bir şey yapamazdı. Çünkü yapmaya kalksa en iyisi yerlerinden edilirlerdi. Halkın tepkisi diye soracaksınız biliyorum. Her zamanki gibi yetmiş yıldır alışamadıkları sisteme ve bu sistemin bir parçası olan nükleer dehşete karşı bitmeyen bir kin. Ama sadece kin. Merkezi idarenin bu konuda ne düşündüğünü bugüne kadar bilebilmiş değiliz.

■ Erol K.-Kazakistan'da şimdi herkes, nükleer denemelerden meydana gelen radyasyonun etkilerinden kurtulmağa çalışıyor. Fakat radyasyonun uzun süre kalıcı olması şimdilik buna engel. Peki bu güne kadar devam edegelen nükleer denemelerin meydana getirdiği tahribatın boyutları nelerdir?

□ Prof.Dr.Saim Balmukan-Nükleer tahribatın boyutları bilindiğinden ve tahmin edildiğinin çok üzerinde. İnsan hayatının bütün safhalarına yayılmış durumda.

1989 Ekim'inde "Semey-Neveda" Hareketi kurulduktan bir hafta sonra yapılan çağrı sonunda Alma-Ata'da geniş çaplı bir gösteri düzenlendi. Gösterinin ardından lokal yöneticiler her zaman olduğu gibi hareketi başta Olcas olmak üzere Sovyetler Birliği'nde anarşiye zemin hazırlamakla suçladılar

Nükleer denemelerin sürekli olarak yapıldığı Semey'de yapılan incelemelerde, psikolojik rahatsızlıkların 1988'de %48 arttığı, yalnız 2500 nüfusa sahip "Kaynar" denilen mınıtkada 1960'tan bu yana 450 insanın kanserden öldüğü ve yine bu bölgede 22 gencin intihar ettiği, yeni doğan her bin çocuktan 29'unun ölü olarak dünyaya geldiği, İzmenenko denilen bölgede yeni doğan çocukların bin kadarından 122'sinin bir sene içinde öldüğü, "Sotsiyaltstiki"de ise bu oranın 154'e çıktığı, 1985'de ortalama yaşama süresinin bütün Sovyet ortalamasına göre 3 yıl daha kısaldığı tesbit edebildiklerimiz.

Tahribatın boyutları sadece insan sağlığı ile sınırlı olmadığı bir gerçek. Hayatın bütün safhaları demiştim. Kazakistan'da bütün ekili alanlar kurumuş bulunuyor. Yine bunun yanında yeryüzündeki sular kayboluyor, yeraltı suları daha da derine gidiyor. Kısacası nükleer denemeler sadece Kazakistanla sınırlı kalmıyor. Diğer komşu cumhuriyet topraklarını da etkiliyor ve tabiatı tahrip ediyor.

■ Erol K.-Sadece sınırlı bir bölgeyi değil, alabildiğince geniş bir alanda ölümün kol gezdiği bu Kazak bozkırlarında bunca yıldır devam eden nükleer deneme poligonlarının son durumu nedir?

□ Prof.Dr.Saim Balmukan-Denemeler 1989 Ekim ayında durduruldu. Fakat bu dene-

melerin merkezi idarenin facianın vahametini kavramasından değil, bölge halkının ve özellikle işçilerin direnişleri sonunda gerçekleşti. Kazakistan'ın "Karagan" bölgesi çok önemli kömür ocaklarının yer aldığı bir bölgedir. Atom denemeleri kömür ocaklarında çalışanların hayatlarıyla doğrudan ilgili olduğu için, kömür işçileri önce greve gittiler ve denemelerin devam etmesi halinde sürekli greve gideceklerini bildirdiler. Bunların yanında yer alan diğer sovyet cumhuriyeti işçilerinin desteğini de alınca merkezi idare 1989 Ekim'in de denemeleri durdurmak zorunda kaldı. Ne varki bu durum artık Semey'de nükleer denemelerin durduğu anlamına gelmez. Çünkü, grevleri takip eden günlerde Gorbi şu açıklamayı yapıyor ve direktifler veriyordu: "Lütfen atom çalışmalarını durdurmayınız. Bu durum doğrudan ABD'nin nükleer çalışmalarıyla doğrudan ilgili. Eğer ABD bu çalışmalarda indirim gidere, biz ancak o zaman durdurabiliriz. Ama bu beş altı ay içindeki görüşmelerin ortaya çıkaracağı bir sonuca bağlı. Ancak ondan sonra biz de bir tavır belirleyeceğiz".

Şimdi biz Gorbi'nin ABD'deki Haziran görüşmelerine kadar beklemek durumundayız. Görüşülecek konuların başında da herhalde nükleer denemelerin mahiyeti yer alacak. Fakat şu anda uzun bir zaman

kapsayan denemelerin pratikte bir anlamı yok. Çünkü bildiğiniz gibi radyoaktif biriken ve kaybolmayan bir madde. Biz orada ikamet edenler ve akademisyenler olarak denemeler tamamen durdurulsa da çalışmalarımızı devam ettirmek zorundayız.

- Erol K.-Kısaltılmış adı "Semey--Nevada" olan anti-nükleer hareket ister istemez insanın aklına iki özel bölge ismini getiriyor. Bunlardan biri Kazakistan'ın nükleer deneme poligonu olan "Semey" eyaleti, diğeri ABD'nin Kızılderililerin yaşadığı "Nevada" bölgesi. Bu isimler ister istemez nükleer denemelerin korkunç reaksiyonlarına maruz kalan iki halkın ortak yönünü de akla getiriyor. Kızılderililer ve Kazak Türkleri. Her ikisi de insanlığın ve doğanın acımasız sömürücüsü ABD ve SSCB. emperyalizmi. Nevada'da Kızılderili soyunu kurutan bu anlayışın uzantısı Orta Asya'da Türk soyunu kurutmağa çalışıyor.

Bundan hareket eden anti emperyalist Türk ve Kızılderili hakları "hiç olmazsa bundan sonra..." fikriyle soy kırımına dayanan anlayışın bir uzantısı olan nükleer çalışmalara karşı "Semey-Nevada" adında bir örgüt kurmuş bulunuyorlar. Bu örgüt nasıl, ne zaman kuruldu?

- Prof.Dr.Saim Balmukan-Daha önceleri tıbbiyeli doktorların oluşturduğu Sovyet Cumhuriyetlerinden ve ABD'li doktorlarında desteklediği anti-nükleer bir organizasyon bulunmaktaydı. Bu organizasyon çeşitli vesilelerle kongreler tertip edip, birtakım öneriler hazırlardı. Bu kongrelerin sonuncusu Hiroşima'da yapıldığında organizasyonun reisi olan Bernard Lown Hiroşima sonrası kongrenin Alma-Ata'da toplanmasını teklif etti. Sonra ben Kazakistan'a dönüp bu haberi verdiğim zaman Kazak Türk aydınlarından Olcas Süleymanov, tabii olarak bana şu soruyu ordu "-Neden bu hareketi bir avuç doktorla sınırlı tutuyorsunuz. Bunu daha da genişlete-

Diğer ırkdaşlarımızında desteğiyle "Aral'ın Geleceği" adlı bir örgütle birlikte, Hazar Denizi bölgesi başta olmak üzere, Kafkasya'yı da içine alan geniş bir coğrafyayı kapsayan o bölge örgütleriyle ilişki kurarak kongrelere başladık.

lim. Ve bunun ilk başlatıcısı neden biz olmayalım?" Olcas, genç, dinamik ve yapıcıydı. Evveliyatı on yıla dayanan o zamanki adıyla (IPPNW) "International Movement For Prevention of Nuclearwar" olan organizasyon, 1989 Ekiminde bilinen "Semey-Nevada" adlı harekete dönüştü.

Olcas'la konuşmamız ve ardından hızla örgütlenen "Semey-Nevada" o güne kadarki programımızı alt üst etti. Tabii bu çok iyi bir alt üst etme oldu. Olcas'ın başa geçmesinden bir hafta sonra yapılan bir çağrı ile anti-nükleer çalışmaların durdurulması yönünde kamuoyu oluşturulması çalışmalarına girişildi. Çağrının yapıldığı haftanın sonunda Alma-Ata'da geniş çaplı bir anti-nükleer protesto gösterisi yapıldı. Katılım çok fazla idi. Tabii bu gösterinin ardından çoğu zaman olduğu gibi lokal yönetim Olcas başta olmak üzere hareketi Sovyetler Birliğinde anarşiye zemin hazırlamakla suçladılar. Yönetimin güdümündeki yerli basın hiçbirşey olmamışçasına gösterilere ilgisiz kaldı. Halk, hayati önem taşıyan bu gösterilerin basında yer almamasına her gün merkezi yönetime (Moskova) telgraflar çekerek protesto edince, merkezi yönetim ne düşünde bilinmez--basın, gösteri hakkında yazı yazmaya başladı bir hafta sonra.

- Erol K.-Özellikle uzun süreli bas-

ki ve sindirme politikasına yönelik kolonyal ülkelerde, anti-kolonyal direniş hareketlerinin doğrudan yönetimi karşısına alarak değil de, dolaylı baskı grupları kanalıyla direndiği bir gerçek. Sovyet yönetimindeki diğer Türk Cumhuriyetlerinde de bu tür örgütlerin varlığı bilinmektedir. Özellikle Azerbaycan başta gelenlerden. Sizdeki bu harekete diğer Türk bölgelerinin tavrı ne oldu? Bu hareket kolonyal bir koordinasyona dönüşmez mi?

- Prof.Dr.Saim Balmukan-Diğer Türk bölgelerindeki ırkdaşlarımız bize geldiler. Her türlü desteği vermeğe hazır olduklarını söylediler. Ama biz bunun henüz erken olduğunu belirttik.

Bu itibarla içinde bulunduğumuz şartlar içinde anti-nükleer hareketle, halk hareketlerini ayrı ayrı değerlendirmemiz gerekiyor. Bunların biri siyasi, diğeri çevreci bir harekettir. Fakat diğer ırkdaşlarımız bizi bu yönde de desteklediler. Bu desteğin sonucu olarak Özbek, Kırgız, Karakalpak Türkleri tarafından organize edilen "Aral'ın Geleceği" adlı yeni bir örgüt oluşturduk. Yine bunun yanında Hazar Denizi bölgesi başta olmak üzere, Kafkasya'yı da içine alan geniş bir coğrafyayı da içine alan o bölge örgütleriyle ilişki kurarak kongreler tertip edildi. Hazar'ın geleceğine dair yeni bir toplantı hazırlığı yapılmakta. Geçen Nisan ayı içinde bütün Türk bölgelerinden gelen delegelerin katılımıyla gerçekleşen bu çalışmaların biri de, Astarhan'da yapılanıydı. Astarhan bölgesi, petrol yönünden oldukça zen-

gin bir bölge ve petrol platformlarının artıkları sürekli olarak Hazar Denizini kirletmektedir.

■ Erol K.-Yeniden "Semey-Nevada" hareketine ve buna bağlı olarak geliştirilmeğe yönelik çalışmaların niteliğine dönersek; bilindiği gibi son yıllarda dünyanın çeşitli ülkelerinde hızla çoğalan "çevreci" hareketler var. "Semey-Nevada"yı salt anti-nükleer, çevreci ve barışçı bir hareket olarak ele alırsak Birlik içinde ve Batı'da bunun yankıları ne oldu?

□ Prof.Dr.Saim Balmukan-"Semey-Nevada" harekete temelde siyasal bir karakterden ziyade, anti-nükleer çevreci bir hareket olması bize kolaylıklar sağladı. Bu sebeple hareketin üyeleri sadece Kazakistan'la sınırlı kalmayıp, bütün Türk bölgelerinden, Baltık cumhuriyetlerinin de desteklediği geniş bir platform oluştu. Mesela, Nisan (1989) gösterileri esnasında deneme poligonu çevresiyle, tarihi "İpek Yolu" üzerinde bütün dünya ülkelerinden gelen insanları elele tutuşturarak ortak bir hedef üzerinde birleştirebildik.

Anti-nükleer hareketin hemen hemen bütün dünyada kolları var. "SemeyNevada" kurulduktan sonra biz bunlardan İsveç, Fransa ve İngiltere ile doğrudan temasa geçtik. Diyaloğumuz halen devam etmektedir. Bir program taslağı çerçevesinde ülkeler arası doktor değişimi kararı alındı fakat bunu birlikte gerçekleştirmek oldukça zor. Çünkü SSCB güçlü devlet imajının seviyesini düşürmek istemiyor. ABD'nin aynı çalışmaları durdurması öne sürülüyor. Sonuçta Sovyet yönetimi ayrı ayrı örgütlenmiş grupları bir araya getirmemekten kaçındığını ısrarla vurguluyor. Fakat bütün bunlara rağmen çalışmalarımıza devam etmek zorundayız. Bu doğrultuda Mayıs 1990'da büyük bir kongre düzenleyeceğiz. Sovyetler dışından 400 bilim adamının katılacağı kongreye ayrıca UNI-

1990 Mayıs'ın da Alma-Ata'da Unicef, Unesco, Dünya Sağlık Örgütü ve 400 bilim adamı ile birlikte düzenlenecek büyük kongreye "Nevada"yı temsil edecek olan kızıkderili delegelerin katılması hareketi büyük ivme kazandıracaktır.

CEF-UNESCO ve Dünya Sağlık Örgütleriyle birlikte bu konuyla uğraşan vakıflar katılacak.

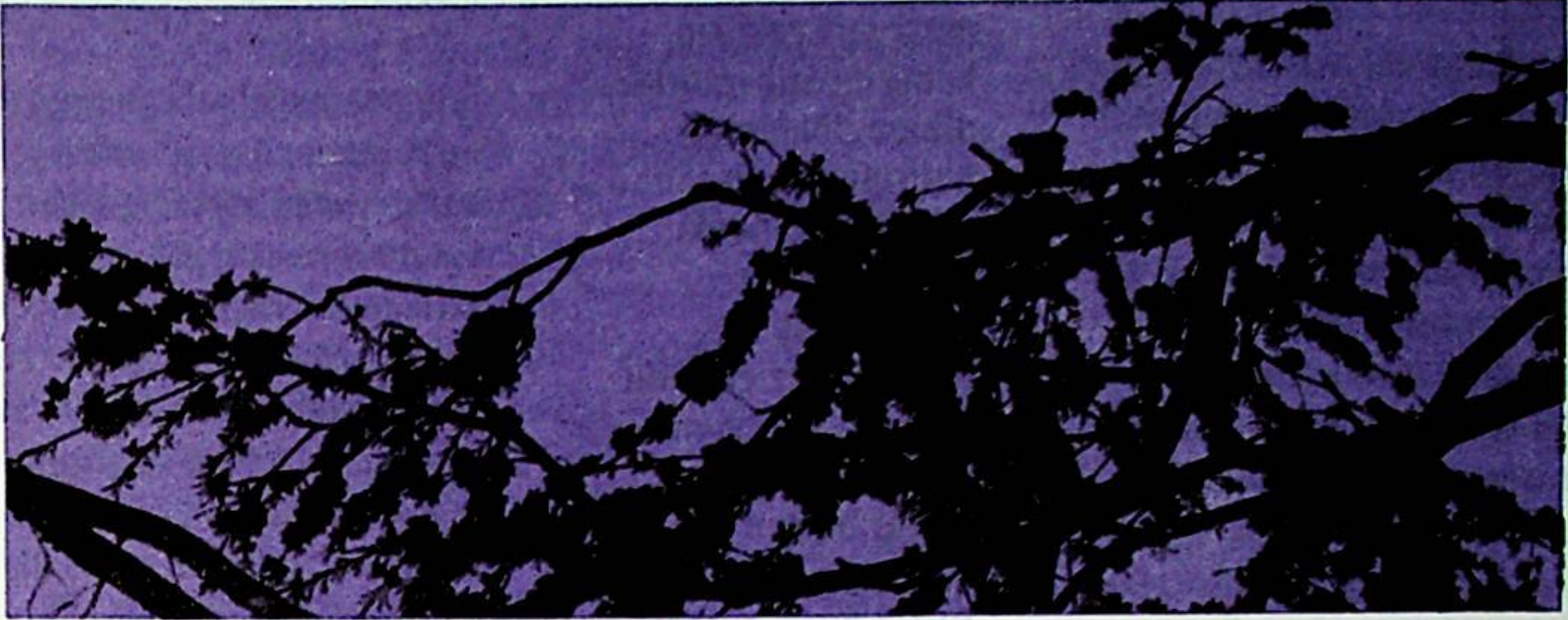
Adını iki nükleer deneme bölgesinden alması hasebiyle Nevada'yı temsilen Kızıkderili delegelerin katılması kongreye ve anti-nükleer harekete oldukça önemli bir ivme kazandıracaktır.

■ Erol K.-Nükleer denemeler konusunda en tehlikelisini üretmekte yarışan iki dev, bugünkü vahim sonucu hazırlamakta "den-geler" adına neredeyse ittifak oluşturmuş görünüyorlar. Özellikle Sovyetlerde bu denemeler otuz yıllık büyük bir zaman dilimini kapsıyor. Ve ABD'nin kamuoyu karşısında nisbeten şeffaf olmasına karşılık, SSCB'nin total yapısı uzun yıllar bu çalışmalarını adeta mahrem bir tapınak sakıncasıyla koruduğu bilinen şeyler. Ancak "Glasnost" ve "Prestroi-ka" sürecinin başlaması da bugün Prof.Dr.Balmukan ile konuşabilmemizi sağlayan yumuşamanın sonucuna borçlu olduğum da bir başka gerçek. Peki şimdi "Glasnost" ve "Prestroi-ka" Kazakistan ve diğer Türk cumhuriyetlerine nasıl yansımış, herhangi bir değişiklik getirmiş mi?

□ Prof.Dr.Saim Balmukan-Bu soruya gerçekten açık yüreklilikle ve iyimser cevap vermek isterdim. Ama bunu söylemek en azından şimlidik güç. Size durumu aydınlatmak açısından şunu söyleyeyim. Kazakistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinde uzun yıllar boyunca iki dil konuşuldu. Bunlardan

biri konuşulması gereken resmi dil, ikincisi yakın dostlarım konuştuğu ana dili. Şimdi bizim için "aşıklılık" ve "Yeniden Kurma" politikasıyla birlikte Gorbi'nin aniden ortaya çıkması çok yeni gelişmeler. Glasnost ve Prestroi-ka politikalarının getirdikleri Leningrad'ta belki yaşanıyor olabilir ama prifer bölgelerde özellikle Türkistan'da bunun yaşandığını söylemek için vakit henüz erken. Zira biz Leningrad veya Moskova'da yaşayan insanlara göre daha ağır baskılar altında uzun yıllar yaşadık. İnsanlar bunca yıl köle gibi yaşadılar. Kölelik ruhu insanı yok edici, yıpratıcı bir ruhtur. Bu sebeple bizim hemen adapte olmamız oldukça güç. Herşey daha yavaş ilerliyor. Baskı dönemi çok uzun sürdü. Rusya bundan çok şeyler kaybetti ama, bunun bedelini Türkistanlılar daha ağır ödediler. Hemen hemen biz ana dilimizi unutmak noktasına geldik. Hiç kimse kendi isteğini yazmadı, yukarıdakilerin istediğini yazmak zorunda bırakıldı. Bundan sonra insanların hür olabildiklerini hissedebilmeleri için rehabilite sürecine ihtiyaçları var. Hele Sovyetlerin şu an içinde buldukları şartlar gözönüne alınırsa, Türkistandaki rehabilite dönemi epey zaman alacak. İyimser olan taraf, Türkistanlı aydınların bu süreci büyük bir dikkatle benimsemiş olmalarıdır.

Azerbaycan Çevre Kirliliği Aras ve Kür Nehirlerinin Trajedisi

Edebiyat ve İnce Sen'et'den
Sultan Pekmezci

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da
Kızıldereli,
Asya'da mazlum
Türk halkıyız.
Tabiatı ve bizi
yok eden
ABD ve SSCB
emperyalizmine
karşı
"Semey-Neveda"
anti-nükleer
hareketimizi
destekleyin

Ölçsüz kimyasal üretimin kullanılması, metalurji artıklarının rast gele dolaşımının ve nükleer denemelerin had safhaya ulaştığı günümüz dünyasında bir bütün olarak doğal çevreyi sürekli tehdit ettiği dengiyi doğal yörüngesinden çıkardığı bilinen bir gerçektir. Ne varki, dergimizin bu sayısının gündemini belirlediği üzere, çevre problemine en çok maruz kalan bölgelerin başında milyonlarca Türk insanının yaşadığı Türk yurtları gelmektedir. Özellikle üçüncü dünya ülkeleriyle, mazlum Türk halklarının yaşadıkları bölgelerdeki "Çevre problemi", onlara sömürgeci zihniyetin bedelini karşılıksız ödediği ağır bir insanlık suçu olarak varlığını korumaktadır. Binlerce yıllık Türk yurtlarının, bu günkü trajik duruma getirilişi bir gaflet değil, olsa olsa ancak ihanetin sonucudur. Bu yazıda ele alınan Aras nehri ile Kür nehri

ve Azerbaycan Türk yurdunun içinde bulunduğu "çevre" probleminin boyutları ihanetin derecesini göstermek bakımından oldukça dikkat çekicidir.

İçinde yaşadığımız çağ ekolojik problemler çağıdır. Bu problemlerden en başta geleni sanayinin ve şehirleşmenin sür'atli inkişafı ile ilgili tatlı su kaynaklarının ölçsüz derecede kirlenmeye maruz kaldığıdır. Yahşi yadımdadır, bundan bir kaç yıl evvel hepimiz diyorduk ki, Baykal Gölü dünyanın en temiz ve berrak gölüdür. Bu gölün suyu o kadar berraktır ki, 30-35 metre derinlikte yüzen balıkları çıplak gözle görmek mümkündür. Yine aynı şekilde bir çok eski denizci "Hazar"ı dünyanın en temiz denizi olarak değerlendirirler. Şimdi ise Baykal ve Hazar'ın vaziyeti hepimizi düşündürmektedir. Yabancı ülkelerden misal getire getire özümüze

düşüp , çaylarımızdan zehir akmaktadır.

150 kmlik bir mesafede Türkiye topraklarından gelen Kür nehri temiz, berrak sularıyla Gürcistan SSR'in arazisine girer. Ne var ki Kür nehrinin faciası da Gürcistan arazisinde başlar. Mesketya, Tiflis, Rustavi, Gardavani bölgelerinden Kür'e akıtılan sanayi ve diğer atık maddeler nehrin ekoloji sistemine son derece güçlü darbeler indirir. Bu yetmiyormuş gibi Debend Çayı Alaverdi metallurji artıklarının zehirli birikintilerini Hramçay vasıtasıyla Kür'e akıtır. Sonuçta Kür'de ağır metallerin (molibden, sink, kurşun v.s.) miktarı normalin bir kaç katına çıkmıştır. Aras nehri de Kür nehri gibi Türkiye'nin Bingöldağ silsilesinden çıkıp gelir ve bin yıllardan beridir ki, geceli gündüzlü çağlaya çağlaya akar. Kür nehrinden farklı olarak Aras, büyük sanayi şehirlerinin içinden geçmez lakin, Aras'a sol taraftan bir sıra çaylar onu da son derece kirlenmeye maruz bırakmışlardır. Aras'ın faciası da Kür nehri gibi Türkiye serhadlarından sonra başlar,. Öyleki bu çay kendi temizliğini ancak Nahcivan MSSR'in İlyiç bölgesine kadar koruyabiliyor. Buradan Ermenistan topraklarına giren Aras, Ermenistan SSR'in Oktemberiyana, Ecmiadizn, ve Erivan şehirlerinin ekseriya sanayi kuruluşlarının zehirli artıkları hiç bir temizleme endişesi güdülmeden önce Razdan (Zenki) çayına, Razdan'ın suları da doğrudan Aras'la birleşir. Yaz aylarında Aras'ın suyu azaldığında Razdan-

■ Geçen asırlarda İspanyolların, Küba'da meşeleri yaktırıp, küllerini kahvelerin dibine dökmeleri hatırlanırsa, bizim tabiat üzerindeki başlarımızla öğünülecek bir durumumuz yok. Bu sebeble yaptığımız her hareketten dolayı, tabiat bizden öz intikamını alacaktır,; Şimdi burada bizim için önemli olan sadece iki nehrin durumuna bakalım. Kür ve Aras çayları. Her iki çayın sularının geçtiği yerlerden herkes istifade etmektedir. Fakat bu nehirler komşu cumhuriyetlerin arazisinden geçerken sanayi ve kent artıkları ile kirlenmesi uzun zaman kimsenin dikkatini çekmediği gibi, biz de bu durumu yazmayarak görmemezlikten gelmişiz.

'ın zehirli tesiri daha da artar. O zaman Aras'da ağır metallerin miktarı normal standartların çok daha üstüne çıktığı görülür. Nehrin minoroloji tekbi değişerek, mikrobiyolojik dengeler bozular. Özellikle kimya kombinasyonlarının atık zehirli sularındaki kükürt, nitrat, sülfat bileşikleri genel normlardan 25-30 kat daha artar. Aras'da herhangi bir temizlenme çalışmasına gidilmeden İlyiç bölgesinin toprakları-

nın sulanması tabii olarak toprağında zehirlenmesine sebep olmaktadır. Nahcivan MSSR'in

topraklarında, Aras nehri üzerine kurulmuş olan göletleri yeteri kadar büyük olmadığından, yakın bir gelecekte göletlerin de bu kirlenmesi kaçınılmazdır. Öyle ki, su göletleri bir taraftan Nahcivan MSSR'in arazisinden akan çayların ve drenaj sularının kirlenmesine maruz kalmaktadır. Özellikle Nahcivan topraklarından Aras'a akan zehirli ve kirli sular nehrin minoroloji yapısına tesir ederek onun tabii halini bozmaktadır. Su göletlerinin böyle kirliliği onun hidrolojik yapısına olumsuz tesir yapacaktır. Aras nehrinin kirlenmesinde uzun zaman Paraga molibden kombinasyonunun zehirli suları hatta, Kilan çayın, Paraga çayın sahil topraklarının kirlenmesinde büyük tesiri vardır. Bu molibden kombinasyonu sadece suları değil o bölgenin topraklarını da kirlen- tip, zehirlemektedir.

Aras nehrinin kirlenmesinde önemli rol oynayan bir diğer tesirde Karcivan çayıdır. Bu çayın yoğun kirliliği ise doğrudan Agarak molibden kombinasyonu ile ilgilidir. Ermenistan SSR'in Agarak mis-molibden kombinasyonunun artıkları 20 yıldan beri Aras'a akıtılmaktadır. Yaptığımız hesaplara göre bir yılda Agarak kombinasyonu Aras'a 33 bin Ton zehirli atık akıtmaktadır ki, bu atık maddelerin içinde molibden, sink, kurşun, kobalt gibi zehirleyici özellikler bakımından ağır metaller yönünden oldukça zengindir. Agarak kombinasyonunun kirli suları, Aras'a karışırken suyun

Ohçuçay, Aras'ın sol kolu üzerinde olup, Zenközür silsilesinin Kapıcık dağından çıkmaktadır topraklarına geçmektedir. Ermenistan topraklarında sanayi artıklarına, Azerbaycan'da şehir çöplerine maruz kalır. Fakat Ermenistan arazisinde Gafan Gacanan molibden filiz saflaştırma kombinalarının artık maddeleri bir yandan çevreyi kirletirken, diğer taraftan Aras'ın kirliliğini artırır. 1956'dan beri devam eden bu kirliliğin artmasında payı Gafan kombinasyonunun yüksek olmasına karşılık, bundan böyle de Gacaran'da işletmeye açılan molibden kombinasyonu bu payı son derece güçlendirmiş bulunmaktadır. Bu konuda yapılan hesaplar göstermiştir ki, bir yıl içinde her iki kombinadan Ohçuçaya 3 milyon ton zehirli madde akıtılmaktadır. Bu kadar zehirli maddenin büyük bir kısmı doğrudan Aras'a akmaktadır. Ohçuçay, Aras'a karıştıktan sonra onun boz renge çalan kirli suları Aras'ta 3-4 mt eninde ve 700-800 mt uzunluğunda keskin sınırlar meydana getirir. Yaz aylarında bazen Ohçuçay'ın her litre suyunda 25.1 gram sülfat bulunmaktadır. Pek tabii olarak bu çayda herhangi bir canlıya rastlanmaz.

metallerin terkiibinde kurşun, molibden, krom, sink, demir ve benzerleri önemli bir ağırlık teşkil etmektedir. Ohçuçay'ın Aras'a döktüğü zehirli maddelerin tesirinden sonra bu kadarda Bergüşad çayının Hazar'a olan tesirini gözönüne getirirsek, Aras'ın ne halde olduğunu tasavvur etmek güç olmasa gerektir. Biyoloji doktoru M. Salmanov Ohçuçay'ın Aras'a döktüğü yerden aldığı mikrobiyoloji analizlerinin sonuçları şöyle dile getirmektedir: "Ohçuçay'ın zehirli suyu Aras'a karıştığında 25-40 km aşağısında sudaki mikrop kütlesi 4 defa azalır. Taşıdığı suyun toplamı Ohçuçay'dan 25 kere daha fazla olmasına rağmen Aras'ın suları durulduktan sonra da öldürücü tesirini muhafaza ediyorsa, onun ne kadar tehlikeli olduğu meydandadır."

minoroji yapısında güçlü tesir meydana getirir. O zaman Karçevan çayında mineral miktarı her metreküpte 1461 mg olurki, bu da 710.4 mg sülfat iyonunun payına düşer. Karçevan çayının Aras'daki tesiri Ohçuçayına kadar devam eder.

Ohçuçay, Aras'ın sol kolu üzerinde olup, Zenközür silsilesinin Kapıcık dağından çıkmaktadır topraklarına geçmektedir. Ermenistan topraklarında sanayi artıklarına, Azerbaycan'da şehir çöplerine maruz kalır. Fakat Ermenistan arazisinde Gafan Gacanan molibden filiz saflaştırma kombinalarının artık maddeleri bir yandan çevreyi kirletirken, diğer taraftan Aras'ın kirliliğini artırır. 1956'dan beri devam e-

den bu kirliliğin artmasında payı Gafan kombinasyonunun yüksek olmasına karşılık, bundan böyle de Gacaran'da işletmeye açılan molibden kombinasyonu bu payı son derece güçlendirmiş bulunmaktadır. Bu konuda yapılan hesaplar göstermiştir ki, bir yıl içinde her iki kombinadan Ohçuçaya 3 milyon ton zehirli madde akıtılmaktadır. Bu kadar zehirli maddenin büyük bir kısmı doğrudan Aras'a akmaktadır. Ohçuçay, Aras'a karıştıktan sonra onun boz renge çalan kirli suları Aras'ta 3-4 mt eninde ve 700-800 mt uzunluğunda keskin sınırlar meydana getirir. Yaz aylarında bazen Ohçuçay'ın her litre suyunda 25.1 gram sülfat bulunmaktadır. Pek tabii olarak bu çayda herhangi bir canlıya rastlanmaz. Bu tür ağır

Durum böyle olduğu halde, Aras'ın suyu ile toprakların sulanmasının yanında, bölgenin güney ve kuzeyindeki yerleşim yerlerinde bu su günlük kullanımda ve içmekte de kullanılmaktadır. Hepimizin bildiği gibi, başka cumhuriyetlerde olduğu gibi, Ermenistan SSR'de tabiatı muhafaza maksadı için önemli miktarda kaynak ayrılır. Fakat kombinaların zehirli artıklarından tamamen etkilenen Azerbaycan topraklarına akan sulara akıtılır. Kalbimiz, sürekli olarak adını hasretle andığımız Aras nehrinin saflığını, şeffaflığını, güzelliğini muhafaza için gerekli tedirlerin bir an evvel alınmasını arzu etmektedir¹.

1 Bu makale, Azerbaycan'da neşredilen "Edebiyat ve İnce Sen'et" gazetesinin 27 Janvar 1989, nr.4 (2347), s.2 sayısında İsmayıl Guliyev'den Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Türkistanlı Kazak Kadınlarının Dünyaya Seslenişi

“Nükleer Denemeler Durdurulsun”

*Kazak Edebiyatından
Ahmet TÜRKÖZ*

Hür olarak yaşamak istiyorsan, Kazak Türk'ü, önce beşiğini düzelt! diye söylememişmiydi dün ulu alim Muhtar Avezulı. O beşiği dünyaya getirip hazırlayan kim? Kadınlar. Sallayan, düzelten kim? Kadınlar. Hangi ana çocuğunun hastalıklı doğmasını ister? Hangi ana çocuğu hastalıklı diye ölüme terkeder? bu ömür boyu kaygı, ömür boyu azap, hasret değil mi? Şimdi artık, sevgili analar, beşiğimizi düzeltmeyi, onun selametini, bugünü ile yarınını kendi elimize alalım. Onun için mücadele edelim. Atom silahlarının yok olması, Semey poligonunun kapatılması için “Nevada - Semey” halk hareketinin yaygınlaşmasına ve kuvvetlenmesine destek olalım. Ülkemizin barış ülkesi olması için işe koyulalım. Bunu benimseyen, destekleyen analar ses versinler fikir bildirsinler.

DESTEKLEYİN

Biz “Nevada” da Kızıldereli, Asya’da mazlum Türk halkıyız. Tabiatı ve bizi yok eden ABD ve SSCB emperyalizmine karşı “Semey-Neveda” anti-nükleer hareketimizi destekleyin

Türkistan’daki ekolojik felaketler içinde, en önemlilerinden birisi, şüphesiz Kazak Türkleri’nin mağdur kaldığı nükleer denemelerdir. Semey’deki nükleer denemelerin olumsuz sonuçları karşısında bu sefer Türkistanlı Kazak kadınlarının tepkilerini görüyoruz.

Aşağıdaki yazıda, Alma Ata’da bir fabrikada çalışan Kazak kadınlarının toplantısı hakkında Turcistan Abdurrahmanlı adlı bir gazetecinin gözlemlerini, bu kadınların yayınladıkları bildiri metnini ve Kazakistan Kadın Yazarları’nın acı seslenişini bulacaksınız. Bu yazılar “Kazak Âdebiyeti”nin 15 Eylül 1989 tarih ve 37 numaralı sayısından alınmıştır.

Beşiğimizi Kendimiz Düzelteyim

Kazakistan’ın ekolojik durumu, halk

Kazakistan Kadın Yazarları

sağlığı, neslin bugünkü hali ve gelecekteki kaderi konusuyla akli olan, gönlünde ışık olan herkesin ilgilendiği ortada. Saklamak yersiz, halk kaygı içindedir.

Ayda iki, yoksa bir kez kulak şişiren, kafa bezdiren, insam yorup bırakan insan menşeli beladan kurtulmak - nükleer silahların denenmesini durdurmak için “Nevada Semey” hareketinin kurulduğu ve bütün halkın barış için ufacıkda olsa bir destek olma işinde önderlik etme maksadını güden bu harekete katıldığı açık.

Bulutlardan sızan gün ışığını görmüş gibi, bütün halk “Nevada Semey” hareketini hemen benimsedi. Onun sesine kulak verdi. Bu yanan alevi göklere çıkardı.

Hareket, daha önceki günlerde Sov-

yetler Birliği'nin bütün milletlerine, iyi niyetli başka ülkelere insanlarına çabucak kendini tanıttı. Onlar tarafından kabullendi, doğru bulundu.

Buna bağlı olarak "Nevada Semey" hareketi de kendisinin bütün faaliyetlerini halkın istek ve çıkarlarını yerine getirmek maksadı yönünde devam ettirmekte. Onun, ülkedeki bütün kamu, ilmi ve dini kuruluşlara, Sovyetler Birliği'nin Barış Koruma Komitesi'ne, beynelmilel "Zeleniy Mir" (Yeşil Barış) cemiyeti ile "za Vıcvaniye Çeloveçestva" (Yeryüzündeki Hayat İçin) derneğine, Nevada eyaletindeki atom silahları denemelerinin durdurulması için çalışan birliğe, Birleşmiş Milletler'e, UNESCO'ya ve diğer başka kuruluşlara gönderdiği bildirisini destekleyen, benimseyen kitleler günü geldikçe mitingler yaparak, tepkilerini göstermektedirler.

Bunun gibi bir toplantı yakın zamanda Alma Ata Makta Mata Pamuk-kumaş Kombine tesislerinde ve fabrikalarında vuku bulmuştur. Sekiz bin ortağı olan bu tesislerde altı binden fazla kadın çalışmaktadır. Onlar atom silahlarının geliştirilmesine, denenmesine karşı olduklarını bildirecek, "Nevada-Semey" Halk hareketine destek verip, Semey poligonunun tamamen kapatılmasını açık bir şekilde talep etmişlerdir.

-Ben "Nevada - Semey" halk hareketini bütün kalbimle destekliyorum. Semey poligonunun kapatılması herkes tarafından istensin. Fakat bu boş hayal, kuru söz olarak kalmasın. Kazakistan'ın, Sovyetler Birliği'nin hükümet

Biz anayız.

Biz çocuk doğurup, terbiye ile büyütüp, toplumun yaşamasını devam ettirenleriz. Çocukların derdini, gelecek neslin derdini biz düşünmesek kim düşünecek. Onun için bu günümüzü ve geleceğimizi mahveden atom silahları yok edilsin.

Ümit Kayranbekuh

başkanına, Gorbaçov'un kendisine bizzat bildirilsin - dedi doku-macı Marcan Ataulı. - Çünkü bizde söz çok, bunun aksine yapılan iş azalıyor. Bu "Nevada Semey" hareketi hakkında da az şey söylenmedi. Netice ne oldu? Semey'den gelen işçi kızların omuzuna demir kaşık koysanız, devrilmeden durup kalır. Bu neyin belgisi? Bu nedenle bundan bir sonuç çıkarmak için yalnız SSCB Barış Koruma Komitesine değil, Gorbaçov'un kendisine biz bir bütün olarak mektup yoyalalım.

-Biz anayız- dedi fabrikanın ustabaşısı Ümit Kayranbekuh, biz çocuk doğurup, onu terbiye ile büyütüp, toplumun yaşamasını devam ettirenleriz. Çocukların derdini, gelecek neslin derdini biz düşünmesek, kim düşünecek? Onun için çocuklarımızın, gelecek nesillerimizin kaderi bizi çok kaygılandırıyor. Bugünümüzü, geleceğimizi mahveden atom silahlarını geliştirmek değil, yok

etmek gerek. Kazakistan'ın ekolojik dengesini düzeltmek için, neredeyse bin senelik bir süre ister hale geldi. Ayrıca tahammül kalmadı. Sabır taşı. Başka poligonlara da Kazakistan'da yer yok.

Toplantıda konuşan diğer kadınlar da bu dileklere katıldılar.

Fabrikanın kadınlar topluluğu SSCB Barış Koruma Komitesi'ne, Sovyet Kadınları Komitesi'ne ve Gorbaçov'a mektup hazırlayarak, hep birlikte imzaladılar.

Nükleer silahlara karşı "Nevada - Semey" hareketine özellikle, Abay kazasındaki çalışanlar çok destek olmakta. Bu belli. Çünkü Abay ahalisinin bir düşman gibi kapısında duran, ayda bir felaket yağdıran Semey poligonu yaklaşık yarım asırdır faaliyette ve onları perişan etmekte. Bu yarım asır içinde 15 yıl kadar da yer üstünde açık denemeler yapıldı.

Bu nedenle Abay kazasında bu yılın 6 Ağustosunda bir yürüyüş yapıldı. Bu yürüyüşe yediden-yemişe, kadın-erkek herkes katıldı. Seksen yaşında, zorlukla yürüyen ninelerimizin konuşmalarını dinledik. Sonuçta halk, "Nevada - Semey" hareketini kuvvetlendirmek babında başkanı Olcas Süleyman'a, SSCB Barış Koruma Komitesi ve SSCB Sağlık kuruluşu başkanlarına Semey poligonunun kapatılması yönünde isteklerini bildirdiler.

Fakat bu istekleri çok geçmeden sükuta uğradı. Çünkü Dünya Barış Günü'nün ertesinde -2 Eylül günü- Moskova saatiyle 8-17'de savaş tekniğini geliştirmek maksadıyla yine 20 kilotonluk bir

patlama yapıldı. Abay halkı tekrar o felaketin gürültüsü altında kaldı.

Ahh, bu halk ulu Abay'ın¹, ulu Muhtar avezulü'nün², ulu Şákerim Kudayberdiulü'nün³ halkı idi. Bu üç ulu şahsiyetin göbek bağı kesilirken, akan kanı bu topraklara düşmüş, onlar bu topraklarda büyümüşlerdir. Başka milletler kendi şahsiyetlerini sayarak, hürmet göstererek onların hatırasını yaşatmak için müzeler açmaktadır. Biz ise, onların yaşadığı bu toprakları binlerce yıl etkisi geçmiyecek olan radyasyon belasıyla baş başa bırakıyoruz.

Artık radyasyonun etkisinden ölenlerin, hasta doğan çocukların ve akıl hastası olanların sayısı parti başkan sekreteri tarafından resmi olarak açıklanmaktadır. Tabii yıllar boyu saklanagelmiş olan bu acı gerçeği öğrenen halk, sorunu dile getirmiş, gösteriler yapmış; ama dinleyen kim?

Bugünün kıymetli anaları, gelecek neslin beşiğini sallayacak kızlar, hep birlikte "Nevada - Semey" hareketini destekleyelim. Kendi beşiğimizi kendimiz düzeltelim.

Tursincan Abdurrahmanulı

DENEMELER DURDURULSUN

Bugün hangi ülkelerin, hangi yerde nükleer silahları geliştirmek, yeniden yapmak maksadında denemeler yaptığı, yer altında patlamalar gerçekleştirdiği gizli değildir.

"Semey-Nevada" hareketini bütün kalbimle destekliyorum. Semey poligonunun kapatılması herkes tarafından istensin, fakat bu boş hayal, kuru söz olarak kalmasın. Çünkü biz de söz çok, bunun aksine yapılan iş azalıyor.

Marcan Ataulı

En kötüsü -nükleer silahların denenmesi sonucu ekolojik ortamın pislenmesiyle beraber, nüfusun kalabalık olduğu eyaletlerde (Çernobil'de, Semey'de) türlü afetler çoğalmakta, halkın sağlığına olan zararlar oldukça artmakta, insanlar acı çekmektedirler.

Bunun gibi tehlikeli duruma düşen ülkelerden biri Kazakistan, onun içinde de atom silahları deneme poligonunun bulunduğu Semey Eyaleti. Bu poligonda 14 yıldır (1941-1963 yılları arası) yeryüzünde açıkta patlamalar yapıldı. 1963 yılından beri atom silahlarının denenmesi yeraltında yapılagelmekte. Burada yılda 18 defa deneme yapılmakta olduğu herkesce biliniyor.

1953 yılı Temmuz ayının 12. günü yine bu poligonda ilk defa hidrojen bombası denendi.

Batı ülkelerinin bazı başkanları; "atom silahlarının geliştiril-

diği poligonları imha etmek olmaz, onlar için milyarlarca para harcanmakta" diye bahaneler ileri sürmekte. Eğer halk atom denemeleri sonucu kendi yurdunda, kendi evinde cefa çekiyorsa, yeryüzünde hayat kalmıyorsa, bu kaç milyar ile ölçülür acaba?

Atom silahlarının denenmesine karşı "Nevada - Semey" halk hareketinin kurulmasına ve onun talep ve dileklerine bakılmadan, Semey poligonunda yeraltı patlamaları yapıldı.

Şimdi halk arasında korkunç derecede şişik, anemi, körlük, kalp damar sertliği, deri, kan, akıl bozukluğu, büyümenin durması gibi hastalıklar çoğaldı. En üzüntü vericisi - bebeklerin dünyaya gelmeden, ana karnında sakat ve hastalıklı olması. Anaların kendi hastalıklarına ek olarak, bu kaygı verici duruma düşer olmaları, onları yarınlarından, geleceklelerinden ümit kesmeye mecbur etmektedir. Bu nükleer tesirler yalnız on-yüz sene değil, binlerce yıl sonraya dahi uzamakta, bütün geleceğimizi tehlike altında bırakmaktadır. Bu tehlikeli durumun yalnız Semey için değil, bütün Kazakistan için geçerli olduğu açıktır.

Biz, AlmaAta Makta-Mata tesislerinin 6 bin çalışan kadınları, "Nevada - Semey" hareketini bütün yüreğimizle destekliyoruz. Ayrıca, Semey'deki, Çernobil'deki, Beyaz Rusya'daki mekletaşlarımızın üzüntülü ve kaygılı halini, kendi üzüntümüz gibi onlarla paylaşıyoruz. Çünkü biz, tabiat

1 Abay Kınanbayulı: (1845-1906) Kazak Türklerinde modern edebiyatın temsilcisi sayılan ve Liberal felsefi fikirlerin yayılmasını sağlayan şair ve filozof.
2 Muhtar Avezulü: 1897.
3 Şákerim Kudayberdiulü: (1858-1931) Abay Kınanbayulı'nın çağdaşı ve onun izleyicisi. Kazak aydınlanmasında önemli bir şair, tarihçi ve yazar.

olarak dünyaya hayat eken, yeni nesiller doğuran, yeryüzünde insan topluluklarını devam ettiren ANALARIZ. Biz hayatın yok olmasını değil, sürmesini isteriz.

Yalnız biz değil, yeryüzünde ANA olarak adlandırılanlar, özellikle Amerika kadınları size sesleniyoruz. Bu yüzden YER YÜZÜNDEKİ HAYAT İÇİN nükleer silahlar ve denemelerinin durdurulmasını, Nevada, Semey poligonlarının kapatılmasını talep ediyoruz.

Bütün iyi niyetli analar, iyi niyetli insanlar, SİZLERİ buna çağırıyoruz.

Almaata Makta-Mata Tesislerinin Çalışan Kadın Mühendisleri

HÜRMETLİ ANALAR - KIZLAR

Yeniden Yapılanma (Kayta Kuruv) siyaseti ülkemizde halkın yalnız siyasi-sosyal, ekonomik durumunu değil, aynı zamanda insanların da manevi ve düşünce yönünden yenileyerek, onların haklarını korumayı ilk sıraya koyarak, hukuk devleti kurmak maksadını amaçlamaktadır.

Açıklık (Cariyalılık) ve demokratikleşme daha önce bilinmeyenleri bildirmekle söylene-meyenleri söyletmekle kalmamış, bununla birlikte insanların adaleti koruma isteklerini de göstermeğe yol açmıştır.

Meselâ, Cumhuriyetimizde daha önce saklanagelmiş olan Semey Atom Silahlarını deneme poligonunun varlığı, orada ne zaman denemeler yapıldığı öğrenilmiş oldu. Yine, ülkemizin ekolojik durumunun oldukça bozulduğu, atom denemelerinin insan

“Semey-Nevada” hareketini bütün yüreğimizle destekliyoruz. Ayrıca Semey’deki, Çernobil’deki Beyaz Rusya’daki meslekdaşlarımızın üzüntülü ve kaygılı halini, kendi üzüntünüz gibi onlarla paylaşıyoruz. Çünkü biz tabiat olarak dünyaya hayat eken, yeni nesiller doğuran, yeryüzünde insan topluluklarını devam ettiren analarız.

sağlığını bir daha düzelmemece-sine etkilediği de anlaşılmıştır.

Bu yılın 12 Şubat günü yapılan yeraltı denemesinde, toprağın da dayanamayarak çatladığı ve radyasyonun yeryüzüne çıktığı da belirlenmiştir.

Buna üzülmeyen, kahrolmayan kimse yok.

Nükleer silah yapımına karşı “Nevada - Semey” adlı halk hareketi kurularak, onun başına tanınmış şair Olcas Süleyman seçildi. Bu hareketi yalnız ülkemizde oturanlar değil, bütün Sovyetler Birliği, bütün dünya insanları destekliyor.

Bu “Nevada - Semey” halk hareketi 5-7 Ağustos günleri arasında Semey’e Kurçatov adlı şehir’e, poligonun çok yakınındaki Abay kazasına giderek, halkın kaygısı-

nı yerinde görerek, onun dilek ve taleplerine kulak verdi. Karavıl kasabasında nükleer silahlara karşı ilk halk toplantısı ve Semey’de bu niyet ve dilekteki binlerce insanın katıldığı bir miting yapıldı. Bu mitinge katılanlar SSCB ve ABD hükümetleri başkanlarına “ortak düşüncede anlaşmaları”ni rica edici bir mektup hazırladılar.

“Nevada - Semey” halk hareketinin başkanı Olcas Süleyman SSCB Yukarı Sovyeti’nde sorunu dile getiren bir konuşma yapmıştır. Ayrıca çeşitli beynelmilel kuruluşlara bildiri gönderilmişti.

Bunların hepsi, herkesçe iyi biliniyor. Fakat buna rağmen, bu gelişmelere bakılmadan, iki ülkede de denemelere devam edilmekte. ABD bir tarafa, Karavıl kasabasında, Semey’de yapılan halk mitinginin dağılmasından iki hafta geçmeden Semey poligonunda 2 Eylül’de bir deneme daha yapıldı. Bunu yüreğimiz sızlamadan okumak mümkün mü? Yok mümkün değil. Çünkü Atom silahlarının denenmesinden en çok cefa gören analardır. Kadınların durumu, çocukların hastalığı, nesilden nesile, binlerce yıl sürecek gibi.

Sayın analar, hanımlar, dostlar! Biz, en önce tabiat olarak çocuk doğuran yeryüzünde insan toplumunun devam etmesini sağlayan, nesil yetiştiren, neslin geleceğini düşünen, onları koruyan analarız. Yavrusu için her canlı kendini tehlikeye atar, ateşe atar, silaha karşı gövdesini kalkan eder. Acı olsa da açık söylemenin zamanı geldi. Biz onlar kadar yürekli değilmiyiz?

Semilapatinsk'den Anti-Atom Nümayişçileri; Yasak sahada Glasnost 6 Ağustos 1989'da yapılan nümayişte "Yaşamak İstiyoruz" ve "Deneme Sahası" gibi pankartlar taşıdı; sonuç olarak denemelerin 31 Aralık 1989'a kadar durdurulmasını sağladılar.

Kazakistan'daki Radyasyon Kurbanları

*Der Spiegel'den
Terc. Eşref Bengi Özbilen*

Nükleer Denemelerde Sovyetler İnsanları Kobay Olarak Kullanıyorlar.

Parmakları eksik veya fazla doğan, bağırsak ve böbrek kanseri olan çocuklar: İşte Sovyetler nükleer denemelerinin kurbanları. Hatta 1953'deki ilk hidrojen bombası denemesine insanlar bile bile mâruz bırakıldılar. Danimarkalı gazeteci Thomas Heurlin kısa bir süre önce deneme sahasının çok yakınına sokulabildi. Aşağıdaki hususlar onun raporundan alınmıştır:

"1953 yılı Ağustos ayının başlarında köyümüze askerler geldi. Bir subay bize bütün hayvanlarla köy sakinlerinin içlerinde benim de bulunduğum 40 kişi hâricinde tahliye edileceklerini söyledi. Biz kalmak zorunda kaldık."

Bunları sol tarafı felçli olan ve son 30 yılı ekseriya yatakta geçirmiş olan 59 yaşındaki Tugay Raleyembiyev anlatıyor: Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetlerinden biri olan Kazakistan'da Semipalatinsk yakınlarındaki en önemli Sovyet hidrojen bombası deneme sahasından 100 km. uzaktaki Karaul köyünde iptidai bir tahta kulubede.

Raleyembiyev artık hastalığın sebeplerini biliyor: Mecburi kobay olarak Sovyetlerin ilk hidrojen bombasının radyasyonuna mâruz bırakıldığını. Hayatta kalan pek az kimseden biri o.

"Ne olacağını kesinlikle bilmeksizin geride bırakıldık. Ertesi sabah güneşin parlaklığından defalarca güçlü bir ışık

1953'deki ilk Hidrojen Bombası Denemesi. Sadece şiddetli bir şimşek gördük. Bu resim S.S.C.B.'ye eğitim için gönderilen bir Macar tarafından çekilmişti. Bu kurmay subay sonradan sebebi meçhul bir hastalığa tutulmuş ve bu yüzden 1966'da intihar etmiştir.

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da Kızıldereli, Asya'da mazlum Türk halkanız. Tabiatı ve bizi yok eden ABD ve SSCB emperyalizmine karşı

"Semey-Neveda" anti-nükleer hareketimizi destekleyin

gördük. Ufuk kıızıla boyandı, mantar şeklinde büyük ve karanlık bir bulut görüldü. Kısa bir süre sonra üstümüze doğru bir toz bulutu esti. Bir saat sonra askerler geri geldiler. Gaz maskeleri takmışlar ve özel bir koruyucu elbise giymişlerdi. Otomobillere binmemizi emrettiler ve bizi alıp gittiler” diye anlatıyor Raleyembiyev.

“Bindirildiğimiz otomobiller bir askerî kampın önünde durdular. Bizi isim isim çağırıp bir dozimetre ile kontrol ettiler. Nihayet 200'er gram votka içmemizi emrettiler.”

40 köylünün ne olup bittiğinden haberi yoktu. Askerler onları yüzlerce kilometre uzaktaki bir Savhoz'de 18 gün tuttular. Geri döndüklerinde askerî doktorlar kanlarından numune aldılar.

Askerlerin atom denemesi için seçtikleri 40 köylünün arasında bugün 64 yaşında olan Talrat Selambekov da vardı. 1954'de 40 deney kişisinden 7'si ile birlikte en yakın şehir olan Semipalatinsk'e götürüldüğünü ve 45 gün süreyle “4 no'lu dispenser” adındaki gizli bir tıp enstitüsünde müşahade altında tutulduğunu anlatıyor:

“Dispanserin âmiri bizi ilmin yararı ve gelecek nesillerin menfaati için muayene ettiklerini söyledi. İtiraz etmeye cesaret edemedik. Çünkü o zaman durumlar farklıydı. Hatta kanlarımız bizi kurşuna dizmek için götürdüklerini zannedip endişelenmişler ve parti komitesine heyet gönderip âkıbetimizi öğrenmek istemişlerdi.”

Raleyembiyev'in söylediğine göre denemeye tâbi tutulmak mecburiyetinde bırakılmış olan 40 kişiden bugün sadece 7'si hayatta kalmış. Ekserisi daha 50 yaşına gelmeden kan kanseri, lenf bezi kanseri, cilt kanseri ve sair kanser türleri ile değişik kalp

Kazakistan'da bir Radyasyon Kurbanı.
“Doğuştan Sakatlıklar”

hastalıklarından ölmüşler.”

Raleyembiyev ayda 112 ruble (350 Mark'tan az) emekli maaşı alıyor. “30 yıldan beri bu evde oturuyorum. Hayatımın bir mânâsı yok. Ailem için de cemiyyet için de bir yüküm” diyor.

Anlattıkları Kazakistan'da devasa nükleer test alanlarının çevresinde yaşayanların mâruz kaldıkları sayısız insanî trajedilerden sadece biri. Baskı korkusu ve terkedilmiş bozkırda yaşadıkları tecrit edilmiş hayat köy sâkinlerinin 40 yıl süreyle bölgede yapılan neredeyse 500 nükleer patlamanın (ki bunların 161'i yer üstünde yapılmıştı) neticeleri hakkında açıkca konuşmalarına mâni olmuş.

Ecnebilerin Semipalatinsk bölgesine girmeleri mümkün değil. Ancak özel hâllerde vize veriliyor. 1963 yılında ABD ve İngiltere yapılan atmosferdeki nükleer denemeleri yasaklama anlaşmasından beri Sovyetler Birliği nükleer denemeleri sadece yer altında yapmış. Köylüler ancak Glasnost'tan beri çektikleri azapları dile getirebiliyorlar. 1989 şubatında resmî makamlar nükleer denemelere karşı mahallî bir

halk hareketine müsaade etmek zorunda kalmışlar.

Köylerde yaşayan ihtiyarların çoğunun nükleer askerî teknolojinin ilk zamanlarındaki mantar şeklindeki bulutlar hakkında anlatacakları bir acıklı hikâyeleri var. Resmî makamlar şimdi bunları ciddiye almak zorunda. Kısa bir süre önce Sovyetler Birliği'nin her tarafından gelen mütehassıs hekimlerin katıldığı Semipalatinsk'deki bir ilmî konferansta kansere tutulanların sayısının burada diğer yerlere nöbetle daha yüksek olduğuna dair köylülerin iddiaları teyid edilmiş.

Konferansta çok sert bir dille 4 no'lu dispenserin gizli araştırma faaliyeti takbih edilmiş ve bu faaliyetin “temel insanî merhamet prensiplerinin ve tıbbî ahlağın ihlâli” olduğu belirtilmiştir.

Semipalatinsk bölgesinde 40 yıl süren nükleer denemeler esnasında Sovyet Sağlık Bakanlığı deneme sahasında yaşayanların arasından seçilmiş olan özel bir grubu (muntazaman ve gizlice) muayene etmiş. Bazıları Stalin'in kötü bir üne sahip olan gizli polis şefi Lavrentiy Beriya'nın kurduğu 4 no'lu dispenserde aylarca kalmışlar. (Bütün nükleer programın mesuliyeti Beriya'nın uhdesinde idi; Stalin'in ölümünden kısa bir süre sonra idam edilmiştir.) 1954'de bu gizli klinik Sağlık Bakanlığı'na bağlanmıştır.

Atom bombalarının infilâk ettiği yerden sadece 28 kilometre mesafede bulunan Sarşal köyünde 21 yıldan beri doktorluk yapan Nagias Zenbayeva bu araştırmaların ne sebebinin ne de gayesini öğrenebilmiş:

“Sadece son on yıllarda 4 no'lu dispenserde muayene edilen 243 kişiden ekserinin ölmüş olduğunu teyid edebilirim. Çoğu kanserden birkaç da kalp hastalıklarından öldü. Bazıları da intihar ettiler.”

Semipalatinsk'de çalışan doktorlar da dispenserin çalışmalarından şikayetçiler: "Radyasyona mâruz kişiler üzerinde yıllardan beri tıbbî araştırmalar yapıldığını biliyoruz. Fakat neticelerin ne olduğunu hiç bilmiyoruz" diyor Mariya Şangelova.

Beşerî tıpla iştilal eden bir kimse olarak meslekdaşlarını suçlamanın zor olduğunu söylüyor. "Fakat tıp eğitimi görmüş olan bu doktorlar insanları sadece muayene ediyorlar, onları tedavi etmiyorlar. Gizli tıbbî istatistikler ve kapıları kapalı tıbbî müesseseler bir cinayettirler."

Bayan Şangelova Karaul köyünde doğup büyümüş. Raleyembiev ile diğer 39 deneme kobayı olarak kullanılan insanın-1953'de Sovyet hidrojen bombasının infilâki esnasında geride bırakıldıklarını teyid ediyor.

Şahitler hâlâ yaşıyorlar. Meselâ, Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nin başkenti Alma-Ata'daki Onkoloji ve Radyasyon Araştırma Enstitüsü'nün başkan yardımcısı ve Kazak İlimler Akademisi'nin üyesi olan S.B. Balmuhanov. İlk atom bombası denemesinde Karaul'da ve Kaynar köyünde de insanların kalmaya mecbur edildiklerini söylüyor: "Kaynar'da köyün geri kalan sâkinleri nükleer deneme süresince tahliye edildikleri halde 16 kişi kalmak zorunda bırakıldılar."

Balmuhanov'un kendisi de 1953'den 1958'e kadar Kazak İlimler Akademisi tarafından görevlendirilerek Semipalatinsk'deki nükleer denemeler programının sağlık üzerindeki tesirlerini araştırdı. Fakat Moskova'daki merkezî makamlar araştırma programını durdurdular. İlk neticeler münazaalıydı. Balmuhanov'un araştırma malzemesine el konuldu ve devlet sırrı olduğu belirtildi.

Radyasyon Kurbanları Selambekov, Raleyembiev
"Hayatımın bir mânâsı yok"

Bugün Semipalatinsk bölgesindeki birçok doktor denemelerin sonuçları hakkında konuşmaya hâzır. Bir çocuk hastahanesinin doktorları doğuştan itibaren hastalık çeken alışılmamış derecede çok sayıdaki hastayı tedavi ettiklerini söylediler.

"Üç gün önce böbrek kanseri olan yenidoğmuş bir bebek getirdiler. Bir müddet önce deneme

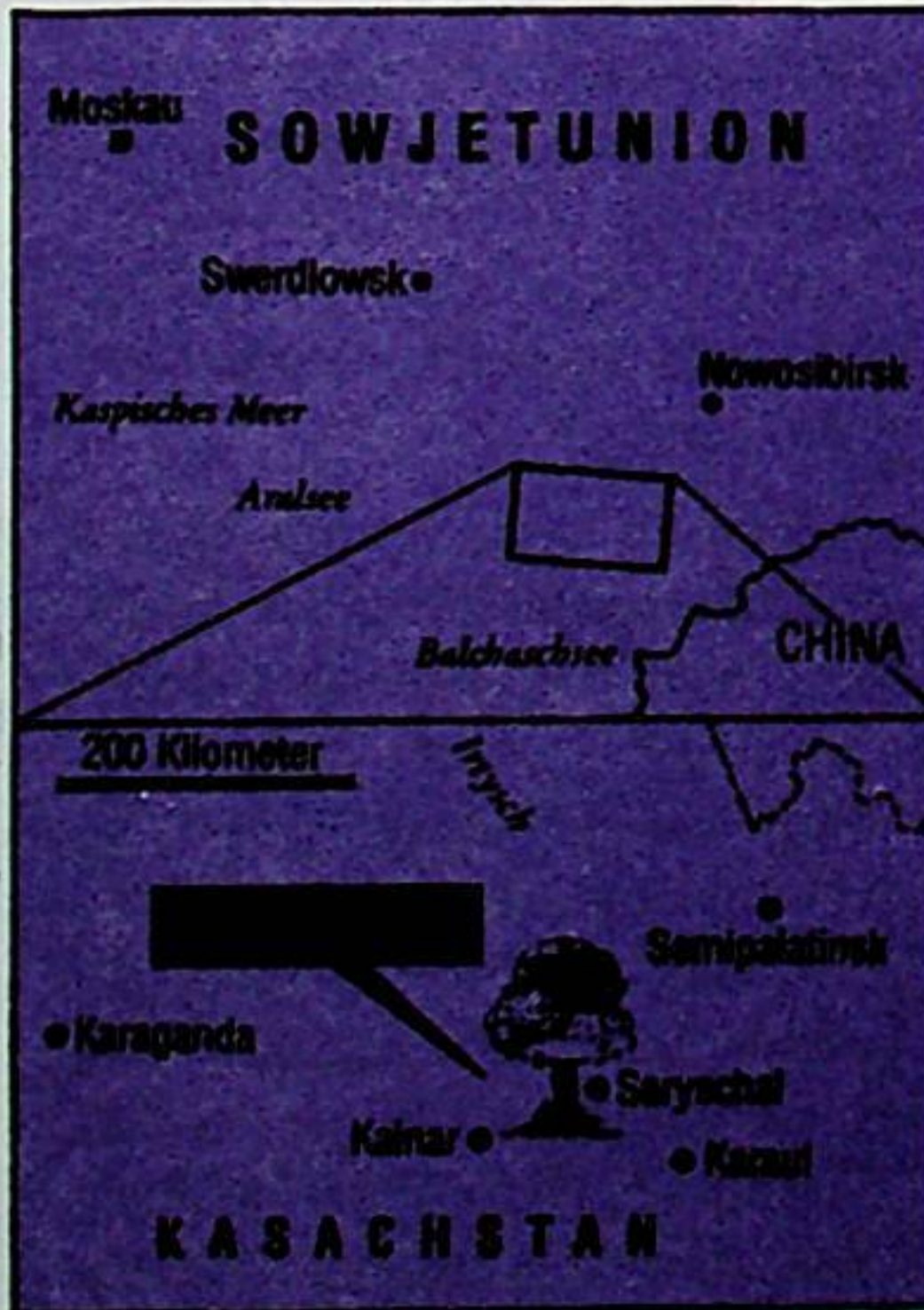
bölgesinden bağırsak kanseri olan iki çocuk getirdiler. Biri yaşayabildi. Tek çaremiz ameliyat etmektir" diyor doktorlardan biri. Ve bölgedeki doğum öncesi arızaların sayısının yüksek olmasını sebebi olarak nükleer denemeleri gösteriyor:

"Doktor olarak onbir yıllık pratik tecrübem var. Yedi yıl Kazakistan'ın başka bir yöresinde çalıştım. Oradan doğuştan arızalar nâdirdi. Burada ise çok fazla var. Kalp arızaları ve anormal şekilli uzuvlar çok yaygın. Çoğu kez çocukların el ve ayak parmaklarının sayısı fazla. Şüphesiz ki radyasyon bunda önemli bir rol oynamıştır."

1986 yılındaki Çernobil felâketi ile ilgili bilgileri sakladığı gerekçesiyle son aylarda Sağlık Bakanlığı'na şiddetli tenkitler yöneltilmiş. Onun için bakanlığın müteaddit suallere rağmen Semipalatinsk bölgesindeki radyasyon kurbanları üzerinde yaptığı gizli araştırmalar hakkında bilgi vermek istememesine şaşırılmamak lâzım.

4 no'lu dispenserin başhekimisi Gussev mülâkat yapmayı reddetti. Deneme sahasının sorumlu komutanı olan korgeneral İlyenko ellili yılların başlarında nükleer denemeler esnasında sivillerin deneme sahasında bırakıldıklarını öfkeyle inkâr etti: "Bunlar müfritlerin ve provakatörlerin iddialarıdır. Mahallî halkı korumak için başından beri her şey yapıldı. "Ona göre bu deneylerde sadece hayvanlar kullanılmıştı.

Fakat Ekim ayında hükümetin yayın organı olan İzvestiya gazetesi 1954 yılında Güney Uralarda yapılan bir manevra esnasında bile bile bir atom bombası patlatıldığını ifşa etti. Ölümler ve uzun süren hastalıklar göze alınmıştı. Bu seferki deney kobayları askerlerdi.

SSCB, Çin, Hazar Denizi, Aral Gölü, Balkaş Gölü, Kazakistan; İrtiş, Sarıçal, Kaynar, Nükleer Deneme Sahası

Gagauz Türk Edebiyatı Üzerine Bir Neçe Söz

Abbas Abdullahoğlu*

Dinayrı kardeşlerimiz,

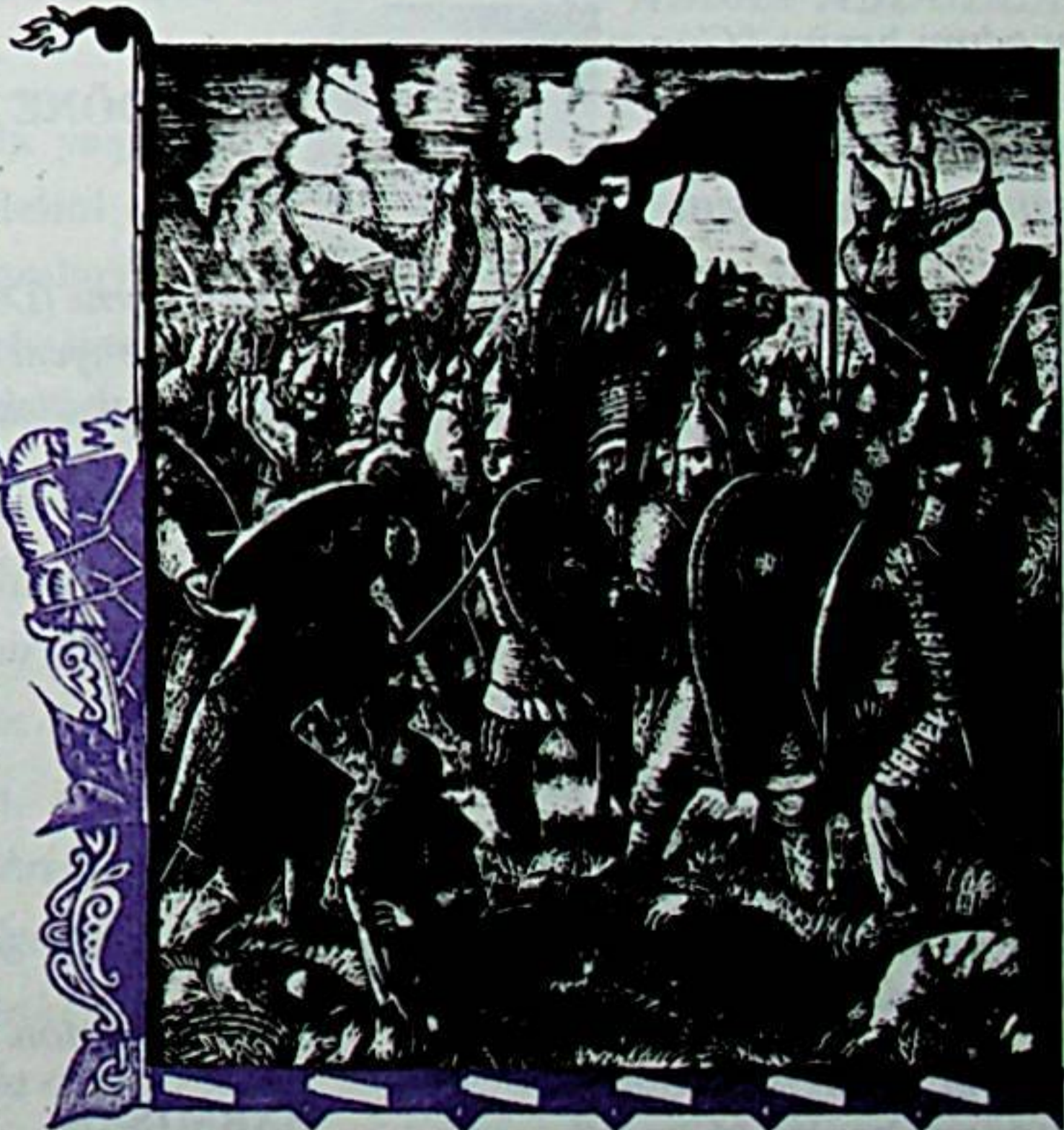
Sovyetler Birliği'ndeki Türkler ayrı ayrı adlarla tanınıyorlar. Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Azerbaycanlı, Kırım ve Kazan Tatarı, Altaylı, Uygur, Mesket Türk'ü, Kumuk, Balkar, Karaçay, Yakut, Çuvaş ve birde Gagauz. Tabii, bunlar hepsi değil. Halen burada, bu güzelim İstanbul gecelerinde bu yazıyı satırladığım bu anda karşımda iki kitap duruyordu: "İlkyaz Türküsü" ve "Karıncalık" ve bir de "Ana sözü" gazetesinin birkaç nüshası. Bu kitaplar ve bu gazeteler Moldovya'nın başşehrinde basılmış. Bizim ana dilimizde, Türk dilinden, Gagauz'ların danıştığı Türk dilinden. Hem de bu dil bozulmamış, Arap-Fars tesirine boyun eğmemiş bir Türkçedir. Seneler uzununu Slavların içinde oturan, Bulgaristan'da, Romanya'da Ukrayna ve Moldovya'da ana dilinde esaslı bir eğitim görmeyen Gagauz Türkleri, Hristiyan olmalarına rağmen dillerini kahramanca koruyabilmişlerdir. Bu bir yandan Türk dilinde danışanların gayretli bir örneği ise, öte yandan da güzelim Türkçenin büyüklüğü, muazzamlığı ve yenilmezliğidir.

Gagauz'ların kullandığı bu Türk dili, Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ahalisinin kendi aralarında danıştığı ikiz kardeş bir dildir. "Gagauz" kelimesini "Gök Oğuz", "Hak Oğuz", "Kayı Oğuz" diye çözüyorlar. Yanılmaz gerçek şu ki, her üç yorumda "Ulu Oğuzumuz" Yüce Tanrı'nın sağ eli gibi başımızın üzerindedir. Benim yorumuma göre, Kırgız'da da, Kazak'ta da "Oğuz" ismi geçiyor. (Kırgız--Kır+gız// -guz). "-guz" Oğuz kelimesinin kısası. "Kır" beyaz demek. Örnek: Masallarımızda "Kır At: Beyaz At (Kırgızlar kendilerine "Ak Kalnak" da diyorlar. Zannediyorum "Kazak"da -kuz//-guz "Ak" demek olubdur. Belki de "Uygur" evvelleri "Uyguz" olupdu.). Bunlar başka konudur. Dönelim

karşımdaki kitaplara ve gazetelere. Şiirler ve hikayeler birbirinden güzel. Yüce Tanrı'ya şükranlarım sonsuzdur ki, din aykırılığı sonucunda, "Dil" aykırılığına varmamışsınız. Bu gerçek sünniligi, şiliği gözümüze sokup da Türkleri parçalamak isteyenlere gözdağı deyil de nedir? Rahmetli Sabir'imiz ne yahşı demiş:

Babam sünni, annem şii dürek ben.

*Ne Fars'im ben, ne Hind'im ben, Türek ben
Muganda muğbeçe, mescidde ekber,
Farkı yoktur aralıkda zirek ben.*

* Azerbaycan Halk Cephesi Üyesi Mukayeseli Türk-Ukrayna Dilleri Alimi

Dilini ve dinini seven bir insan olarak Gagauz ırkdaşlarımla görüşürken, Türk sevgisinin, Türkçe sevgisinin dini aşlığını hissediyorum. Hazret-i Peygamberimizin de Türklere olan yüce mehebbetleri mene cesaret veriyor ki, önce Türküm ve müslümanım. Söyleyeyim ve Hristiyan kardeşlerimin de bizim gibi "Bir" olan Tanrı'ya tapındıklarını hatırlayım.

Türkistan dergisi ve okurlarına sonsuz mehebbetlerimle Gagauz şairlerinin şiirlerinden birkaç örneği sunuyorum.

Saygılarımla,

İstanbul,

5 Mart 1990

Tudor ZANET. 1958 yılında Komrat ilçesinin Kangaz köyünde doğdu. "Ana Sözü" gazetesinin halen başyazarlığını yapmaktadır. Basılmış iki şiir kitabı vardır. "Koy Adımı" adlı şiir "İlkyaz Türküsü" kitabından alınmış örneklerden olupdu.

KOY ADIMI (ADIMI KOY)

Gagauz Türkçesi ile

*Koy adımı benim "Güneş"
Sabaaylanaklına geleyim.
Danyerindan sefta ateş
Suratını senin seveyim.*

*Koy adımı benim "Lüzgar",
Üülennikta sana geleyim.
Açan gündän kızır yerlär,
Serin soluk yavaş eseyim.*

*Koy adımı benim "Yıldız",
Avşanmeyin sofrana geleyim.
Açan kalersın, san yalnız,
Derin uyku geja vereyim.*

*Koy adımı benim "Gözal"
İlkyazlan janına gireyim
Açan açerlar al güllär,
Binin arasından seni seçeyim.*

Türkiye Türkçesi'nde
Koy adımı benim "Güneş"
Sabahleyin aklına geleyim.
Tan yerinin ateşi gibi,
Senin yanaklarını seveyim.

*Koy adımı benim Rüzgar,
Öğle vakti sana geleyim.
Toprak güneşle ısınanda,
Ben serin serin yavaş eseyim.*

*Koy adımı benim Yıldız
Akşamleyin sofrana geleyim.
Ne vakit ki en yalnız kalırsın,
Geceler sana derin uyku vereyim.*

*Koy adımı benim Güzel,
İlkbaharla yanına gireyim.
Ne vakit ki al güller açacak,
Binin arasından seni seçeyim.*

"Saklanbaç" adını taşıyan oyundan almaktadır. Çocukların oynadığı bu oyunda, birisi gözünü yumup, o birisi saklanıyor. Gözlerini açıp saklanana bulmalıdır. Bu şiiri ve ötekileri Türkiye Türkçesine aktarmağa ihtiyaç olamı, bilmirem.

SAKLANBAÇ

*Patla,
Patla
Patlangaç.
Biz oynarız
Saklanbaç
İşidilsin
Gür sesin
Yuman bizi bulmasın.*

DÖNE DÖNE

*Dön-döne
Dön-döne
Gitti örgi dermene (Değimene)
O gördü taze (yeni) izi,
Şimdi bulacak bizi.*

*Bup iki,
Geldi tilki.
Üç dört,
Kazı ört.
Beş altı,
Avcı kalktı.
Yedi, sekiz,
Ateş ikiz.*

*Dokuz, on,
Tilkiden kaldı don.*

SARMISAK

*Sarmısak sarsak,
Sarmayı satsak,
Satmayı salsak,*

*Salmaya koysak,
Sarmısak.*

Tuz, buz!

Tuz, buz!

*Kim kaler (kalır) ona topuz
Topuzu sen daadacen (patlatacaksın)*

Osaat bizi bulacen.

Arnaut TUDORKA, 1970 yılında Ukrayna'nın Odesa ilçesinin Dimitrofska köyünde doğdu. Halen Bakü'de Mehmet Emin Resulzade'nin ismini taşıyan Azerbaycan Devlet Üniversitesinde öğrencidir. Onun şiirinden bir örnek.

YAAMURA (YAĞMURA)

*Nedir bu? hava karardı,
Toz-duman kalktı.
Kırlangıç gökü yardı,
Üüsekten (yüksekten) baktı.*

*"Ver, bulutcuum yaamur
Tarlaya çamur,
Teknelerde hamur!"
Ambarlar dolur.
Çiçekler kaamil kokar,
Kuvvetlenmiş çimenner.
Gençlere kismet bakar,
Dine yaamur hem vur güzel.*

Todur MARİNOĞLU, 1955 yılında Bessarabka ilçesinin Avdarma köyünde doğdu. Üniversitede gazetecilik eğitimi gördü. Kendi köyünde öğretmen olarak çalışıyor.

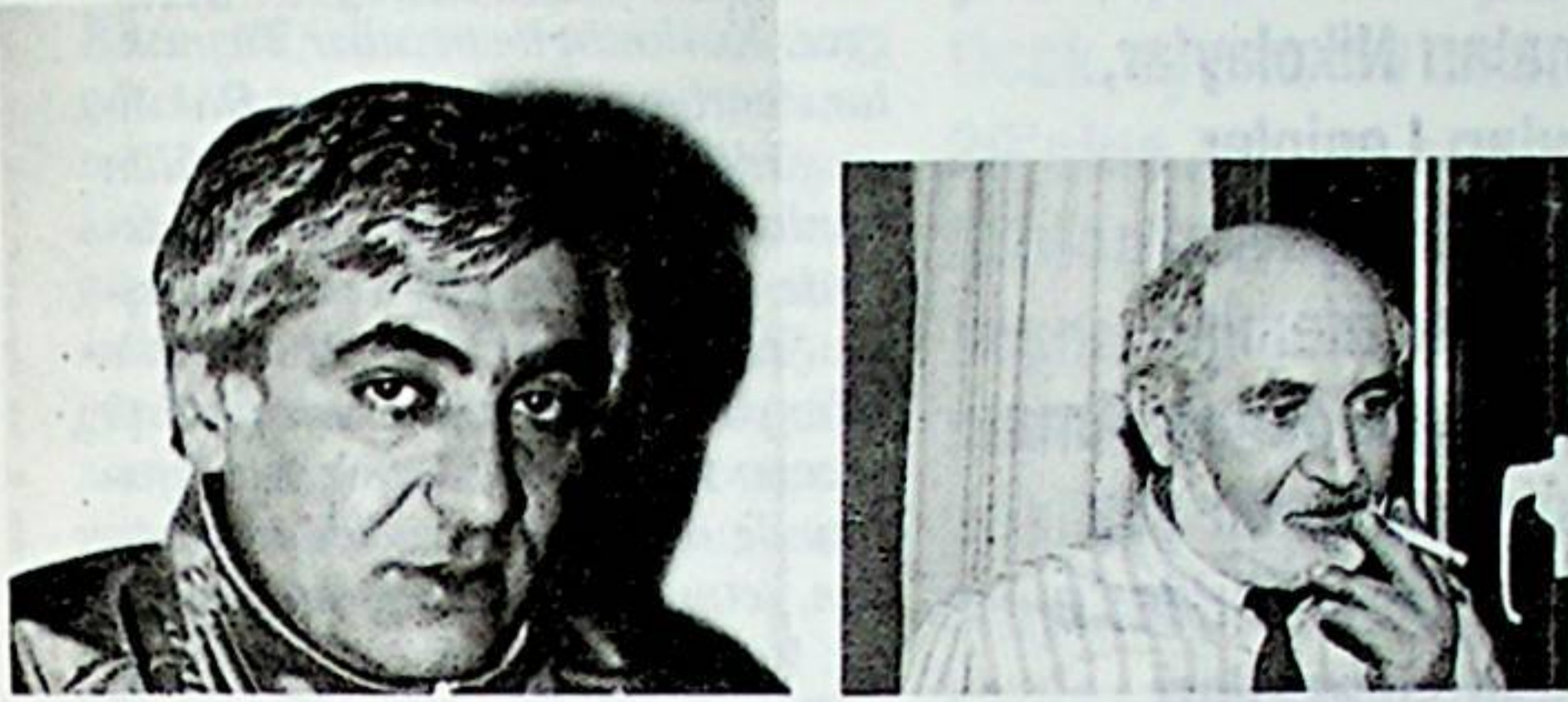
GİTTİN

*Geldin da güneş çıkdı,
Gözlerim de kamaşdı,
Anladım şu niyetini,
Hemde hoş tabiatini
Diyemedim "Gene gel!"
Söyledim: "Ah afet!"
... Gittim sarılıpgüneşlen,
Ayaz sıktı yüreğimi.*

DOORUYDUK (DOĞRUYDUK)

*Bana dönesin çok kaçtım...
Daha bana sen sarmaştın,
Dooruyum ben,
Dooruyusun sen.
Öpüp beni, sen utandın,
Dooruyum ben,
Dooruyusun sen.*

Azerbaycan “Halk Cephesi” Ak Sakallılar Heyet-i Üyesi Abbas Abdullah ve Şair Prof.Dr.Refik Zeka Handan ile Röportaj

Kemal Çapraz

Azerbaycan'ın, Kızılordu tarafından kanlı bir şekilde işgal edilmesinden kısa bir süre sonra Azerbaycan'ın iki tanınmış siması ülkemize geldi. Azerbaycan Halk Cephesi Aksakallılar heyeti üyesi, şair Abbas Abdullah ve Prof.Dr. Refik Zeka Handan. Bunlar Azerbaycan'daki katliamı, bütün açıklığıyla ortaya koydular. Türlü güçlükleri yenerek, ülkemize gelen şair ve Ulduz (Yıldız) dergisinin başyazarı Abbas Abdullah ile Prof.Dr. Refik Zeka Handan'a ilk sorumuzu yöneliyoruz.

■ -Efendim Azerbaycan'da yaşanan katliam bütün Türk milletini derin üzüntüye sevk etti. Katliamların hala devam ettiği şu günlerde sizi Türkiye'ye getiren sebebi anlatırmısınız?

□ ABBAS ABDULLAH- Kişi, böyle bir durumda kendi evinden dışarı çıkmaz. Halen, Azerbaycan'ın başşehri Bakü'de ve diğer bölgerinde; en çokta Nahcivan'da, Menkeran'da, Karabağ'da Gencebasar'da ölümlerin beklendiği, şehitlerin verildiği bir zamanda, biz Azerbaycan'ın sınırlarını geçtik, Türkiye'ye geldik. Bu gelişimizi,

milletimiz de Tanrı'da affeder. Yani biz, buradan dönerken, hansı (hangi) arkadaşımızı, hansı akrabamızı bulabileceğimizi bilmiyoruz. Buraya gelmede, birkaç gayemiz var. Yani biz sizinle, kan kardaşlarımızla, ırkdaşlarımızla, yüz yüze konuşmak istedik.

■ - Yani olayları birinci ağızdan anlatmak için Türkiye'ye geldiniz?

□ ABBAS ABDULLAH- Evet Dünya'da bir oyun oynanır. Yani bir Türk, sınır dışında olan diğer bir Türk'ü, başka bir ülkedeki Türk'ü desteklerse, hemen Pan-Türkist ismi takarlar. Bu sebeple bizim anavatan bildiğimiz, yüzde yüz kendimizden kabul ettiğimiz Türkiye'de bile milliyetçilik duygusu, uzun süre yasak edilmiş. Yani insanların millet sevgisi, dil sevgisi, ırk sevgisi resmen olmasa da yasaklanmış. Peki Azerbaycan'da olan Türkleri, Türkiye Türkleri, Bulgaristan Türkleri, Kıbrıs Türkleri, Türkistan Türkleri Altay Türkleri destekleniyorsa, bunun ismi Pan-Türkizm ise Turancılık ise, Amerikalı bir Ermeninin, İngiltere'deki

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da Kızıldereli, Asya'da mazlum Türk halkıyız. Tabiatı ve bizi yok eden ABD ve SSCB emperyalizmine karşı "Semey-Neveda" anti-nükleer hareketimizi destekleyin

bir Ermeninin Fransalı bir Ermeninin, Sovyet Ermenistanındaki Ermenilerin haksızlıklarını desteklemelerine ne ad verilir. Slav dünyası iyi biliyorsunuz ki, Sovyet Basınında, sık sık Slav kardeşliğinden bahseden kelimeler kullanırlar. Peki Slav kerdeşliği olurda, neden Türk kerdeşliği yasak sayılır. Bunun çok derin kökleri var. Bu gerçekten 70 yılın politikası değil. Bu politika 200 seneye yakındır ki, Rusya imparatorluğunda sürüp geliyor. Rusya İmparatorluğunda Çarlar değişmiş, politikalar değişmiş, Deli Petroları Katerinalar, Katerinaları Nikolaylar, Nikolayları Leninler, Leninleri Stalinler, Stalinleri Kruşçevler, Gorbacovlar izlemiş. Kuruluşlar taban tabana zıd olmuş. Ama tek değişmeyen bir şey olmuş. O da Slav dünyasının, en çok da Rusların (Büyük Ruslar diyorlar onlara) Türk dünyasıyla olan münasebetleridir. Bu politika, 200 senedir sürüp geliyor. Ayır, buyur, parçala, hükmet. Türk Dünyasını önce birbirinden ayırmak, parçalamak, sonra onlara buyurmak, hükmetmek çok kolay olur. Ay-nende yaptılar. Çarlık Rusya'sında bizim Azerbaycanlıların isimlerine, Tatarlar, Kafkas Tatarları dediler. Kırım Türklerini Kırım Tatarları yaptılar. Sonra Lenin, kendi notlarında, Azerbaycan Türklerine kâh Türk, kâh Tatar diye seslenmişler. Yani devletin kurucusu milletin kimliğini itiraf etmedi. Son olarak Stalin yönetiminde bizim ismimizi artık Azerbaycanlı diye pasaportlarımıza yazmaya başladılar. Bu hem ağlamalı, hem gülmeli bir durumdur. Ağlamalıdır ki yani, bugün ben Gürcistanlı, Azerbaycanlı söylesem gülünç olurum. Gürcistanlı Türk olabilir, Gürcistanlı Ermeni olabilir. Gürcistanlı Türk olabilir, Gürcistanlı Ermeni olabilir. Gürcistanlı, A-

Rusya imparatorluğunda çarlar değişmiş, Deli Petroları, Katerinalar, Katerinaları Nikolaylar, Nikolayları Leninler, Stalinler, Kruşçevler, Gorbacovlar izlemiş. Kuruluşları zıt olmuş. Ama tek değişmeyen bir şey olmuş Rusların Türkler'e karşı olan siyasetleri.

zerbaycanlı olmaz. Her ikisi de coğrafi bir terim. Tabi bu ayrılık, nesnelere hangi isim takılırsa takılsın onun içi değişmez. Yani suya Rusya'da başka, Arabistan'da başka Türkiye'de başka isim verilir. Ama su su olarak kaldı. Beni biri Tatar söylesin, biri Azerbaycanlı söylesin. Biri Fars Şii söylesin, fark etmez. Ben Türk olarak doğdum, Türk olarak kalırım. Bunu bizim dostlarımızda düşmanlarımızda biliyor. Biliyorlar ki, Azerbaycan Türkleri, tarihte Türk olarak ta kalır.

■ KEMAL ÇAPRAZ- Sayın R.Zeka Handan, siz Azerbaycan'daki katliamların şahidisiniz. Olayları bize kısaca anlatırmısınız?

PROF.DR. R.ZEKA HANDAN - Kızılordu, Taşnakların eliyle Bakü'de Şimal'de Gence'de 10 bine yakın soydaşımızı, kardeşimizi katliamdan geçirdi. Ve o zaman onları biz defnettik. Şehitlerimizi defnettığımız parkta, 1920 yılında, Azerbaycan Türk Milli Cumhuriyeti'nin başında Mehmet Emin Resulzade'nin bulunduğu devirde de böyle bir katliam oldu. O zamanda Kızılordu ile birlikte Taşnaklar'da bu katliama katılmışlardır. Büyük şairimiz, milli marşımızın yazarı Mehmet Akif Ersoy diyor ki, "Tarihi tekerrür diye tarif

ediyorlar. Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi" İbret alınsaydı tekerrür etmezdi, ama tarih şimdi tekerrür ediyor. Tıpkı o zamanki gibi bu yılda, yani 1990 yılının Ocak ayının 19'dan 20'sine geçen gece, Kızılordu ile beraber Taşnaklar Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye girdiler. Bu olaylarda dökülen kanlar, yakılan canlar, hiçbir devirde hiçbir memlekette olmamıştır. Şehitlerimizin sayılarını biz bile bilmiyoruz. Neden bilmiyoruz? O gece, o vahşi insanlar, insan kıyafesinde olan iblisler geldiler. Yediden, yetmişe kadar kılıçtan geçirdiler. Ve öyle güllerle geldiler ki, bu güllerle dünyanın hiçbir ordusu görmemiş,

■ KEMAL ÇAPRAZ-- Efendim olayların sebebi nedir? Bizi bu konuda biraz aydınlatırmısınız?

PROF.DR.R. ZEKA HANDAN -Bildiğimiz gibi olaylar Karabağ'dan başladı. Ben burada tarihe müracaat etmek istiyorum. Karabağ öz ve öz Azerbaycan

Türklerinin toprağıdır. Karabağ'ın başkenti Şuşa onun esasını Ferah Sultan koydu. Azerbaycan'ın en ünlü bestecileri, yalnız Azerbaycan'ın değil Türk Dünyası'nın Doğu dünyasının en büyük bestecisi, Uzeyirbey Hacıbeyli, Karabağ'da dünyaya parladı. Adını sizde iyi bildiğiniz Bülbül, Şalihan vs. onlar yazmakla, saymakla biten değildir. Onlarla büyük besteciler, büyük yazarlar Karabağ'dan çıktı. Ermeniler tek bir besteci mi, şair mi, ressam mı gösteremezler ki Karabağ'dan çıktı. Çünkü 1828 yılında, Türkmençay anlaşmasından sonra, Çar Rusyası Ermenileri Karabağla soktu. Ve o zaman Türk dünyası sesini duyurdu ki neden bunu yapıyorsunuz? Onlar dünyaya yalan söylediler. Söylediler ki, bunlar muvaffaki birşeydir, dönemcektir. Biz Türkler her zaman komşulara iyi niyetle yanaşmışız. Komşulara insan gibi bakmışız. Ona görede bugün Türkiye ablukadadır. Azerbaycan'da ablukadadır. Öteki komşularımız gibi, Er-

menilere çok şeyler verdik, biz. Ekme verdik, tuz verdik, şarkı verdik, ad verdik, soyad verdik, sonra onlar daha başka şeyler istemeye başladılar. Ama bilmediler ki verilmeyecek şeylerde var, Dünya'da, Kars gibi, Ardahan gibi, Karabağ gibi Nahcivan gibi..Siz biliyorsunuz ki Azerbaycan Türkleri de Türkiye Türkleri gibi toprağı, namus gibi biliyorlar. Biz canımızı veririz, kanımızdan geçeriz, evladımızdan geçeriz ama toprağımızdan hiçbir zaman geçmeyiz. Ben bugünlerde yazdığım şiirlerimden bir tanesinde diyorum ki:

"Şimdi susmak diyorum en azı vicdansızlık.

Şimdi korkmak diyorum en azı alçaklıktır"

Korkmak Türk milletine en yabancı birşeydir. Biz hiçbir zaman korkmamışız. Biz sadece korkmaktan korkmuşuz. Bugünde korkmuyoruz. Şehitlerimiz var, alanda. Sesimizi dünyaya duyuracağız. Bütün dünya kamuoyu bilmelidir ki, 1937 olaylarından sonra, 53 sene geçtikten sonra, yine de tekrar olunur. Şimdi büyük önderlerimizden İtibar Mehmetoğlu tutuklandı. Şair Halil Razi tutuklandı. Tutukluların sayısı 500'den fazladır. Ama yinede mücadelemiz devam ediyor. Mücadelemiz nedir? "Hakkıdır Hak'ka tapan milletimin istiklal" diyen Azerbaycan Türklerinin Hak mübarezesi ve Hak savaşı Ben öyle biliyorum ki biz galip geleceğiz. Çünkü, "Dünya'da hak var ve hakkı destekleyen Hak var.

■ KEMAL ÇAPRAZ-Sayın Abbas Abdullah, Azerbaycan Halk Cephesi'ne ne zamandan bu yana görev yapıyorsunuz?

ABBAS ABDULLAH -Ben iki sene-den fazladır. Azerbaycan Halk Cephesi askerleri sırasındayım. Kendimi Ebulfez Alioğlu'nun askerleri sırasında görüyorum. O insanın temizliğine hiçbir şüphem yok. Onun uğruna ölmeye hazırım. Çünkü o vatan uğruna milleti

Tarih şimdi tekerrür ediyor. Tıpkı 1920'deki gibi. O zamanki bu yılda, yani 1990 yılının Ocak ayının 19'undan 20'sine geçen gece, Kızılordu ile beraber Taşnaklar Azerbaycan'ın başşehri Bakü'ye girdiler. Bu olaylarda dökülen kanlar,yakılan canlar, hiç bir tarihte olmamıştır.

uğruna, kendini ölüme hazırlıyor.

■ KEMAL ÇAPRAZ-Efendim bize biraz da Sovyetler Birliği'ne bağlı Cumhuriyetlerin statüleriyle ilgili kanunlar hakkında bilgi verirmisiniz.

ABBAS ABDULLAH -Bundan birkaç ay önce Azerbaycan'da, egemenlik kanunu denilen bir kanun çıktı. Suverenlik, Egemenlik, Milli Egemenlik...Bu kanunu Azerbaycan Televizyonunda nasıl kutladılar. Ben televizyonda söyledim ki bu kanundan hiçbir netice çıkmaz. Neden söylediler. Bunun nedeni yok. 70 yılda böyle 70 bin kanun çıktı.Bu Anayasa denilen, kanunların hiçbiri hayata geçmedi. Sadece size birşey anlatayım. Lenin'in vaktinde kabul edilen Sovyet Anayasasında bir madde var ki, "Sovyetler Birliği Gönüllü devletler birliğidir" yani her hansı Cumhuriyet Azerbaycan, Kırgızistan, Gürcistan, Ermenistan, gibi Sovyetler Birliği'nden ayrılabilir. Bağımsızlığını ilan edebilir. Anayasa da bulunan bu gönüllülük var. Nahcivan üzerinde yüzde yüz Türkiye Cumhuriyeti'nin söz hakkı olduğu halde, bugün Sovyet Dışişleri Muavini ilan ediyor ki, "Nahcivan Cumhurbaşkanı'nın bu kararı kabul etmesi Anayasaya aykırı düşüyor". Sadece ben şaşırıp kalı-

rım ki, Sovyet Dışişleri Muavini Sovyet Anayasasından habersizdir. Değil Nahcivan, hen hanı bir Cumhuriyetin Anayasaya göre Sovyetlerden ayrılma durumu var. Yani bu anayasada teşpitleniyor. Bizim şimdi egemenlik kanunumuzda esas köklü taraflarımızdan biri Azerbaycan toprağının yer altı, yer üstü zenginliklerine sahip olmaktadır. Azerbaycan Sovyetler Birliğindeki Cumhuriyetler arasında tek bir Cumhuriyettirki hiçbir Cumhuriyete borcu yoktur. Hiç kimseden ne ödünç alır, ne ödünç verir. Ama bütün Cumhuriyetler, Azerbaycan'a borçludur. Bizim, petrolümüz, bizim pamuğumuz, bizim bin türlü servetimiz Cumhuriyetimizden akıp geliyor. Ve Azerbaycan'da ben bunu defalarından söyledim. Sovyetler Birliği'nde bütün ülke çer-çöp içinde boğulmaktadır. Ama bir Cumhuriyette bu tavana kadardır, birinde dize kadardır, birinde boğaza kadardır. Azerbaycan'da bu çer-çöp bizim boğazımıza dolmaktadır. Biz nefes alamıyoruz. Boğulmak üzereyiz. Bütün bunları göz önüne alan Azerbaycan Halk Cephesi bu konularda da çalışmalar yapmakta. Bu Halk Cephesi size söyleyeyimki bir politik parti gibi formalaşmıyor. Bütün millet bu cephe dedir. Yani bu cepheyi Yazov'un söylediği gibi dağıtmak olmaz. Ebulfez beyde onu söyledi. Halkı nereye dağıtacaksınız. Bu bir örgüt değil ki, dernek değil ki bunları tutuklayasın. 5 kişi tutuklarsın 15 kişi gelir. Millet artık egemenliğini kendi bağımsızlığını talep ediyor.

■ KEMAL ÇAPRAZ-Azerbaycan'ın Sovyetler Birliğindeki Türk Cumhuriyetleri İçindeki yeri nedir?

ABBAS ABDULLAH -Türkiye Dünya Türkleri için ne rol oynuyorsa, Azerbaycan'da Sovyet Türkleri için o rolü oynuyor. Azerbaycan 300 binden fazla Mesket Türkünü Sovyetler Birliğinin muhtelif yerlerinden kendi içine aldı. 200 bine yakın Ermenistan Türk'ünde Azerbaycan'a sığındı. Azerbaycan

sömürge bir Cumhuriyet olmasına rağmen, bunlara iş temin etmek, bunlar için fabrika kurmak bunlara ev temin etmek, zorundadır. Tabii biz bu çetinliğinde üstesinden geleceğiz. Ama bizim bir çetinliğimiz var. Halk Cephesini göz önünde tuturam. Dünya ermenileri son 2 senedir sık sık söylüyorlar ki, Azerbaycan'ı Lübnan'a, Bakü'yü Beyrut'a çevireceğiz. Biz öyle yapacağız ki Azerbaycan ekonomisi Sovyetlerin en düşük ekonomisi olacak. Bunu Gorbaçov'un Buş'un ve diğer batılı ülkelerin liderleriyle yaptılar. Gerçekten Azerbaycan halen Lüblan'ı hatırlatır.

Bakü halen Beyrut'u hatırlatır. Rus Kızılordusu, İşgalci orduların yapmadığını yapmıyor. Küçük bir ihtiyatsızlık sonucu sokaktan işyerine giden kurşunlansın. Mesele bir arabaya dur denildi, biz eyleç diyoruz, siz fren diyorsunuz, eyleci geç bastı, yani bir metre ileri gitti. O zaman kurşulanır. Sovyet liderleri çok söylüyorlar. Güya bir gecede olaylar olduda bitti. Öyle değil. 19'dan 20'sine bağlanan gece dünyanın en hayale sığmayan vahşeti başladı. 21'de 22'de 23'de, Şubat ayının bak bu günlerinde, sokaklarda meydanlarda, evlerde genede adanlarımız kurşunlanıyor, şehitler veriyoruz. Ben genede anlayamam, mutfakta çay içen 70 yaşlı bir bayanın 3 kattaki evinin balkonuna çıkan 9 yaşlı bir çocuğun suçu neydiki kurşunladılar. Bunlar Rus'a karşı, Yavoz'un ordusuna karşı hansı harekete bulunmuşlardır. İş o yere çattıki utanmadan dünyaya ilan ettilerki 43 adam öldü. Ama 3 gün sonra ilan ettilerki ölümlerin sayısı 100'ü geçti. Neden bunu birinci gün söylemediler. Birinci gün Ocak ayının 20'sinde saat 12.30'da meythaneden (MorgdanM) 367'inci meytin (cenazenin) kolundaki numara fotoğrafını bana getirdiler. Hani ölenlerin sayısı 100 geçti. Ve Azerbaycan'ın öyle bir bölgesi yoktur ki şehit vermesin. Sayı 1000'i geçiyor. Ben orada olduğum hergün biz bir şehidi toprağa gömüyorduk. Öyle gün oluyor ki on şehit gömüyoruz. VE Azerbaycan'ın öyle bir bölgesi yoktur

ki şehit kabri olmasın. Bütün bunlar birkere daha gösteriyor ki, Gorbaçov'un eli, Yazov'un eli, Azerbaycan Türklerinin sadece burada milli mensubiyeti unutup-insanlığın kanına bulaştı. Onların bu kanı ellerinden yuması (yıkaması) kolay olmayacak. Eğer onlar bu kanı saklasa milletten, yarın tarihin mahkemesi karşısında cevap vermeli olacaklar.

■ KEMAL ÇAPRAZ-Azerbaycan hadiselerinin başlangıcı nasıl oldu. Merkezi devletin bu olaylar karşısında tutumu nasıldı?

ABBAS ABDULLAH -Şimdi bize sık sık söylüyorlar ki Ocak'ın 13-14'ünde birkaç Ermeni katlettiler. Bunu hemen hemen Azerbaycan

Türklerinin türettiğini söylüyorlar. Gorbaçov'da başta olmak üzere bütün Moskova'daki yetkililer bunu böyle söylüyor. Mesele burda bitiyor. İki senedir, Ermenilerle bizim aramızda tartışma var. İlan edilmemiş bir savaş var. Azerbaycan'da, tam mesuliyetle söylüyorum ki, Azerbaycan'ın başşehri Bakü'de, Azerbaycanlı Türk'ün elinde tek bir Ermeninin burnu bile kanamadı. Bakü'de, Ermenilerin yakılmasını merkezi devlet organize etti. Kardeşlerim Azerbaycan'da Ermenilerin devlet evleri var bunları satamazlar. O evleri Ermenistan'dan göçen Türklere satıyorlar. Ama o Türklerin evleri Ermenistan'da parasız kaldı. Şimdi iki senedir merkezi devlet gördüki Azerbaycan Türkleri çok namuslulukla, çok dürüstlükle Ermeniler evini satsın parasını alsın istiyor. Ermenilerin buradan gitmesini istiyorlar. Ve gördülerki Ermeniler Bakü'de tükeniyor, azalıyor. Yarın Ermeniler gitti, kiminle çatıştıracak buradaki Türkleri Ona görede merkezi devleti, merkezi teşkilatın eliyle, tam mesuliyetle diyerem o gungunluğu türettiler. Biz hiçbir zaman Ermenileri kırma fikrinde olmamışız. Erzurum'da, Kars'ta olduğu gibi 1918-20'de olduğu gibi olayları önce onların türettiği unutulup,

neticeye bakılarak gündeme getiriliyor. O kırdı, o yaktı, o diridiri adamları basıyordu. Bunu görmediler, sonra ben çıktım ve ona bir tokat vurdum ki sen neden o adamı öldürdün, bu tokat bütün dünyada oldu bir facia...

■ KEMAL ÇAPRAZ-Türk devletinden beklediğiniz nedir?

ABBAS ABDULLAH -Biz her bir vakit Türkiye Türklerini manevi dayanağımız bilmişiz. Herkes, düşmanımada savaş arzulamam. O

nedenle hiç bir vakit Türkiye devletini, hen hansı bir devletle savaşa çekilmesini istemiyoruz. Siz bize yalnızca kendi varlığınızla, manevi dayanaksınız. Yani Türkiye Cumhuriyeti kaç kadar ilerlerse, kaç kadar gelişires, bu bizim için büyük bir onur olur.

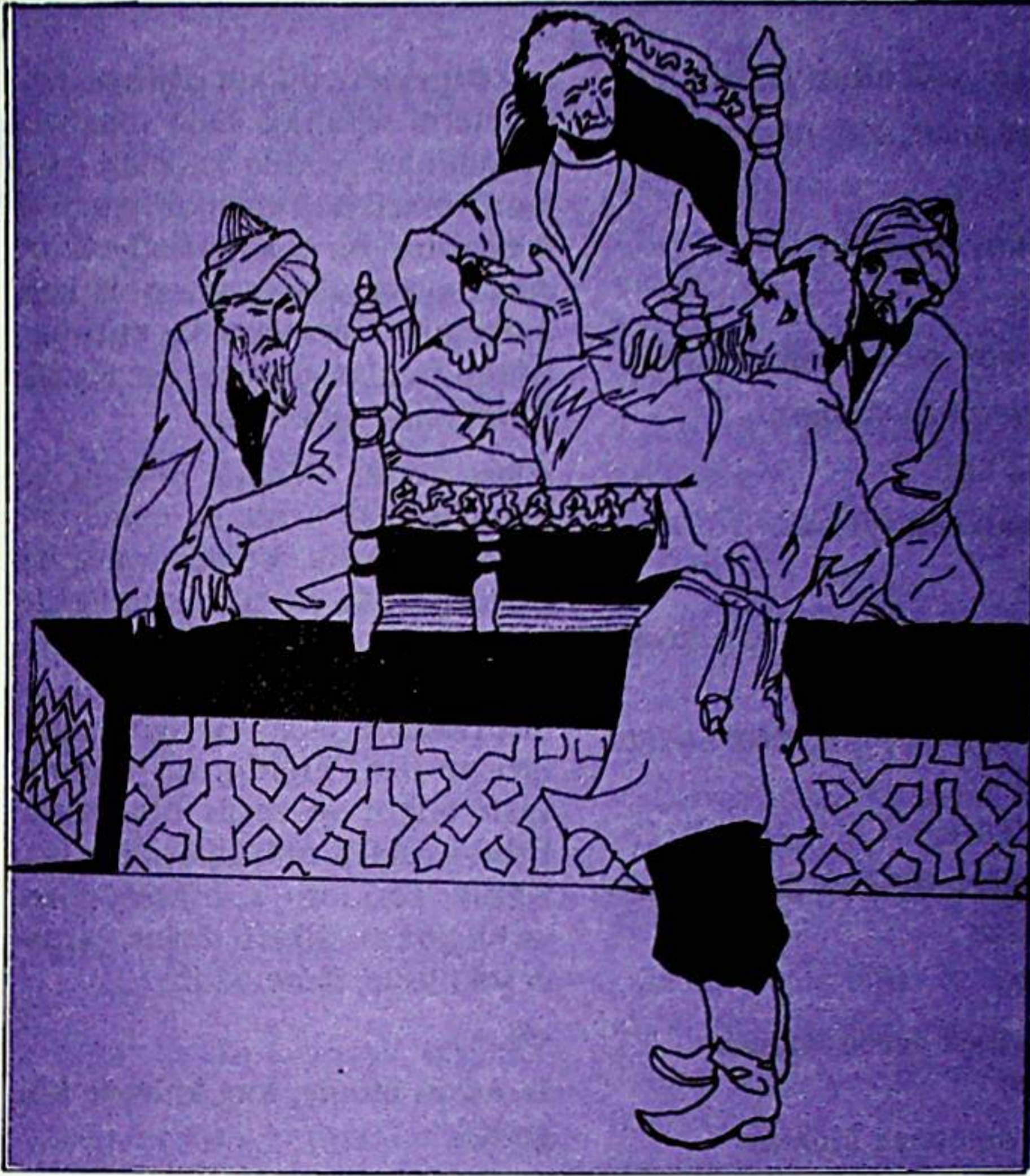
■ KEMAL ÇAPRAZ- Azerbaycan'daki olaylardan öncede siz birçok şehit verdiniz. Karabağ konusunda ilk şehitleriniz kimler di?

ABBAS ABDULLAH -Bizim Karabağ olaylarında ilk iki çocuğumuzu şehit ettiler. Karabağ'ın Askeram bölgesinde iki Ağdamlı çocuğu. Birinin 18, birinin 20 yaşları vardı. biz ozaman çok söz ettik ki bunların mezarına ne yazak. Çok konular oldu ve bi teklif beyan edildi. Mezar taşlarına hiç bunların isimleri yazılmadı. Doğum yerleri yazılmadı. Sadece büyük şarimizin bir beyti yazıldı:

"BAYRAKLARI BAYRAK YAPAN
ÜSTÜNDEKİ KANDIR
TOPRAK EĞER UĞRUNDA ÖLEN
VARSA VATANDIR"

■ KEMAL ÇAPRAZ-Efendim bütün şehitlerimize Allah'tan rahmet, bütün Türk milletinde başsağlığı diliyoruz. Azerbaycan'a bağımsızlık mücadelesinde Cenab-ı Allah'tan başarılar diliyorum. Ayrıca bu acılı günlerde bizim sorularımızı cevaplandırdığınız içinde teşekkür ediyorum.

Kazak Türkçesinde Atasözleri

Mahmut Doğu

Kazak Türkçesi umumî Türk dili Kıpçak bölümünün bir dalıdır. Çok geniş sahada konuşulan Kazak Türkçesi, Karakalpak, Tatar, Nogay, Başkurt, Karayim, Karaçay, Balkar ve Kumuk şiveleleriyle birlikte Türkçenin Kıpçak grubunu oluşturur. Bir başka deyişle, Kazak Türkçesi, Türk dilleri tasnifine göre z- Türkçesinin (tokuz), y- grubunun (ayak), tav-tavlı-kalgan bölümünün bir şivesidir.

Kazak Türkçesi günümüzde Sovyetler Birliği'nde 8.137.878 Doğu Türkistan' da 840.000, Moğolistan'da 70 bin ve Türkiye'de 10 bin olmak üzere yaklaşık 9 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.

Kazak Türkleri zengin bir edebiyata sahiptir. Kazak dili ve edebiyatının en renkli, canlı ve çeşitlilik gösteren sahası halk edebiyatıdır. Halk edebiyatı bugünkü Kazak edebiyatında avız edebiyatı (la literature orale) adı altında ele alınır. Edebî mahsülleri Kazakların ortak hayat görüşlerini, sevinç ve kederle-

rini ortaya koyar. Bu yönüyle ferdî karakter taşıyıcılar da umumiyetle anonim ve kolektiftirler. İcracıları akınlar, cıravlar, cırşılar, ertekşiler vasıtasıyla yine halktır. Kazak halk edebiyatı mahsülleri masal, bilmece ve atasözleri dışında müzikle, şankobız ve dombra ezgileriyle terennüm edilir.

Kazak Sovet Ansiklopediyası başta olmak üzere başvurduğumuz kaynaklarda, Kazak halk edebiyatı, Orhun abideleri, Divanü Lügatî't Türk ve Kutadgu Bilig'in yazıldığı devirlerden başlatılmaktadır.

Halk edebiyatının müstakil bir türü olan atasözlerinin Kazak Türkçesindeki karşılığı "makal"dır. Makallar ataların asırlar sonunda vardıkları hükümleri, öğüt ve fikirleri, çoğu mecaz yolu ile, kısa ve kesin şekilde ifade eden, daha çok sözlü olarak nesilden nesile söylene gelmiş veciz sözlerdir. Günlük konuşmalarda, şarkılarda, şiirlerde sık kullanılan atasözleri Kazak halk edebiyatının en yaygın türlerinden biridir

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da
Kızıldereli,
Asya'da mazlum
Türk halkıyız.
Tabiatı ve bizi
yok eden
ABD ve SSCB
emperyalizmine
karşı

"Semey-Neveda"
anti-nükleer
hareketimizi
destekleyin

"Sözün körki makal." Bu Kazak atasözüne göre, sözün güzeli atasözüdür. Atasözleri çoğu zaman milletin ortak düşüncesini ve bilgelikliğini ifade eder. Bu yönüyle Kazak atasözleri bir anlamda, Türk bozkır hayatının aynası, kültür ansiklopedisidir.

Türk edebiyatının sözlü devresindeki "sav"lara atasözlerinin ilk şekilleri olarak bakılabilir. Kaşgarlı Mahmud'un XI.yüzyıl içinde yazdığı eseri Divanü Lügati't Türk'te yer alan savlara Kazak atasözleri arasında mot a mot derecesinde tespit ettik¹.

DLT'de

Oglak yiliksiz oğlan biligsiz (I,119)²

Oğlakta ilik, çocukta bilgi yok.

Kazak Türk.

Eşkide cilik çok, cas balada akıl çok.

DLT'de

İngan İngrasa botu bozlar (I,120)

Dişi deve inleyince, erkek deve ses verir.

Kazak Türk.

İngen ınıransa, bota bozdar.

DLT'de

Ulugnı uluglasa kut bulur (I,304)

Birisi büyüğe saygı gösterirse uğur bulur.

Kazak Türk.

Ülkendi kurmettesen kut bolar.

DLT'de

Erdem başı til (I,336)

Faziletin başı dildir.

Kazak Türk.

Edeptin bası til.

DLT'de

Kul yagı, it böri (I,336)

Kul düşman, köpek kurtur.

Kazak Türk.

Kul cav, iyt böri.

DLT'de

Bar bakır, yok altın (I,360)

Var olan bakır. Yok olan altın.

Kazak Türk.

Bar bakır, çok altın.

DLT'de

Kök temür kerü turmas (I,361)

Gök demir boş durmaz.

Kazak Türk.

Kök temir tek turmas.

DLT'de

Tağ tağka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur (II,103)

Dağ dağa kavuşmaz, adam adam kavuşur.

Kazak Türk.

Tav tavğa kosılmas, adam adam-ğa-kosılar.

DLT'de

Ötlüğ yinçü yerde kalmas (III,30)

Delikli inci yerde kalmaz.

Kazak Türk.

Tesik monçak cerde kalmaz.

DLT'de

Kişi sözleşü, yıldı yıdlaşu (III,104)

İnsan sözleşerek, yıldı koklaşarak.

Kazak Türk.

Kisi söyleskenşe, cılkı kisineskenşe.

DLT'de

Korkmuş kişiğe koy başı koş körünür (III,126)

Korkmuş adama koyun başı çift görünür.

Kazak Türk.

Korıkkanğa kos körünür.

DLT'de

İki koçngar başı bir aşaçta pişmas (III,382)

İki koç başı bir tencerede pişmez.

Kazak Türk.

Eki koşkardın bası bir kazanğa sıymaydı.

Kazak atasözlerinden vereceği-

miz örneklere dikkat edilirse, kelimelerin ustalıklı halk sanatına büründüğü gözden kaçmaz. Hemen hemen hepsinde aliterasyon mevcuttur, bir çokları kafiyelidir. Anlam kıvraklığı vermek için mükemmel tezatlarla baş vurulur. Bütün bunlar gelişmiş bir Kazak Türkçesine alâmettir.

Atasözlerini "Vatan, er-yigit ve bilim" olmak üzere üç temel konudan derledik. Vatan sevgisi bu atasözlerinde en güzel şekillerde belirtilmektedir. Vatana saygı ve vefa öğütlenir. Yigitlikle ilgili atasözlerinde ideal er-yigit kalıpları verilir. Yiğidin en önemli vasfı bilgili ve cesur olmasıdır. Bilimle ilgili atasözlerinde ise, Kazak Türklerinin bilime, bilgi ve bilgine verdikleri değer, çarpıcı şekillerle ifade edilir.

-A-

1- Adam elinde, kuğ kölinde kögerer.

Adam ilinde, kuğu gölünde yetişir.

- Adassañ eliñmen adas.

Yanılsan da ilinle yanıl.

- Akıl azbaydı, bilim tozbaydı.

Akıl azmaz, bilim tozalmaz.

- Akıl tozbaytın ton, bilim tavsıl-maytın ken.

Akıl bozulmayan elbise, bilim sonsuz genişliktir.

5- Akkuğ kölin ańsaydı, adam tuvğan cerin ańsaydı.

Ak kuğu gölünü sever, adam doğduğu yeri sever.

- Asıldıñ asılı cerde boladı, curtıñ ağası elde boladı.

Cevherin cevheri yerde olur, yurdun beyi ilde olur.

- Ata meken anañ eken, kısılgan-da panañ eken.

Vatanın anan imiş, sıkıştığında sığnağın imiş.

- At avnağan cerde tük kalar, ci-git avnağan cerde cük kalar.

At ağnadık yerde tüy kalır, yiğit ağ-nayan yerde yük kalır.

1 Besim Atalay, "Divanü Lügati't-Türk Tercümesi", Ankara 1939-41, I,II,III. ciltleri kaynak olarak alınmıştır. Kitap DLT şeklinde kısaltılmıştır.

2 Parantez içindeki ilk rakam cilt, ikinci rakam sayfa numarasını bildirir.

- Atı sıkpağan elden atı sıkkan er artık.

Adı duyulmayan ilden adı duyulan er yeğdir.

10- Ay carığı alemge, bilim carığı bër elge.

Ay ışığı âleme, bilim ışığı bütün ile.

- Ayrılğan el azar, kosılğan el o-zar.

Ayrılan il azar, birleşen il ilerler.

- Azdın atası bir, köptin batası bir.

Azın atası bir, çoğunluğun duası bir.

-B-

- Baka kölin süyedi, buldırık çölin süyedi.

Kurbağa gölünü sever, bildircin çölünü sever.

- Bakır kazan kaynasa, bérimizdiñ bağıımız,

Tuvğan cerdiñ èr tası bizdiñ altın tagımız.

Bakır kazan kaynarsa hepimizin bahtımıza,

Doğduğumuz yerin her taşı bizim altın tahtımız.

15- Bakıt kilti bilimde, bilimdi batpas künim de!

Bahtın kilidi bilimde, bilimi batmaz güneşim de!

- Balık izdeseñ kölge bar, bereke izdeseñ elge bar.

Balık ararsan göle git, bereket ararsan ile git.

- Batıldık erdiñ kanatı batırlıkka cetkizer.

Cesaret erin kanadı bahadırlığa ulaştırır.

- Batırdın teri keppes, corğanın eri keppes.

Bahadırın teri kurumaz, atın eğeri kurumaz.

- Batırğa da can kerek.

Bahadıra da can gerek.

20- Batır tuvsa el ırısı, cañbir cavsı cer ırısı.

Bahadır doğarsa il uguru, yağmur yagsa yer uguru.

- Baylık baylık emes, bilimbaylık. Zenginlik zenginlik değıldir, bilim zenginliktir.

- Baylıktın bilim bulağı, bilim akıl

şırağı.

Zenginliğin bilimdir kaynağı, bilim aklın ışığıdır.

- Bilikti birdi, bilimdi mıñdı cığadı.

Bilekli bir kişiyi, bilimli bin kişiyi devirir.

- Bilek tür de eñbek et, etek tür de elge cet.

Bileginle emek et, eteğini topla da ile yetiş.

25- Bilgen bilgenin ister, bilme-gen barmağın tister.

Bilen bildiğini işler, bilmeyen parmağını dişler.

- Bilgeniñ bir togız, bilmegeniñ toksan togız.

Bildigin bir dokuzsa, bilmediğin doksan dokuz.

- Bilim arzan, bilüv kımbat.

Bilim ucuz, bilmek pahalı.

- Bilim aspıyın kır çok, bilim aşpıyın sır çok.

Bilimin aşamayacağı mesafe, açamayacağı sır yoktur.

- Bilim bakıtın cibermeytin kazığı, bilimsiz bakıt kimniñ azığı?

Bilim bahtın çözülemeyen kazığı, bilimsiz baht kimin azığı?

30- Bilim bil okı karman da, okımay kalma armanda.

Bilim bil oku çabala da, okumadan kalma pişmanlıkta.

- Bilim bulak, ilim şırak.

Bilim bulak, ilim ışıktır.

- Bilim caman tonniñ işinde.

Bilim sıradan elbise içindedir.

- Bilimdi adam bir öledi, bilimsiz adam mıñ öledi.

Bilimli adam bir ölür, bilimsiz adam bin ölür.

- Bilimdi bolsan könlün tok, cüyeli söz atkan ok.

Bilimli olsan gönlük tok, yerinde söz atılan ok.

35- Bilimdi cigit eline aşılıp esik, iyilip besik bolar.

Bilimli yiğit iline açılıp eşik, eğilip beşik olur.

- Bilimdige dünya carık, bilimsizdiñ küni karıp.

Bilimlinin dünyası aydınlık, bilimsizin günü gariptir.

- Bilimdini körseñ kadir tut, bi-

limsizdi körseñ sabır tut.

Bilimlinin kadrini bil, bilimsizi görseñ sabırlı ol.

- Bilimdiniñ cürgen ceri zeynet, bilimsizdiñ cürgen ceri beynet.

Bilimlinin sözü ipek gibidir.

40- Bilim eldiñ ırısı, bilgiş eldiñ tuvası.

Bilim ilin uğuru, bilgin dostudur.

- Bilim eñbekten, bilüv cürekten. Bilim emekten, bilmek yürekten.

- Bilim gevher bağası çok, nadanlık dert şara çok.

Bilim cevherdir pahasız, cahillik derttir çaresi yok.

- Bilim tavınıñ etegi tiken bası bav bakşa.

Bilim dağının etekleri dikenli, başı bağ bahçedir.

- Bilim tüpsiz tereñ köl, nadanlık suvsız çöl.

Bilim dipsiz derin göl, cahillik su-suz çöl.

45- Bilmegendi surağannıñ ayıbı çok.

Bilmediğini sormanın ayıbı yoktur.

- Bir batırdın artınan mıñ san kol eredi.

Bir bahadırın arkasından binlerce kol gelir.

- Bir cerde altın sıyılı, bir cerde halkın sıyılı.

Bir yerde altın değerli, bir yerde halkın değerli.

- Birlik bolmay tirlik bolmas.

Birlik olmadan dirlik olmaz.

- Birlikpen el atı şığar, baylıkpen cer atı şığar.

Birlikde il adı çıkar, zenginlikle yer adı çıkar.

50- Bitimi caman cigitti, tüye üstinen iyt kabar,

Şığısı caman kamustı, suv işinde ört alar.

Kötü huylu yiğide, deve sırtında da olsa it saldırır.

Bitmesi kötü kamışı, su içinde de olsa alev alır.

- Böliñgendi böri ceydi.

Bölüneni kurt kapar.

- Büliñgen elden büldirgen alma. Bozulan ilden çilek dahi alma.

-C-

- Caksı kayın suvğa batpas, isker

cigit tegin catpas.

İyi kayın suya batmaz, çalıskan yiğit boşuna yatmaz.

- Caksılık köpten kutilmas.

İyilik çoğunluktan ayrılmaz.

55- Calğızdan carı çoğalsa tabilmaydı, köptiñ oğı çoğalsa tabıladı.

Yalnızın yarı kaybolsa bulunmaz, çoğun oku kaybolsa bulunur.

- Caman tukım egin buzadı, caman başı elin buzadı.

Kötül tohum ekini bozar, kötü idareci ilini bozar.

- Cañbırsız cer kögermeydi, bilimsiz el kögermeydi.

Yağmursuz yer çimlenmez, bilimsiz il ilerlemez.

- Carılğandı cav aladı.

Parçalananı düşman alır.

- Cat cerdiñ karşığasınan, öz eliñniñ kargası artık.

Yad elin atmacasından, öz ilinin kargası iyidir.

60- Cavıngergerge cara da carasadı. Kahramana yara da yaraşır.

- Cerden cerdiñ nesi kem, egin şıkça kül össe?

Bir yerin bir yerden nesi eksik, ekin çıkça gül yetişse?

- Cerdiñ carlısına eldiñ sorlusı konak.

Bir yerin fakirine ilin dertlisi konuk.

- Cerdiñ sèni egin, erdiñ sèni bilim.

Yerin süsü ekin, erin süsü bilim.

- Cer emşegi suvalmaydı, cersiz dihan kuanbaydı.

Yerin memesi kurumaz, yersiz çiftçi sevinmez.

65- Cer eñbekpen taşama, el eñbekpen tamaşa.

Yer emekle güzel, il emekle güzel.

- Cer ırıstıñ kindigi, bilim ırıstıñ dizgini.

Yer uğurun göbeği, bilim uğurun dizgini.

- Ceri baydıñ eli de bay.

Toprağı zenginini ili de zengin.

- Cer malsız bolmas, cigit carsız bolmas.

Yer malsız olmas, yiğit yarsız ol-

maz.

- Ceti türlü bilim bil, ceti curttıñ tilin bil.

Yedi türlü bilim bil, yedi yurdun dilini bil.

70- Cibek minez cigit curtkı cağadı, cılan minez cigit artta kaladı.

İpek huylu yiğit yurda yaraşır, yılan huylu yiğit arkada kalır.

- Cigit elinin namısın korgaydı, togayınıñ kamısın korgaydı.

Yiğit ilinin namusunu korur, ormanın kamışını korur.

- Cigit tilinen tülki cüninen öledi. Yiğit sözünden tilki kürkünden ölür.

- Cigittiñ caksısı èri mırza èri kul.

Yiğidin iyisi bazen efendi bazen kul.

- Cumıstıñ camanı bolmas, okuvdın oñayı bolmas.

İşin kötüsü olmaz, okumanın kolayı olmaz.

75- Curtpen cürgen cüdemes.

Halkıyla hareket eden darda kalmaz.

- Cuvsan azsa cer azsa, el azğanı. Yosun azsa yer azsa, il azar.

-E-

- Edil suvu bal bolsa elge ceter. İdil suyu bal olsa ile yeter.

- Egilmegen cer cetim, elinen ayrılğan er cetim.

Ekilmeyen toprak yetim, ilinden ayrılan er yetim.

- Egindi er egedi, katın aladı.

Ekini er eker, kadın kaldırır.

80- El casımen körikte, tav tasımen körikte.

İl genciyle güzel, dağ taşıyla güzel.

- El eldiñ barı caksı, öz elin barınan caksı.

İllerin hepsi güzel, öz ilin hepsinden güzel.

- Elden bezip elsiz ölgenniñ, eki közin karga şukıydı.

İlden bezip ilsiz ölenin, iki gözünü karga çıkarır.

- Elge el kayrılsa kut, elden el ayrılrsa cut.

İle il katılırsa kut, ilden il ayrılrsa yut.

- El ırıstıñ kilti, er ırıstıñ korganı.

İl uğurun kilidi, er uğurun koruyucusu.

85- Elinde eki biy bolsa tınıştık bolmas.

İlinde iki bey olursa barış olmaz.

- Eliñdi tastap şetke ketpe, ketseñde köpke ketpe.

İlini bırakıp dışarı gitme, gitsen de uzağa gitme.

- Elin elsinbegen, cerin cersinbegen, cat curttıñ ayağın calar.

İlini ve yerini benimsemeyen, yad illerin ayağını yalar.

- Eliniñ aksakalı eliniñ köz kulağı, castardıñ kün şuvağı.

İlin aksakalı ilinin göz kulağı, gençlerin gün ışığı.

- El kalağan ul kızdar, elköginde culdızdar.

İlin oğul ve kızları, semanın yıldızlarıdır.

90- El konbay iyt tınbas.

İl yerleşmeden it susmaz.

- El konısınan ayrılrsa, er ırısınan ayrılar.

Vatanından ayrılan er uğurundan ayrılır.

- Elsiz cerde eki tüye aydama.

İlsiz yerde iki deve gütmeye.

- El ustama, el ustasan kek ustama.

İl yönetme, il yönetirsen öfkeli olma.

- El ümitin er aktar, er atağın el saktar.

İlin ümidi erdir, erin namı ildedir.

95- Elüv cılda el caña, düz cılda kazan.

Elli yılda il yenilenir, yüz yılda kazan.

- Eñbek er atandırır.

Emek er namıdır.

- Eñbek erlikke cetkizedi, erlik eldikke cetkizedi.

Emek erliğe sebeptir, erlik il olmaya.

- Eñbek etpesen elge ökpeleme, egin ekpeseñ cerge ökpeleme.

Emek etmezsen ile öfkelenme, ekin ekmezsen toprağa kızma.

- Eñbek kılmağan er onbas, birlik bolmağan el oñbas.

Emek etmeyen er onmaz, birlik ol-

mayan il onmaz.

100- Eñbekten kaşkan erden bez, erin süymegen elden bez.

Emekten kaçan erden kaç, yiğidini sevmeyen ilden kaç.

- Eñbektin tübi mereke, köptiñ tübi bereke.

Emeğin sonu bayram, birliğin sonu berekettir.

- Er cigit eliniñ ulı, namısınıñ kullı.

Er yiğit ilinin oğlu, namusunun kulludur.

- Erdiñ atın enmek şığarar. Erin adını emek çıkarır.

- Erdiñ körki elimen, otan körki cerimen.

Erin güzelliği iliyle, vatanın güzelliği yeriyedir.

105- Eregesse er öler, eki batır soğıssa, ekevinin biri öler. İnatlaşırsa er ölür, iki bahadır çarpışsa biri ölür.

- Erge süyenseñ karaşa üyin kuttı bolar.

Yiğit sayesinde karaca ev kut bulur.

- Erlik bilekte emes, cürekte. Erlik bilekte değil, yürektedir.

- Er kimniñ öz ceri ucmak. Herkesin kendi vatani cennettir.

- Er kutınan el kalmaydı. Er uğuruyla il ilerler.

110- Ermen el, cavınmen cer kögerer.

Eriyle il, yağmurla yer yeşerir.

- Esi bar cigit elin tabar, esi çok cigit cattıñ otın cağar.

Aklı olan yiğit ilini bulur, akılsız yiğit yad ilin ateşini yakır.

- Esi bütün elden şıkpaydı, eliniñ kırım cıkpaydı.

Aklı olan ilden gitmez, ilinin temelini yıkmaz.

-H-

- Halık korğamağan basındı, kalpak korğay almaydı.

Halkın korumadığı başını, kalpağın koruyamaz.

- Halıktan bölüngeñ karañ kalar. Halktan bölünen karanlıkta kalır.

115- Halkın süygen halkınıñ kalpın süyedi.

Halkını seven halkın töresini de sever.

-I-

- Intımak eldi ozdırar, kündestik eldi tozdırar.

Birlik ili ilerletir, tartışma ili toz eder.

- İrisı kaytkan eldin iyti, urı ketkensoñ ürer.

Uğuru kaçan ilin köpeği, hırsız gitikten sonra havlar.

-İ-

- İrgesi berik eldi, cav ala almas. Temelleri sağlam ili, düşman alamaz.

İyt toyğan cerine, er tuvğan cerine.

Köpek doyduğu yere, er doğduğu yere.

-K-

120- Kağan balası elge, Kazak balası cerge iye.

Kağan çocuğu ile, Kazak balası toprağa sahip.

- Kağazğa til bitirgen adam, cansızğa can bitirgen adam.

Kâğıda dil veren adam, cansızca can veren adamdır.

- Kara cerdi camandama, kaytıp sonda bararsıñ.

Tuvğan cerdi camandama, kargısına kalarsıñ.

Kara toprağı kötöleme, dönüp oraya gidersin.

Doğduğun yeri kötöleme, bedduasını alırsın.

- Kekşil bolma, köpşil bol. Öfkeden yana olma, çoğunluktan yana ol.

Öfkeden yana olma, çoğunluktan yana ol.

- Keñesken el kemimes. İstişare edilen ilde eksiklik olmaz.

125- Keñesti er kem bolmas. Danışan erin eksikliği olmaz.

- Kına taska biter, bilim baska biter.

Kına taşa biter, bilim başa biter.

- Kısı cazı casarğan kargayğa carasar, bilgenniñ tilin almağan adasar.

Kışta yazda yeşermek çama yaraşır, bilen sözünü dinlemeyen şaşırır.

- Kisi bolar cigittiñ sözi bir, kisi bolmas cigittiñ sözi eki.

Adam olacak yiğidin sözü bir, adam olmayacak yiğidin sözü ikidir.

- Kisi elinde bosağañ altın bolsa da, öz eliñe cetpeydi.

Yabancı ilde eşğinin altın olsa da, öz ilinin yerini tutmaz.

130- Kisi elinde kürkirenge, öz eliñde dürkire.

Yabancı ilde kükreycğine, öz ilinde vızıl da.

- Kisi elinde sultan bolganşa, öz eliñde ultan bol.

Yabancı ilde sultan olacağına, kendi ilinde kul ol.

- Korkak cigit künde öledi, coldastarı künde kömedi.

Korkak yiğit her gün ölür, dostları her gün gömer.

- Koyandı kamıs, erdi namıs öltiredi.

Kavşanı kamaş, eri namıs öldürür.

- Kölden ketse calbız muñ, elden ketse calğız muñ.

Gölünden ayrılan yalpız dertli, ilinden ayrılan yalnız dertli.

135- Köp cabılsa, çok tabıladı. Çoğunluk el atarsa, yok bulunur.

- Köpke cakın, kökke cakın. Çoğunluğu yakın olan Tanrı'ya da yakındır.

- Köpke unağan, Kuday'ğa da unaydı.

Çoğunluğun sevdiğini, Allah ta sever.

- Köp külkisi künnen de cılı. Çoğunluğun gülüşü güneşten descaktır.

- Köppen körgen ulı toy. Çoğunlukla birlikte görülen, büyük düğündür.

140- Köpte Kuday'dıñ köleñkesi bar.

Çoğunluk üzerinde Hüda'nın gölgesi vardır.

- Köpti camandağan kömüvsiz kaladı.

Milletini kötöleyen definsiz kalır.

- Köptik kayda bolsa, toktık sonda.

Çoğunluk nerede ise, tokluk orada.

- Köptiñ avzı temir talkı. Milletiñ ağı demir tokmak.

- Köptiñ kolı kökke cetedi. Çoğunluğun kolu göklere yeter.

145- Köptiñ küşi köldey,
köşip cürgen eldey.
Çoğunluğun gücül göl gibidir,
göçüp konan il gibidir.

- Köpti sökken kögermes.
Millele karşı gelen onmaz.

- Köp unatsa toktıñdı soyıp ber.
Millet istese toklunu kesip ver.

- Köşpek, konbak elge sın, kaşpak,
kuvmak erge sın.
Göçmek, konmak ile kabahat,
kaçmak, kovmak ere kabahat.

- Kuday kargısınan, halık kargısı
kaharlı.
Allah'ın lânetinden, halkın lâneti
kahredicidir.

150- Kulkınıñın kulu boğanşa,
halkınıñın ulı bol.
Boğazının kölesi olacağına, halkı-
nın oğlu ol.

- Kuttı eldiñ ıyığı biyik.
Devletli ilin omuzları yüksek olur.

- Kün şalğan tas kına alar, tereñ
oy el işinde sınılar.
Güneş vuran kaya kına alır, derin
fikir il içinde sınılanır.

- Okuğan cigit, oktavlı miltık.
Okumuş yiğit, hazır silahtır.

- Okumağan bir bala, okusa eki
bala.
Okumayan bir çocuk, okursa iki
çocuk.

155- Okuvdiñ capası, iynemen
kudık kazğanday.
Okumanın cefası, iğne ile kuyu
kazmaya benzer.

- Okuvsız bilim çok, bilimsiz kü-
niñ çok.
Okumasız bilim yok, bilimsiz gü-
nün yok.

- Okuv tübi tokuv.
Okumanın sonu dokumaktır.

- Otandı süyiv ot basınan bastay-
dı.
Vatanı sevmek ocak başında
başlar.

- Otan eldiñ anası, el erdiñ pana-
sı.
Vatan ilin anası, il erin sığınağıdır.

160- Otanıña opasızdık etkeniñ
öz tübiñe öziñ cetkeniñ.
Vatanına vefasızlık eden kendi so-
nunu hazırlamıştır.

- Otanın süygen otka canbaydı,
suvğa batpaydı.
Vatanını seven ateşte yanmaz, su-
ya batmaz.

- Otansız adam ormansız bulbul.
Vatansız adam ormansız bülbüle
benzer.

- Otansızdıñ otı canbaydı.
Vatansızın ateşi de yanmaz.

- Otan üşin küres, erge tüşken
üles.
Vatan için savaş, ere düşen hisse-
dir.

165- Oyna da kül, okı da bil.
Oyna da gül, oku da bil.

- Ozğan el tarihin taspen cazadı,
tozğan el tarihin caspen cazadı.
İlerliyen il tarihini taşla, dağılan il
tarihini gözyaşı ile yazar.

- Öner bilim baylığı, künnen
küñge köp bolar.
Hüner bilimin zenginliğidir, gün-
den güne çoğalır.

- Öz eliñ öleñ tösegiñ.
Öz ilin türkülü döşeğindir.

- Öz ininde körtişkan da batır.
Kendi ininde köstebek te bahadır.

-S-

170- Sıylasuvğa cat caksı, cıla-
suvğa öz caksı.
Selamlaşmağa ya iyi, ağlaş ağa öz
iyidir.

- Suvsız cerdiñ şöbi artık, davsız
eldiñ biyi artık.
Susuz yerin otu lüzumsuzdur, kav-
gasız ilin beği lüzumsuzdur.

- Suvsız cerdiñ şöbi pulsız, ulsız
eldiñ malı pulsız.
Susuz yerin otu kıymetsiz, oğulsuz
ilin malı kıymetsizdir.

-Ş-

- Şın er ceñgenine tasımas, ceñil-
genine casımas.
Gerçek er yendigine sevinmez, ye-
nildiğine üzülmez.

-T-

- Taska egin şıkpas, camañğa bi-
lik cukpas.
Taşa ekin çıkmaz, kötüye bilim bu-
laşmaz.

175- Tav kezeñsiz, ölke özensiz
bolmas.
Dağ geçitsiz, ülke nehirsiz olmaz.

- Tav tavğa kosılmas, adam a-
damğa kosılar.
Dağ dağa kavuşmaz, insan insana
kavuşur.

- Tiliñmen cügirme, bilimden
cügir.
Dilinde koşma, bilimle koş.

- Toyğan cerden, tuvğan cer cak-
sı.
Doyduğun yerden, doğduğun yer i-
yidir.

- Tozğan kazdı, toptanğan karga
ceydi.
Dağılan kazı, toplanan karga yer.

180- Töbeleskiş cigitten, ürip
cürgen iyt artık.
Kavgacı yiğitten, havlayıp yürüyen
it yeğdir.

- Tulpar tegin tabar, er cigit elin
tabar.
Tulpar eşini bulur, er yiğit ilini bu-
lur.

- Tuvğan cerdiñ cuvası da tattı.
Doğduğun yerin acısı da tatlıdır.

- Tuvğan cerdiñ küni de ıstık, kü-
li de ıstık.
Doğduğun yerin güneşi de, güllü de
sıcaktır.

- Tuvğan cerdiñ torğayı da süy-
kimdi.
Doğduğun yerin serçesi de sevimli-
dir.

185- Tuvğan cerdiñ torğayı tu-
rımtayday köriner,
Kulını tayday köriner, kızdarı
ayday körenir.
Doğduğun yerin serçesi kanarya gi-
bi görünür,
Kulunu tay gibi görünür, kızları ay
gibi görünür.

- Tuvğan ceriñ bolmasa, tuvma-
yak koysın kün men ay.
Doğduğun yer olmadıktan sonra,
doğmayı versin güneş ve ay.

- Tuvğan üydiñ tütini cılı, tuvğan
ananıñ kütimi cılı.
Doğduğun evin dumanı sıcak, doğ-
duğun ananın şefkati sıcaktır.

-Z-

- Zorlık körseñ erge bar, korlık
körseñ elge bar.
Zorbalık gördüğünde ere git, hor-
luk gördüğünde ile git.

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da
Kızıldereli,
Asya'da mazlum
Türk halklarıyız.
Tabiatı ve bizi
yok eden
ABD ve SSCB
emperyalizmine
karşı
"Semey-Neveda"
anti-nükleer
hareketimizi
destekleyin

Uygur Türkleri ve İslamiyet Öncesi Uygur Türkleri Tarihi

Tilla Deniz Baykuzu

Orta Asya'nın en gelişmiş en eski en köklü kültürlerinden biride Türk kültürüdür. Türkler Orta Asya'nın önemli bir bölümünü oldukça uzun dönemler yönetimleri altında bulundurmışlardır. Bu yüzden Türk boyları Orta Asya tarihinde oldukça önemli bir yer tutarlar.

Bu Türk boylarından biri de belkide en önemlisi Uygurlardır. Bu gün önemli bir bölümü yine Orta Asya'da Çin Halk Cumhuriyeti toprakları içinde kalan ve Çin'lilerin Xinjiang dedikleri bölgede yaşamaktadırlar.

Uygur özerk bölgesi de denilen Doğu Türkistan, dünyanın en kalabalık ülkesi olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin yüz ölçümü olarak en önde gelen eyaletidir. Ayrıca petrol, kömür, altın, yeşimtaşı, demir gibi daha bir çok yeraltı zenginlikleri ve ormanları, tarımsal verimliliği yüksek topraklar gibi yerüstü zenginlikleri açısından da dünyanın en önemli birkaç bölgesi içinde olup uzak doğunun ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin özellikle tarımsal verimlilik açısından en önemli bölgesidir. Bu bölgede tarımsal verimliliği arttıran araçların ve yöntemlerin yaygın olarak kullanılmadığını ve bu tarımsal potansiyelin binlerce yıldan beri süregeldiğini de gözönüne alacak olursak Çin Halk Cumhuriyeti'nin nasıl bir zenginliğe sahip olduğunu daha iyi anlayabiliriz. Hatta Çin Halk Cumhuriyeti'nin tarım merkezlerinden biride sayabiliriz ama, bu verilere dayanarak Uygur Türkleri'nin tarımdan başka bir uğraşı alanı olmayan ve toprağa bağımlı gelişmiş bir topluluk olduğunu düşünmek hata olacaktır. Çok uzun süredir geniş ölçüde tarımla uğraşmaları topraklarının büyük bir verimlilik potansiyeli olduğundandır.

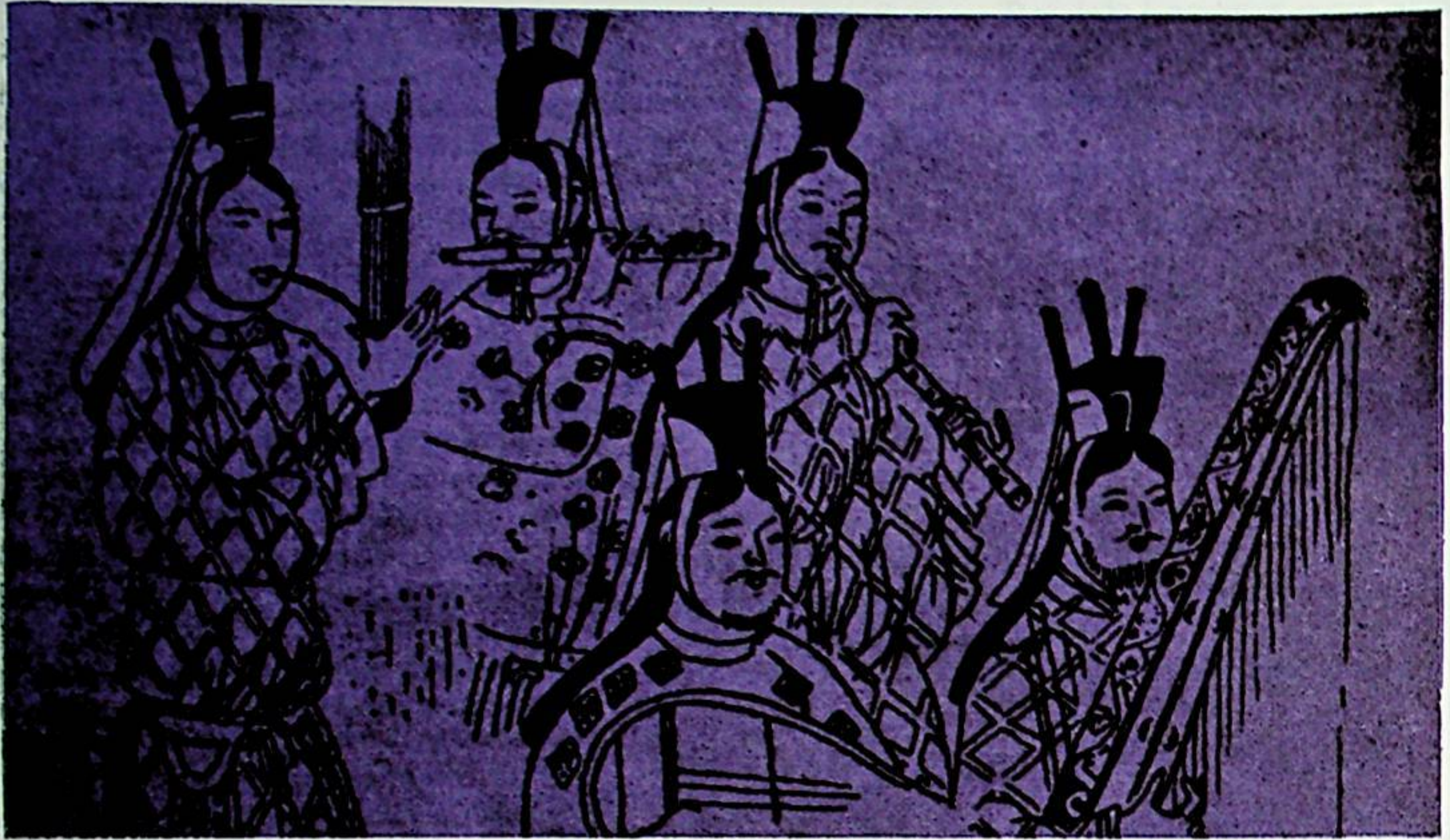
Bölgenin tarım için olduğu kadar, hayvancılık için de çok elverişli otlakları vardır. Otlak ve düzlüklerin çokluğu sonucu olarak buralarda yetişen hayvanlar eti ve sütü bakımından çok iyidir. Bunlardan başka binek hayvanları da tüm Çin'de tanınmıştır. At yetiştirmek Uygurların en tanınmış özelliklerinden biridir. Hatta Türklerin tarihte, yaptıkları en önemli ticaret Çin'lilerce Uygurlar arasında yapılan at ticaretidir diyebiliriz.

Uygurlar tarih boyunca atlı göçebe olmak değil bir devlet kurmak için uğraşmışlardır. Yaşantıları o dönemlerde dünyanın çeşitli bölgelerinde sık rastlandığı gibi ilkel değildi. Çok tanınmış olmasa bile dokumacılık, dericilik, takı ve süsleme işçiliği gibi bir çok el işleri yapıyorlardı. Ayrıca demircilikte de ilerlemişlerdi, kendi tarım araçlarını ve bazı savaş araçlarını ustalıklarla yapıyorlardı. Uygurlar tarih boyunca bir çok dönemde o zamanın en güçlü devleti olan Çin hanedanlığını bir çok kez askeri açıdan ama genellikle kültürel açıdan etkilemişlerdir. Türkler kültürel açıdan dönemin oldukça ilerisindeydiler ve dünyanın en eski uygarlıklarından biri olan Türk uygarlığının en eski edebi eserleri olan yazıtları Uygurlardan kalmadır. Ayrıca dönemi için büyük bir yenilik sayılabilen Buddhizm'i lik kabul edenler arasında Uygurlar önemli bir yer tutarlar

Tüm bu verilere dayanarak Uygurların üstün bir uygarlık düzeyine ulaştıklarını ve tarih boyunca da bu gün olduğu gibi bunu koruduğunu söyleyebiliriz.

Yaşayan en eski Türk boyu olarak incelediğimizde Uygur Türklerinin dünya Türk tarihi içinde hak ettiği ilgiyi göremediğini söylemek hata sayılmaz

a) UYGURLARIN KÖKENİ, GELİŞMELERİ VE

IX. yüzyılın son kırk yılından itibaren Uygurlar Türkistan'ın en önemli ulusu haline gelmeye başlamıştır ve bu durum Türkistan tarihinin en önemli olaylarından biridir.

Uygurların kökenleriyle ilgili olarak kimileri M.Ö. III. Yüzyılda Hun'ların kuzeyinden göçebe olarak yaşayan Ding Ling (丁零) (丁零) (丁零)'lerin soyundan olduklarını söylerken, kimileri de onların ataları ile Hun'lar (匈奴) arasında kan bağı olduğunu iddia ederler, sonuçta; Uygurlar M.Ö. III. yüzyılda Çin'in kuzey bölgelerinde, göçebe olup, hayvancılık yapan bilinmeyen bir veya birkaç kavim veya obanın nesilleri olup Çin'in en eski kavimlerinden biridir.

IV. yüzyılda Uygurlar Çin tarih kayıtlarında resmi olarak ortaya çıkmışlardır. O zaman transkripsiyon da YUAN HE (袁纒) olarak adlandırılan Uygurlar, GAO CHE'ların birkolunu teşkil edip Orknun nehri kıyılarında göçebe olarak yaşıyorlardı. V. yüzyılda,

Yuan He lideri GAO CHE'ların tüm obalarının (Kabilelerinin) başkanı oldu. Tu Jue'ler (突厥) (Göktürkler) canlanıp, harekete geçtikten sonra Göktürk obaları ile birlikte göçüp konan Tie Le (Tölös) (铁勒) 'lar arasında, TULA nehri (土拉河) etrafında WEI HE'lar, Tian Shan (天山) 'lar yaşamaktaydı. WEI-HE Yuan Ho'nun başka bir transkripsiyon şeklidir. Wu-Hu'lar ise kimilerine göre eski Uygurların bir koludur.⁽¹⁾

Tang Hanedanlığı (唐) başlangıç yıllarında Wei-He'ların ismi değişerek Hui He (回纥) adına dönüşmüş, Wu He'ların Çin'ce ismi ise Wu Gu (乌护) olmuştur. Önce Doğu Göktürkleri'nin sonları da Batı Göktürkleri'nin egemenliği altına girmişlerdir. Daha sonra, Hui Hu'lar belirgin bir ilerleme kaydetmişlerse de Wu-Gu'lar Çin tarih kayıtlarına göre batı XI-CUNG (奚纥) dağlarının dışında pek görülmemişlerdir.

Doğu Göktürk Kaganlığı idaresi çok insafsız ve sert, bu yüzden Hui He, Xue Yan To (薛延陀) gibi Tie Le (Tölös) boyları Tang

Hanedanı ordusuyla birleşerek 630 yılında (Tang Zhen Guan 4. yılı) Doğu Göktürk Kaganlığını devirdiler. Doğu Göktürk Hanlığı yıkıldıktan sonra Xue Yan To Hakanlığı kuruldu ve Hui He'ler onlara bağlandılar. 646 yılında (Tang Zhen Guan 12. Yılı) Tang Hanedanlığı ve Tölös'ler birleşerek Xue Yan To Hakanlığını yıktılar ve Gobi Çölünün kuzeyindeki büyük toprak parçasını askeri bölge ve garnizonlara ayırarak Tang Hanedanlığı adına oraların tüm strajik bölgelerini koruma altına aldılar.

Hui-He'ler Gobi Çölü kumandanlık bölgesini kurdular ve başkanları (TUMIDU, 吐迷度) Huai Hua (怀化) general ünvanımlararak tüm Gobi çölünü Çin topraklarına bağladı. Aynı zamanda ayrıca Hui-He, Tu Jue (Göktürk) obalarının içinden geçen yahşi bir yolu düzelttiler ve bu yola "İmparatora ulaşan yol" adını verdiler. Zamanın Tang Hanedanı İmparatora olan Li Shi Ming (李世明) tüm Gobi Çölü obaları "Göksel Kagan" ünvanını verdiler.

Doğu Göktürk Kaganlarının sonraki nesillerinden olan Che Bi Han'ın (𐰽𐰺𐰍) T'ang Hanedanına ihaneti sırasında, Tumidu Hanın erkek kardeşinin oğlu Wu-He Timudu'yu öldürerek Che Bi'nin peşine düştüyse de başarılı olamadı ve iç Moğalistan askeri birlikleri tarafından yakalanarak cezalandırıldı. İsyân kontrol altına alındı, Tumidu'nun oğlu PO-RUN (𐰽𐰺𐰍) Kahraman Ulusal General olarak atandı, iyi bir fırsat beklerken Gobi askeri merkezlerindeki Tüm Hui He obalarını askeri olarak düzenledi. Tang Hanedanlığında A SHE HE MU isyanı sırasında PO RUN iki kes askerlerin önünde (Ön saflarda) savaştı ve Türkistan topraklarını Tang Hanedanlığına büyük bir bağış olarak verdi. Sonraki Göktürk kağanlığı yeniden canlanmaya başlarken, Hui-He'ların bir bölümü güneye göçerek bugünkü GAN SU (甘肅) bölgesinin batısına yerleştiler, diğerleri ise tamamen sonraki Göktürk Kağanlığına ait oldular. Tang Hanedanlığının Göktürk Kağanlığını bastırması sırasında Hui-He'lar askeri olarak yardım ettiler.

Tang Kai Yuan (開元) yılının sonunda (713-741) Hui-He'ların başkanı Lideri)'nin adı Gu Li Pei LUO idi. (骨力裴罗) Tian Bao'ın başlarında (天寶) (742-756) Gu Li Pei Luo ile Ge Luo Lu (骨羅祿) Liderler ünvanlarını sağ ve sol kanat olarak ayırdılar. 744 yılında (Tang Tian Bao 3. yılı) Hui-He'lar Ba Ximi (拔悉密) (Basmil) kavmini kırıp güneye, eski Göktürk topraklarına ilerlediler Gu Li Pei Luo kendi Gu Luo Bi Jie Han (Kutlu Bilge Kağan) adını alarak Uygur Hanlığını ilân etti.

Tang Hanedanlığında Kutlu Bilge Han, Feng Yi (奉义) Han, daha sonraları da Huai Ren Han (懷仁汗), olarak isimlendirilmişti.

Hui-He'lar dokuz aileden oluşmuşlardı, Yao Luo Ge (纛纛, Yağlakar), Hu tu ge

(𐰽𐰺𐰍) Uturkar), Qiu Luo Wu (𐰽𐰺𐰍) Kürebir), Mo ge xi qi (𐰽𐰺𐰍) Baga sığır), A Wu di (𐰽𐰺𐰍) Abırçak veya Ebirçeg), Ge sa (𐰽𐰺𐰍) Hazar), Hu Wen su (𐰽𐰺𐰍) Huguzu), Yao Hu ge (𐰽𐰺𐰍) Yağmurkar), Hu Xie Wu (𐰽𐰺𐰍) Ayabire), Uygur Hanlığı kurulduktan sonra idareleri altında uygurlardan başka Pu Gu (𐰽𐰺𐰍) Buku), Hun (𐰽𐰺𐰍) (𐰽𐰺𐰍) sığar), Qi bi (𐰽𐰺𐰍) Ba Xi Mi (𐰽𐰺𐰍) Basmil) Ge Luo Lu (𐰽𐰺𐰍) vs. bulunuyordu. Bu kabilelerin her biri askeri bir bölge kurmuşlardı, bu bölgeler Tang hanedanının çölün kuzeyindeki kuleleri sayılıyordu.

An She isyanı sırasında (ÇN) Hui He Kaganlığı (Uygur Devleti) Tang Hanedanlığına ait bir devlet gibi kendi isteğiyle isyanı bastırdı, Tang hanedanlığı 5 prensesin Uygur Kağanlarıyla evlendirdi, böylece her yeni kağan tahta çıktığında

Uygur ve Tang hükümetleri arasındaki çok sık yapılan at ticareti tarihte çok ünlüdür.

763 yılında (Tang Bao Yin 2. yılı) (𐰽𐰺𐰍) Uygurların Kağanı Böğü Kağan (𐰽𐰺𐰍) ülkenin iç bölümünden 4 mani rahibi getirtti, böylece Uygurlar Mani dinini kabul ettiler.⁽¹⁾ Orta Asya'da yayılmaya başlayan Mani dini Gök dini, Hristiyanlık ve Budizm içeriklerinin bir karışımıydı, prensip olarak ışık ve karanlık gibi iki kavramın mücadelesi temel alınmıştı. Bu tip felsefenin yönetici sınıfına çok faydası olmuştu. Uygur yönetici sınıfı bu dine girince halkıda bu dine girmiş ve bu durum Uygur iç obalarına kadar yansımıştır. Mani dini sonraları tüm Uygurlar arasında büyük bir ilerleme kaydetmiş, Mani rahipleri Hanın sarayında politik faaliyetlere katılmışlardır.

Turfan kuvvetleri Quing Hai'i (𐰽𐰺𐰍) işgal ettikleri için Gansu (𐰽𐰺𐰍) şeridi, Batı Ülkesi yani Doğu Türkistan ile iç bölgeler arasında iletişim kesilmişti. An Xi

(安西), Bei Ting (北庭) gibi iki askeri şehrin yönetici memurları Uygurlar yoluyla Chang An (長安)'a varıyorlardı. 788 yılında (Tang Zhen Yuan 4. yılı) Uygurlar Tang hanedanlığında onayını alarak isimlerini Hui-Gu (回鹘) olarak değiştirdiler. Bunu özellikle üst tabaka istemişti, çünkü onlar artık Çin'ce bilir olmuşlar ve bu anladıkları dilden faydalanmak için hüner ve ustalıklarını Çin'ce ifade ederek kendilerini yüceltmek istemişlerdir.

Turfan kuvvetleri Xi yu (西域) yani doğu Türkistan'a girmeyi çalışırken Uygurlar başkanları Jie Gan Jia Si (𐰽𐰺𐰍) yönetiminde büyük bir kalabalıkla Doğu Türkistan'a girdi. Bei Ting'i aldı ve Bei Ting askeri bölgesi onların koruması altına girdi. Bu sırada Bei Ting yakınlarında Ge Luo Lu (骨羅祿) Sha To (𐰽𐰺𐰍) (Şato) Beyaz elbiseliler (veya beyaz gözlükler) ve Göktürk kavimleri bulunuyordu. Jie Gan Jia'sının önderliğindeki Bei Ting'deki Uygurların yönetici kabilesi ve kahramanlar sınıfı birbirleriyle aynıydı; (Hepsi istekleri bitip tükenmeyen kan içi canavarlardı) halktan zaruri ihtiyaçlarını zor kullanarak alıyorlar, Şato kavmine karşı da kötü davranan Ge Luo Lu ve beyaz elbiseliler ile Göktürk'lerin mallarını da yağmalıyorlardı. Böylece Bei Ting hizasındaki çeşitli uluslar Uygur yönetici sınıfına karşı memnuniyetsizlikleri günden güne artmaktaydı.

Turfan asil kabilesi Bei Ting'i ele geçirmek istiyordu, böyle bir durum olduğunu farkedince bunu kullanmak istediler. Ge Luo Lu ve beyaz elbiseli Göktürk'lerin liderleriyle birleşerek birlikte Bei Ting'e saldırdılar. Jie Gan Si askerleriyle savunmaya geçti. Ancak başka obalardan destek alamayınca savaş kuzeye kaydı. Sonuçta Bei Ting Turfan askerleri tarafından ele geçirildi. Bei Ting askeri bölgesinden itibaren fazla kişi Xi Zhou (西州)'a kaçtı. 791 yılında

(Tang Zhen Yuan 7. yılı) (唐贞元) Jie Gan Jia Si elli altmış bin askerinin başında Bei Ting'e saldırdı, ancak karşı saldırıya geçen Turfan, Ge Luo Lu vs. gibi kabilelerin karşısında yenilgisi çok büyük oldu. Ge Luo Lu'lar Fu Tu (浮图) bölgesini ele geçirdiler.⁽¹⁾ Jie Gan Jia Si, Xi Zhou bölgesinde dağlık olarak yaşayan Uygur halkını topladı ve at ve koyun sürüleriyle Han otağının güneyine göçtüler. Aynı sene sonunda Uygur Kağanı tekrar Bei Ting'e asker çıkarttı ve sonunda Turfan, Ge Luo Lu kabilelerini yenerek bölgeyi işgal etti. Daha sonraları iki taraf şehir kapaıp, kaybettiler. Bu durum 9. yüzyılın başına kadar sürdü. Bei Ting ve çevresi Uygur Kağanlığına dahil oldu.⁽¹⁾

8.yüzyılın sonlarından itibaren Uygur siyasal birliği krize girdi, 795.yılında (Tang Kai Yuan 11. yılı) tahtaki Kağan Yarluk soyundan olmadığı için hanedan değişikliği olduğunu anlıyoruz. Sonra

Kağanlığın içindeki sınıflar arasında başlayan karışıklık ve anlaşmazlık sonucu bazı kabileler kağanlıktan ayrıldılar 9. yüzyıla varan son 30 yılda iç Moğolistan çok büyük bir doğal afetle karşılaştı, büyük kâr yağışı, fırtına ve dondurucu soğuklardan koyunlar ve atlar öldü, kıtlık başgösterdi veba salgını başladı. Kağanlıkta muhalefet çıktı ve Kürebirlerin idaresinde Şato askerleri kağana saldırdı. Kağan intihar etti. Uygurların başka bir lideri Ju Lu Mohe You (句录莫贺又) ile Xia Jiasi (奚结) (Kırgızlar 和尔克头) birleşerek 851 yılında (Tang Hui Chang ilk yılı) Guan 20 yılı) Tang Hanedanı ile Kırgızlar Jian Hun askeri bölgesini kurdular. 8. yılının 50 yılında Kırgızlar Uygur kağanlığına ait oldular. 9. yüzyılın 20 yılında ise Kırgız lideri başta "Kağan" olmak üzere büyük ünvanlar oldu. Jian nehri (斤斤) bölgesini (Bugünkü Yenisey ırmağı ( )

merkez edindiler. Doğuda Bei Ji erh gölü (Baykal gölü), batıda ise Ge Luo Lu kabilesine komşuydular. Uygur kağanlığı yıkıldıktan sonra Kırgızlar güneye girdiler. Kırkıncı senenin başlarında An Xi We Bei Ting'i işgal ettiler, ancak çok geçmeden Uygurlar tarafından geri verilmek zorunda bırakıldılar. 863 yılında (Tang, Han Tong 4. yılı) Tang imparatoruna elçi göndererek, Uygurları yenmek için asker yardımı istedi. Ancak Tang hancedanlığının artık eski gücü kalmamıştı ve üstelik Uygur Kağanı Pantekin Tang idaresine girmişti. Böylece Kırgız kağanının isteği yerine getirildi. Bu gibi faaliyetler, o sıralarda, Altay dağının batı ve doğusunda sıkça görülen faaliyetlerdendi.

2- Ge Luo Lu, Bu kabilenin ana yurdu Altay (阿勒泰山) dağının güney batısıdır. Tang hancedanlığı bu bölgede Yang Shan (阳山 Do Mo (大漠) Xuan Che (玄池) ve Jin Fu (金府) adında 4 önemli askeri bölge kurmuştur. Sonraki Göktürk kağanlığı batıya doğru genişlerken Altay dağında geçmiş, Ge Luo Lu'lardan bir bölümü güneye Bei Ting yakınlarına göçmek zorunda kalmışlardır. Uygur kağanlığı kurulduktan sonra Ge Luo Lu'lar Wu de Jan (乌德健) dağı civarında Uygurlar'ın yönetiminde yaşıyorlardı. altay dağında ve Bei Ting'de yaşayanlar kendilerine "Ye Hu" (叶护) diyorlardı. 746 yılında Tang imparatoru Ge Luo Lu kağanına "Yüce Sol kanat generali" ünvanını verdi. 753 yılında (Tang Jian Bao 12. yıl kayıtları) Tang hancedanlığı Ge Luo Lu liderini "Altın dağ krallığına atadı. Tang hükümeti ona ayrıca mühürünü gönderdi ve bir tercüman verdi. Uygurlar batıya göçederken Pantekin komutasında 15 oba Ge Luo Mu topraklarına girdiler. Uygurlar ve Ge Lu Mu halkı uzun süre beraber yaşadılar. 10. yüzyılda ortaya çıkan Hâlâ kağanlığı (合汗) onların temelinde kurulmuştur.

3- Turfan. 850'de (Tang Da

Zhong 4. yılı Turfanlılar ili (伊) ve batı eyaletinde Zhang Yi Chao (张义潮) tarafından yenilgiye uğratılınca Bei Ting'e kaçmışlardı. 866 yılında (Tang Han Tong 7. yılı) Bei Ting'deki Uygurlar Zhang Yi Chao ile askeri birlik kurdular ve Turfan generali Shang Kung re (尚弘) 'yı yenip öldürdüler. BEi Ting, Lun Tai (轮台) Quing Zhen (清镇) (Belki Tang'ın Qing Zhen Zhun'ü olabilir) ve Xi Zhon (西) kuşağını ele geçirdiler. Bundan böyle Turfan halkının siyasi hayatı Xi Yü bölgesinde yıkılırken, Uygur obaları bu bölgede yavaş yavaş yerleşik düzene geçtiler.

100 bin süvariyle Uygur şehrine saldırıp Kürebir'i öldürdüler ve Kağanlığı yıktılar.

Kağanlığın yıkılmasından sonra Uygur obaları kısım kısım göçetmeye başladılar. Liderleri, 15 oba ile Ge Lo Lu bölgesine girdi. Bir kısmı An Xi askeri bölgesine göçerlerken diğer bir kısmı Yu Tian (于阗) bölgesinin batısındaki Xin Fu (辛富 veya 辛) eyaletine göçtüler.⁽²⁾ Bir kısmı bugünkü Gansu (甘肃) eyaletinin batısından Turfan'a (吐蕃) atladılar ve böylece Gansu Uygurları adını aldılar. Kağan otağının etrafında 13 değişik oba bulunuyordu ve tui Wu Jie te Qin (吐蕃) kağan oldu, güneye göç ederek iç bölgelere yakınlaştılar, sonra büyük bir bölümü Tang (唐) hanedanlığına tabii oldu. Ancak bunlardan bir bölümü Xia Jia Si tarafından yakalanıp geri götürdüler, bir bölümü ise batıya doğru çekildiler. Kısacası dağılan Uygurların büyük bir bölümü güney ülkelerine yani Türkistan'a göçtüler.

Batıya göçeden Uygur obaları yavaş yavaş yerleşik hale geçtiler. 40 sene sonra bir Pan tekin (潘特金) An Xi de (Bugünkü, 长史) kağan ünvanını aldı. İdaresindekileri Chang An'a (长安) 'a götürdü ve Tang hükümetine batıya göçeden Uygur'ların durumlarını ve kendisinin kağan olduğu haberini

gönderdi. 857 yılında (Tang Da Zhong 11. yılı) (唐大中) Tang imparatoru Pantekin'e "Bilge Huai Jian Han" (怀健汗) ünvanının verdi.⁽¹⁾ 860 yılının ortalarında Tang imparatorluğu batı bölgesindeki Uygur generali Jie Gen Jia Si.ya" yüce sol kanat generali; ünvanını layık gördü. Uygur obaları Türkistan'da uzun süre yaşadıkça aynı savaşta çarpıştılar, aynı iş için çalıştılar ve beraber yaşayarak bölgenin yerli halkıyla kaynaştılar. Böylece bu yerli halk bugünkü Uygur halkının atalarını oluşturdu ve bu yerli halkın tarihi Uygur halkının tarihin bir bölümünü meydana getirdi.

Uygur obaları Türkistan'a yerleştikten sonra, Uygurlarla alışverişte bulunan veya savaşan bazı kabile veya uluslar bulunuyordu.

1- Xia Jia Si veya He Wa Si (纥纒) Kırgız halkının Tang hanedanlığı sırasında kullanılan isimdir. Bu ulusun kökenleri M.Ö. 3. yüzyıla kadar indirilebilir. O sırada Çin'ce isimleri Ge Kun (葛昆) adları almışlardı. Yerleri Hunların kuzeyi veya kuzey-batısıydı. Kuzey-Wei'ler (北魏) sırasında Gao Chi'ların bir bölümüydüler ve Çin'ce "Hu Gu" (胡古) olarak çağırılıyorlardı. Göktürk Devleti kurulduğunda, Tie Li yani Tölöslerin bir bölümünü oluşturuyorlardı ve "Qi Gu (契骨), Jie Gu (结骨) veya He Gu (纥骨) olarak isimlendirilmişlerdi. Bazen Doğu Göktürk kağanlığının bazende batı Göktürk kağanlığının yönetimi altına giriyorlardı. 632 yılında (Tang Zhen Guan 6. yılı) Tang hanedanlığı kırgızları ele geçirdi. 643 yılında Tang Zhen Guan 17. yılı) Kırgız lideri Tang hanedanına değerli kürkler hediye etti. 646 yılında (Tang Zhen

b) Tarihteki Önemleri ve Buluntu Yerleri:

Tarih kaynaklarında UYGUR adına Ptolomais'in 2. yüzyıla ait kayıtlarında "UYXARDES" şek-

lindeki ilk defa rastlanıyor. Bu kayıt Uygur adının milâdi yıllardan geldiğini göstermektedir. Çin tarihleri ise Uygurların etnik kaynaklarını daha eski çağlarda göstermektedirler. M.Ö. 13. yüzyıla kadar varlıkları çıkarılan Tik ( ) boyları (Muhtemelen Türk) daha sonraki tarihlerde Ding Ling ( ) adı ile kaydediliyor. M.Ö. 6-5 asırlarda ise Tölös ( ) veya Wu-Sun ( ) adı ile Çin tarihlerinde görülen bu boylar Hangain'in ( ) kuzeyi ile kasagöl arasında Seleñge havzasında çoğunlukla yaşıyorlardı. Fakat M.Ö. 4. yüzyılda Ding-Ling boylarına buruk olan Chinchih ( ) Şanyu'sü ( ) Talas vadisinde oturuyordu. Ding-Ling boylarından olan ve Tik'lerden gelen "Wu-Chi-eh"ler de boy adı, Çin'ceden Türkçe'ye Ukır veya Uygur şeklinde tercüme ediliyor. Prof. Dr. Bahaddin Ögel Bey, Talas bölgesinde oturan ve Ding-Lin boyları arasında bulunan Vu-Chi-eh (Uygur) (Çin'cesi)'lerin batıya göç ederek Atilla Hunlarını meydana getiren boylarda Asya'yı terk ettiklerini kabul eder.

Ju Cen Zhong (Göktürk Tarihi) son cilt.

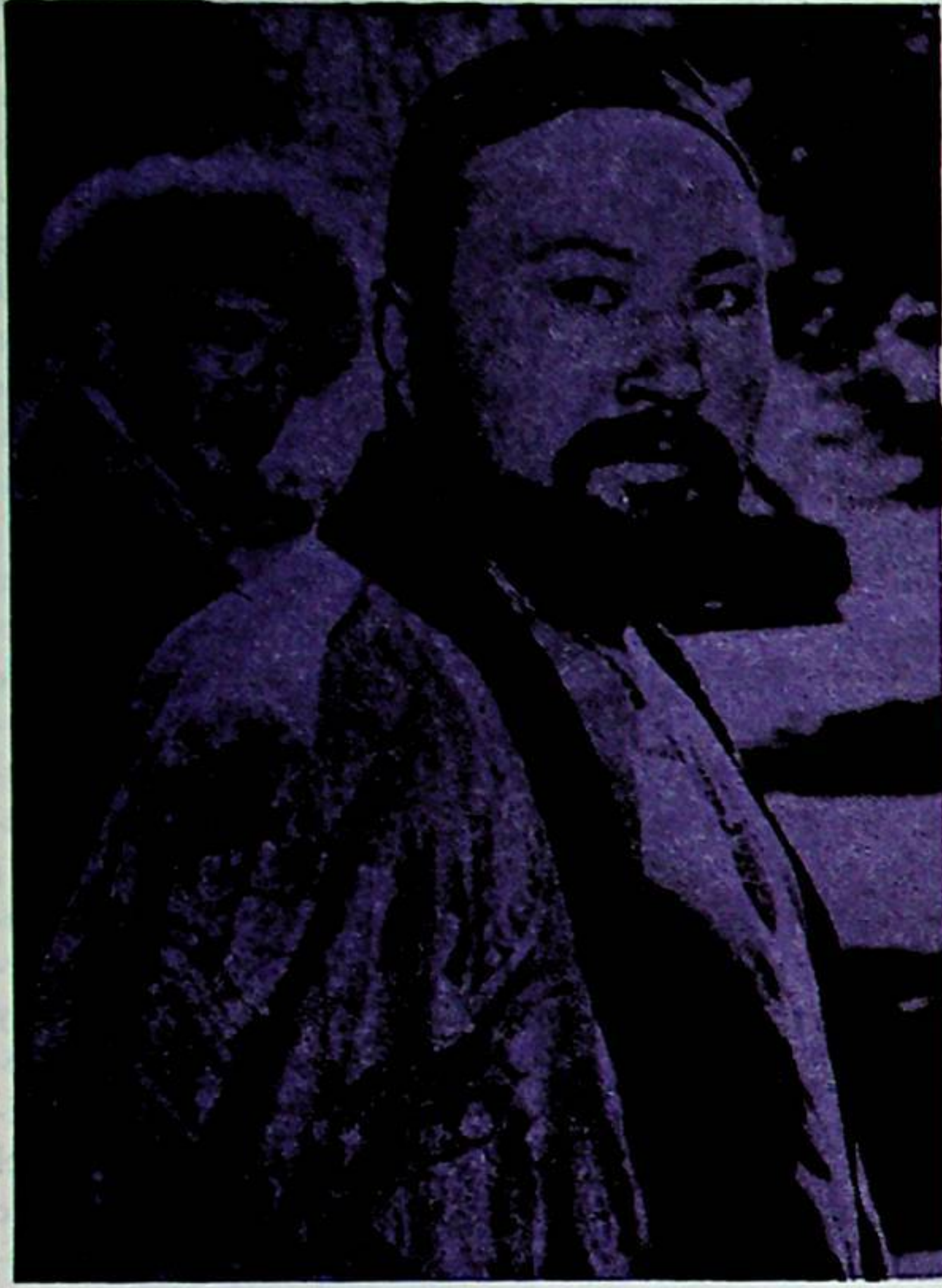
ÇN: Tang Hanedanlığı 755-763 yılları arasında An Lu Shen ( ) ve She Ci Ming ( ) tarafından çıkarılan bir isyanla sarsıldı. Bu isyanı çıkartan isyancılardan adları verilmiştir.

1- Fu Tu Quan ile Tang başlangıcından Kağanın Fu Tu şehri ile çok sıkı ilişkisi vardı. Bu şehir coğrafik olarak bu günkü Cimusal kuşağındaydı.

1- "Dokuz Klanlı Uygur Kağanı taş yazıtı" Zaman Bo Xihe ve Shawan'ın "Mani dininin Çin'de yayılmasının tetkiki"ne göre belirlenir.

2- "Sung Tarihi, Uygur Biyografisi"; "Başlangıçta Uygurlar batıya dağıldı, Eski Gan Zhou'da Kağan, Xi Zhou'da Ke-Han Kralı, Xin Fu Zhou'da Kara Han Kralı vardı" "Sung Hui-Yaa Ji Gao" Xin Fu, Yu Tian Krallığının batısındaydı.

KIRGIZ TÜRK SİNEMASI VE POLATBEK ŞEMSIYEV

MUSTAFA ÇETİN

Polatbek Şemsiyev 1970'de Minsk'teki Birlik Film Festivalinde Karaş Geçidi adlı filmiyle önemli bir ödül daha kazandı. Bu filminin konusu ve kahramanları biraz daha farklı şekillerde yönetmenin Işık Göl'ün Kızıl Çocukları adlı filminde de vardı. Her iki filmde de S. Çokmorov'la çalışan yönetmen büyük başarı elde etti.

Cengiz Aytmatov'un eserlerinden de bazılarını filme çeken yönetmen yazarın canlı lirizmini kaybetmeden kendi düşüncelerini de katarak gerçekten güzel eserler ortaya çıkardı. Yazardan uyarlanan Deve Gözü, Beyaz Gemi, Erken Gelen Turnalar, Kuji-Yama ve TV için yapılan Aşkın Sesi adlı filmlerde çeşitli şekillerde görev yapan yönetmen Aytmatov'a duyduğu sevgiyi de çocuğuna Cengiz adını vererek göstermiştir. Karısı Ayturgan Temirova da film oyuncusudur ve bazı filmlerde de kocasıyla birlikte çalışmıştır.

FILMOGRAFI

- 1- Deve Gözü, (1962) (Oyuncu olarak çalıştı).
- 2- Manasçı (1965), Senarist ve Yönetmen.
- 3- Çoban (1966), Senarist ve Yönetmen.
- 4- Karaş Geçidi (1968), Senarist ve Yönetmen.
- 5- Işık Göl'ün Kızıl Çocukları (1971), Yönetmen.
- 6- Beyaz Gemi (1975), Senarist (Cengiz Aytmatov ile) ve Yönetmen.
- 7- Erken Gelen Turnalar (1979),

12 Ocak 1941 tarihinde doğan yönetmen 1975 yılında Kırgız Cumhuriyeti Halk sanatçısı seçildi. P. Şemsiyev sinema çalışmalarına henüz Moskova Film Enstitüsünde öğrenciyken Larissa Shepitko'nun Deve Gözü adlı filmde rol alarak başladı. Yönetmen olarak ilk çalışması da en yaşlı Kırgız Türk'ü ozanı Sayakbay Karaliyevşden uyarladığı Manasçı adlı filmidir. (Dökümanter). Filmde tanınmış oyuncu S. Çokmorov ile çalıştı. S. Çokmorov bu filmle Kazakistan ve Orta Asya Cumhuriyetleri Film Festivalinde En İyi Oyuncu ödülünü kazandı. Bu film Frankfurt Main Festivalinde, gösterildiği birçok ülkede büyük ilgi gördü. Mezuniyetinden sonra Frunze'ye dönen yönetmen Kırgız Film Stüdyolarında yapılan çok başarılı dokümanter filmlerin de etkisinde kalarak bu tarzı denemeye karar verdi.

Manasçı adlı film bilindiği gibi Manas Destanı'ndan yola çıkılarak çekilmiştir. Bu kısa dokümanter film Batı Almanya'da Oberhausen Kısa Film Festivalinde bir ödül kazandı.

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da
Kızldereli,
Asya'da mazlum
Türk halkıyız.
Tabiatı ve bizi
yok eden
ABD ve SSCB
emperyalizmine
karşı
"Semey-Neveda"
anti-nükleer
hareketimizi
destekleyin

Yönetmen.

8- Aşkın Sesi (1974) (Senaryo C. Aytmatov), Yönetmen, (TV Filmi).

EK: BİBLİYOGRAFYA

1- Who's Who In The Soviet Cinema, Moscow Progres, 1979, s. 254-260.

2- The Central Asian Phenomenon, Soviet Film, sayı: 4, s.8-11 (Haz:B.Berman).

3- He, She and Cinema, Adı geçen dergi, Haz. A. Lepkov, s.323-33.

4- May Spring Come Soon, Early Cranes, Soviet Film, sayı:9, 1979, s. 18-19. Haz.1, Rasdorsky.

5- Bolot Shamshev, Kirghizian Bard, Soviet Literature, sayı:6, 1978, s. 175-180, Haz. S. Chertok.

6- Atyle of Its Own, Soviet Literature, 1985, sayı:2, s.176-184. Haz. E. Lyndina.

7- Sovexportfilm, sayı:016, s.14-17

8- 4. Taşkent Film Şenliği, Milliyet Sanat Dergisi, sayı: 188, 2 Haziran 1976. Haz: O. Kutlar.

9- Exchange of Films, Soviet Literature, sayı:8, 1976, s.143.

10- We are All Children of Our Native Land, Soviet Film, sayı:12, 1979, s.14-15

11- Beyaz Gemi, Milliyet Sanat Dergisi, sayı:294, 23 Ekim 1978, s.22.

12- Erken Gelen Turnalar, Sanat Olayı, sayı:4, Nisan 1981, s.58-62 (Haz: Ç.A. Özkırmılı)

13- Beyaz Gemi, Milliyet Sanat Dergisi, sayı:193, 16 Temmuz 1976, s. 21-23. (Haz: Ç.A. Özkırmılı).

14- Kırgız Sineması, Soviet Film, sayı:8, 1970, s.14-15 ve 27.

15- Beyaz Gemi, Erken Gelen Turnalar, Soviet Film, sayı:1, 1980, s.5.

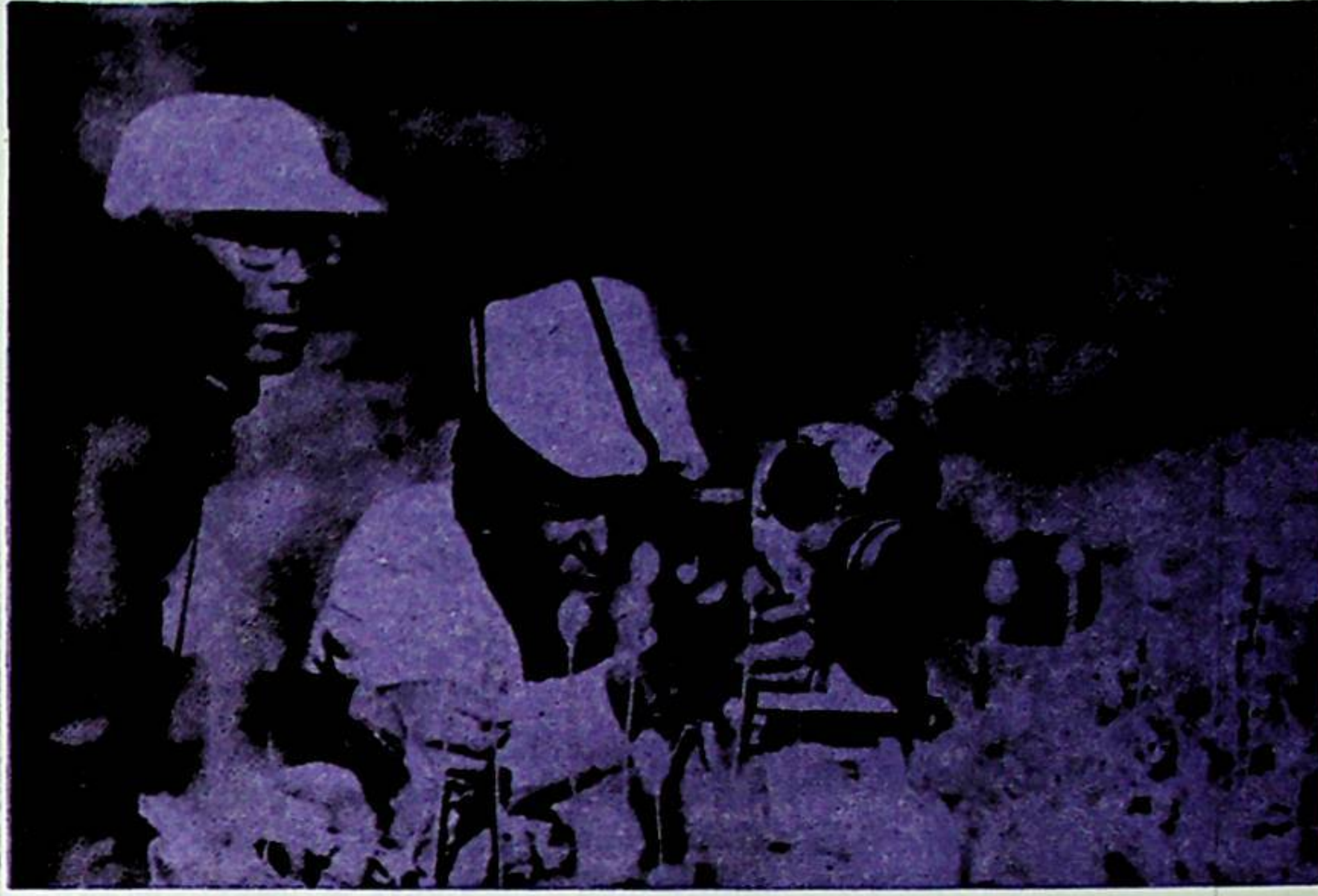
16- Polat Şemsiyev, Le Film, sayı:8, 1970, s.5, 1976, s.42-43.

17- 9. Kırgız Milli Film Festivali, Soviet Film, sayı:6, 1976, s.16-17.

18- Beyaz Gemi, Soviet Film, sayı:II, 1976, s.3.

19- 13. Sovyet Film Festivali (Erken Gelen Turnalar), Soviet Film, sayı:7, 1980, s.43.

20- Sovexportfilm (Dublajlı Film-

Polatbek Şemsiyev Yönetmen olarak çalıştığı bir filmografi esnasında

ler Kataloğu) (Tarihsiz) s.12-15.

21- Sovexportfilm (Dublajlı Filmler Kataloğu) sayı:I, s.-44-49 ve 86-89.

22- Sovexportfilm (Çocuk ve Gençlik Filmleri Kataloğu) (Tarihsiz), s.26-29.

23- Sovexportfilm, sayı:13, s.62-64.

24- The Young Soviet Film

Makers, Jeanne Vronskaya, 1972, Hampshire (İngiltere, s.22, 38, 91, 93, 94-97, 108, 118 (Filmografi).

25- L'ascension Du Kuji - Yama, Bolot Chamchiev le Film Sovictigve, sayı:1, 1988, s.28-29.

26- The Ascent of Kuji-yama, Bolotbe Shamsiyev, Soviet Film, sayı:9, 1989, s.37.

Polatbek'in çalışmalarından estantane

Farabi ve Devlet

Fârâbî'nin Devlet Felsefesini Anlamaya Bir Giriş Denemesi

Ankara Gazi Üni.
Hakan Poyraz

İslâm dünyasında bilinen en eski filozof kimdir diye sorulsa, akla gelen isimlerin ilki Fârâbî olacaktır. Kuşkusuz, İslâm dünyasında ondan önce de filozof olarak şöhret bulmuş isimler vardı. Milâdî 830 yıllarında Abbasî halifesi Me'mun (öl.83-3) un direktifi ile kurulan Beytü'l Hikme, antik çağın ilim ve felsefe eserlerinin arapçaya çevrildiği bir merkez idi. Bu eserlerin, devrin kültür lisanı olan arapçaya kazandırılması ile geniş bir ilmi ve felsefi zemin oluşturulmuş, bu zengin atmosfer içerisinde Ebû Yâkub el-Kindî (öl.873), Zekeriya Razi (öl.926) gibi filozoflar ortaya çıkmağa başlamışlardı. Aynı şekilde Kindî'nin talebesi ve Türkistan'ın Serahs veya Serhas şehrine mensup Ahmet el-Serahsî (öl.899) Fârâbî'den önce filozof olarak şöhret bulanlardan bir kaçı idi. Fakat Aristocu felsefeyi ifade etmek için kullanılan 'peripatetizm/ peripatosçuluk' İslâm felsefesinde 'meşşâilik' adıyla Fârâbî'nin sayesinde büyük bir sistem haline gelebilmiştir¹.

Fârâbî üzerine yapılmış bir çok araştırma göstermiştir ki, O, Aristo'nun şarihi ya da tekrarlayıcısı değildir. Her ne kadar Aristo (m.ö.384-322) ve Platon (427-347)

sistemlerinden problemler olarak etkilenebilir olsa bile, problemlere verilen cevaplar onun orjinalitesini ortaya koymaktadır;

İlkönce Platon ve Aristoteles olarak belirlediği yunan kaynaklarını birbirleri ile uzlaştırmış² daha sonra bu uzlaştırmayı İslâm dogmaları ile yapmıştır³. İlk kaynaklarının, yani Grek dünya görüşünün umumî tasavvuru olan başsız, sonsuz, yaratılmamış âlem görüşü ile muvahhid bir müslüman olan Fârâbî'nin tasavvuru ve İslâm dininin yoktan yaratma (creation ex nihilo) tezi asla bağdaşmaz. Nitekim Fârâbî bu konuda şöyle demektedir:

"Her cisim bileşiktir, birleşik olan her şey yaratılmışlık vasfından ayrılamaz. Öyleyse her cisim yaratılmışlık vasfından ayrılamaz...Alem cisim olduğuna göre, âlem de yaratılmıştır"⁴. O halde metafiziklerinin odak noktalarından biri olan Tanrı anlayışları da birbirlerinden ayrı olacaktır. Aristo'nun hareket etmeyen âtil tanrı'sı 'Demiurges' ile müslüman filozofun Allah anlayışı mukayese ile edilemez. Kaldı ki, gerek Etienne Gil-

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da Kızıldereli, Asya'da mazlum Türk halklarız. Tabiatı ve bizi yok eden ABD ve SSCB emperyalizmine karşı "Semey-Neveda" anti-nükleer hareketimizi destekleyin

- 1 İlkçağın Ünlü düşünürü "Aristoteles" (m.ö.384-322), kurucusu olduğu eğitim müessesesi olan "Likeon'da derslerini yürüyerek verdiği için, dolaşmak, yürümek manasına gelen 'peripathein' infinitifinden türetilen 'peripatosçuluk', Aristo felsefesine bağlı olmayı ifade eder. (N.Keklik, Felsefenin İlkeleri, İst.1982, s.55). Aynı şekilde Arapça M/Ş/Y (Me-şe-ye) yürümek infinitifidir. Meşşâ yürüyen; meşşâ, yürüyene mensup demektir.
- 2 Bu konuda filozofun Türkçeye Eflâton ve Aristoteles'in görüşlerinin Uzlaştırılması adıyla tercüme edilen 'el-Cem Beyne Re'yey el-Hakimeyn' adlı eserine bakılabilir. Tercüme eden: Mahmut Kaya, Felsefe Arkivi, Sayı:24 (İst.1984).
- 3 Bkz, H.Ziya Ülken, İslâm Felsefesi (Ankara, tarihsiz) s.53.
- 4 Bkz. Mahmut Kaya, İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles Felsefesi, (İst,1983) s.234.

son, gerekse Henry Corbin'in belirttiği gibi felsefe tarihinde dönüm noktası olan bir tezi Fârâbî'ye borçlu bulunmaktayız. Bu ise yaratılmış varlıklarda 'essence' (öz, mahiyet, zât) ile 'existence' (varoluş, varlık) arasındaki mantıkî ve metafizikî boyutu olan ayırmadır⁵.

Varlık ve mahiyet, Tanrı'nın varlığında bir ve aynıdır. (Vacib el-Vucûd Bizâgatihî) ama mümkün varlıklarda (vacub el-vucûd bigayrihî/ mümkün el-vucûd) birbirlerinden ayrıdır. Bu, felsefe tarihi için orijinal bir katkıdır ve M.Küyel'e göre Fârâbî, felsefeye yaptığı bu özgün katkının farkında idi, bu sebeple de Aristo'yu serh etmeye devam ediyordu. Eserlerinden 'Tenbih', 'Uyûn' 'Arâ' ve 'Tahsil'in tertipleri, Siyâset teorisini kurması, Siyâset Teorisini ona dayandırması bize bunu açıkça göstermektedir. Onun ana dili aracılığıyla getirmiş olduğu kültürün değerleri arasında kendini övmek makbul tutulmadığı için; insanın kendini övmesi "ayıglab" sayıldığı için, felsefesini bu özgün katkıya dayandırmış olan Fârâbî'nin bu konuda bilinçsiz olduğunu söylemek mümkün değildir. İnsanın kendini övmesi, sonsuz bilgi sahibi olduğu düşünülen Tanrı karşısında saygısızlıktır. Bu Türkler müslüman olduktan sonra da Tanrı'nın 'omniscient' (âlim) olmasına dayalı bulunan 'Allahu a'lem bi's-savâb' deyiimi ile pekiştirilmiştir. Alçak gönüllülük, bu kültür çevresinin değerlerinden biridir. Çünkü bu kültür çevresinin inancına göre: "ulugu-

nu uluglamayan kişide devlet olmaz"⁶.

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Fârâbî, Platon, Aristo ve Plotinus (206-270) felsefelerini İslâm dogmaları ile mecz eden eklektik bir düşünür değil, bu felsefelerin problemleri ile haşır neşir olmakla birlikte, problemlere orijinal cevaplar getirebilen bir filozoftur. Onun orijinal yönlerinden biri de 'devlet' ve 'devlet adamı' na ilişkin görüşleri ve Devlet Reisi'ni düşüncesinin merkezine alarak 'Siyaset Bilimi' oluşturma çabalarıdır. Böylece Müslüman dünyasında 'Siyaset Biliminin' kurucusu olma şerefi, Türkistanlı Türk bilgesine nasip olmuştur.

Fârâbî'nin İslâm âleminde niçin Siyaset Bilimi (Political Science)nin kurucusu olduğunu anlamak için, Mübahat Küyel'e göre onun çok zengin ve çeşitli siyasal ve dinsel kültür olaylarına tanık ya da sahne olmuş bir toplumun ferdi olmasını göstermek gerekmektedir⁷. Bunun için de Türk milletinin siyasal tarihinin ana çizgilerini hatırlamak, buna paralel olarak da kültür tarihine temas etmek yerinde olacaktır. Filozofun hangi kültürel atmosfer içinde nefes alıp verdiğini bilmek, onun gelişip serptiği dünyayı kavramak ve bu dünyaya sunduğu "bildiri"yi anlamak demektir; böyle bir bildirinin ışığında Fârâbî'nin devlet ve siyasete ilişkin görüşlerini daha sağlıklı değerlendirebiliriz. İçinde yaşadığı sosyo-kültürel ve siyasal ortamı ana hatları ile hatırladığımızda, onun İslâm dünyasında "Siyaset Bilimi ve Felsefesi" nin kurucusu

olmasının sebeplerini anlayabiliriz;

Abbâsî Halifeliği merkezî otoritiseni kaybetmiş, halifenin gücü azalmış, merkezden bağımsız bir çok irili-ufaklı emirlikler, sultanlıklar ve bunlara bağlı devletler zuhur etmişti.

"Gördüm ki, zaman dengesiz, sohbet faydasız, Her başkan (Reis) da bir bezginlik Her başta bir sızı var"⁸.

İçinde bulunduğu ortamı, Fârâbî yukarıdaki şiirinde dile getirmektedir. İzzet ve şerefini korumak için evine çekildiğini ve "hikmet şarabı"ndan içtiğini belirtir⁹.

Burada 'şarap' mecazî bir anlam taşımış olsa gerek. Zîra;

"Kendi kazancımdan olan, ı-sıklar her an avcumda parlayan, Hikmet şarabında içerim her an... Mürekkebin şişeleri arkadaşım, şişe sesleri mûsikimdir. Meyvalar toplarım dünyada, yerleri boş kalan eskilerin sözlerinden"¹⁰

demekle bunu açıkça ifade etmiş olmalıdır¹¹

Aynı şekilde 'hikmet şarabı' ile remzedilen 'felsefe' olmalıdır. Çünkü şarap şişesinin içinde mürekkep ne arasın?

Fârâbî ve İbn Sina'nın çeşitli suçlama ve saldırılara maruz kaldığını biliyoruz. Bunlardan felsefî açıdan meşşailiği kritiğe tabi tutan Ebu Hamid Gazzâlî' (1058-1111)nin itirazlarını bunlardan ayrı tutmak gerekmektedir.

5 Mübahat Türker Küyel, İbn Sina ve Mistik Denen Görüşler (İbn Sina'nın Doğumunun Bininci Yıl Armağanı, T.T.K, Ankara, 1984) s.751 Henry Corbin, İslâm Felsebesi Tarihi, terc. Hüseyin Hatemi (İst, 1986) s.162.

6 Mübahat Küyel, a.g.m, aynı yer.

7 Mübahat Küyel, İbn Sina'nın "Al-Akl Al-Faal"ine Bir Adım. (İbn Sina'nın Doğumunun Bininci Yıl Armağanı, T.T.K, Ankara, 1984) s.696.

8 Fahrettin Olguner, Fârâbî, (Ankara, 1987) s.12.

9 ***Burada Namık Kemal'in Hürriyet Kasidesindeki ".....çekildik izzet-ü ikbâl ile Bâb-ı Devletten" beyti arasında bir fikir birliği görülmektedir.

10 Aynı yer.

11 *İkisi de Türkistan'lı olan Fârâbî ve İbn Sina gibi büyük şöhretler, -yıldırımlar düşmek için yüksek yerleri seçtiği için olsa gerek-bir çok dinsizlik ve günahkarlık suçlamalarına muhatap olmuşlardır. İkisinin de dinen haram olan şarap içtiği iddia edilmiştir. Mesela İbn Sina'nın uykusunu dağıtmak için içtiği bir bardak şerbet (kadeh menil-şerab) şarap olarak yorumlanmıştır. Eğer İbn Sina, gerçekten şarap içmiş olsaydı, 'hamr' tabirini kullanırdı. (Hamr, şarap manasına gelmektedir). Çünkü arapça "şerap" kelimesi, Türkçedekinin aksine, içmek ve ondan türeyen sözlerle alakalıdır: Şurup, şerbet, şurba (:çorba) gibi "Bkz, N.Keklik, Türk-İslâm Filozofu İbn Sina" (980-1037) "Hayatı ve Eserleri", (Felsefe Arkivi, sayı:22-23, İst.1981) s.15.

(Gazzalî, Fârâbî ve İbn Sina'ca temsil edilen meselesi üç noktada tekrar eder: âlemin ezelliğini savunmaları, Allah'ın Cüz' ileri bilmediği, cismini haşrı inkar etmeleri.) Ne garîb ki, günümüzde bazı çevreler halâ, 'İslamda felsefe yoktur' mantığı ile yalnız Türk değil, dünya kültürüne mal olmuş bu iki değere nahoş bakmakta ve onları (bu arada felsefeyi) küfür ve dinsizlikle itham etmektedir. Bu misralarda, ayrıca kendi halet-i ruhiyesini dile getirmekte, bu ruh halinin onu, hikmet şarabının da etkisiyle devrinin pessimist atmosferinden sıyrıp, olması gereken ideal bir devlet tasavvuruna ulaştırdığını söylemek, pek de romantik bir izah olarak görülmemelidir.

Dokuz Oğuz, On-Uygur ahalisinden olan ve Oğuzların Karacak adını verdiği Fârâb kentinde doğan Fârâbî, Tarkan torunu ve asker oğlu olarak, kültürel kimliğine yabancılaşmayan bir Türk olduğuna bilinciyle ki bu bilinç, Sultanların, emirlerin huzuruna çıktığı zaman bile, Türkmen kıyafetiyle kişiliğine yansır. Türk Devlet adındaki 'teb' aşına hizmet için varolma espirisinden yola çıkarak, toplumun ve devletin saadet ve mutluluğunu, siyasi rol bakımından birinci dereceden sorumlu olan 'Devlet Reisi' ne bağlar.

Araplardan birinin halife olarak bulunduğu bir zamanda, devrin kültür merkezi Bağdad'a gelen Fârâbî, Türkçe konuşuyor ve ısrar ile giyim kuşamını kendi öz kültürünün öğelerinden seçiyor ise bu davranışının arkaplanında güçlü bir 'millet' ve 'milliyet' duygusu olmalıdır. Fakat 'kavmiyetçilik' İslâm dinin emirlerine aykırı

olduğu içindir ki, Fârâbî'de dahil olmak üzere bir çok bilgin ve filozof kavmiyetçilik yapmamışlardır fakat mesela Fârâbî'de bu durum, bir epifenomen olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim koruyucusu, Hamdanî emiri Seyfüddele ile karşılaştığı söylenen devre, onun hem bilgi ve hem de şöhret açısından zirvede olduğu dönemdir ve o Türk kıyafeti ile dolaşmaktadır¹².

Türkistan Dergisinin 8. sayısında çizilmeğe çalışılan 'kültür çevresi'nin portresi¹³ ni tekrar bir özete tabi tutacak olursak görülür ki;

Yaşadığı döneme yakın zamanlar içerisinde cereyan eden olaylar, Türk tarihinin önemli vakalarıdır. Göktürk devletinin yıkılıp yerine Uygur devletinin kuruluşu, Farâb ve ahalisinin siyasi hakimi olan Karlukların İslâm dinini kabulü, daha önce Kutluk (m.s.681-745) ve Göktürk (553-659) devletlerinin bölgede hakimiyetleri, onun yaşadığı döneme yakın olanlardır. Mütefekkirimiz ilk eğitimin, İslâm dinini henüz kabul etmiş bir muhit içerisinde almış, aynı zamanda "tarkanlık" müessesesi aracılığı ile Türk tarihinden kuvvetli bir ihtimal dahilinde haberder olmuştur. Onun bu özellikleri, yalnızca devlet felsefesini anlamamıza ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda kültür tarihimize de zenginlik katar. Zira felsefe evrensel olmakla birlikte, filozof bir milliyete mensuptur. Şüphesiz ki Fârâbî, İbn Sina, Birûnî, Mevlânâ, vd. gibi düşünür ve filozoflar, Batıda görülen "milli felsefe" oluşturma çabaları açısından "Türk felsefesi"nin ve felsefe tarihimizin temel yapıtaşlarını teşkil edecektir kanaatin-

deyiz. Bu aynı zamanda, "Anayurt" Türkistan ile "Anavatan" Türkiye arasındaki kopmaz köprü'nün bir kez daha pekiştirilmesine imkan sağlayacaktır.

Böyle bir perspektiften bakıldığında onun devlet ve siyaset felsefesine ilişkin "el-Siyaset el-Medeniye"¹⁴ ve "Ara'ü ehl el-Medinetü'l Fâzıla"¹⁵ adlı eserleri, inançlı bir müslüman olan Fârâbî¹⁶ nin, yaşadığı çağı ve toplumlari müşahedesi sonucunda devrinin siyasi kaosundan kurtulup "erdemli topluluk"a ulaşmak ister. Bunun için sosyolojik bir kavram olan "liderlik" ve "devlet reisi" kavramlarını ön plana çıkarır. İnsan vücudu ile devlet arasında paralellik kurarak, insan vücudunun idare edici amiri olarak "kalp"i devlet reisine benzetir. Devlet vücudunda kalp, "reis/başkan"a tekabül eder¹⁷.

Böyle bir görüş açısı, daha önce de belirtildiği gibi¹⁸, Mete Han (Motun) dan Bilge Kağan'a; Bilge Kağan'dan Atatürk'e kadar uzanan "Karizmatik liderlik" ve "Devlet Reisi" çizgisini anlayabilmemiz için bir ipucu oluşturabilir kanaatindeyiz.

Fârâbî'de Devlet Fikrinin kökenleri

Başlıca ve belki de en mühim problemlerimizden biri, fertlerin mi devlet, devletin mi fertler için olduğu sorusunda yatmaktadır. Özellikle 21.asra bir on yıl kala, "Çağın Ruhunu" nun "enformasyon, iletişim ve esir milletlere özgürlük" olarak belirlendiği dünya atmosferinde bu soruyu şu şekilde tekrarlayabiliriz: Yönetimi mi yönetenler için vardır, yoksa yönetilenler mi yönetim için? Yukarıdaki ifade, her ne kadar yu-

12 Fahrettin Olguner, A.g.e. s.6.

13 Hakan Poyraz, Türkistanlı Bir Türk Filozofu: Fârâbî, Türkistan Dergisi, Sayı:8, yıl:2 (İst. 1989) s.m38-40.

14 Fârâbî, el-Siyaset el-Medeniye veya Mebâdî el-Mevcûdud tercüme: M.Aydın, Abdülkadir Şener, M.Rami Ayas (ist.1980).

15 Fârâbî, el-medinetü'l Fâzıla, tercüme: Nazif Danışman (ist.1989).

16 İnançlı bir müslüman olduğunu bir kez daha vurgulamak için şu alıntıyı yapıyoruz: "Ey zarurî varlık, ey sebeplerin sebebi, ey ezeli ve ebedî olan Allah'ım. Senden beni kötülüklerden korumanı bana gaye ve hedef olarak, senin rızana uyacak işler vermeni dilerim. Allah'ın beni güzellik elbiseleri, Peygamberlerin kerametleri, gönül zengin kişilerin saadeti, hakimlerin bilgileri, dindar kimselerin huşû duyguları ile donat. Sen, bütün varlıkların tek sebebi, yerin, göğün nuru olan Allah'sın. (F.Olguner, Fârâbî, s.14).

17 Fârâbî, el-Medinetü'l Fâzıla, s.58.

18 H.Poyraz, a.g.e. s.37.

murta mı tavuktan çıktı yoksa tavuk mu yumurtadan espirisine veya açmazına-benzese de, vereceğimiz cevap, demokrasi karşısındaki tavrımızı tesbit eden bir kriteriyum olacaktır.

Ortaçağ Avrupasında kilisenin mutlaklaştırılmış otoritesi ve gücünü kiliseden alan mutlakiyetçi devlet anlayışında, "adaleti hükümdarın teb'asına bir lütfu" olarak sunulmasını, devrin sosyo-kültürel ve ekonomik atmosferi açısından anlamaya çalışmak bir ölçüde mümkündür. Fakat günümüz sözkonusu olduğunda: doktorun hastalar için, öğretmenin öğrenciler için, devletin de, o devlet içinde yaşayan fertler için varolduğunu kabullenmek ve içimize sindirmek zorundayız. Buna rağmen pratikteki uygulama pek de öyle görünmemektedir. Bu ise vazife ahlakı ile doğru orantılı hiç kuşkusuz. "Adalet", "hukuk" "ahlak" ve "mutluluk" kavramları, devletin titizlikle üzerinde durduğu temel kavramlardır. Zira bunlar olmaksızın devletin varlığı bir şey ifade etmez.

Biz diyoruz ki; devlet, bireylerin mutluluğu için mevcuttur. Aksi bir hal, yani bireyin mutsuzluğu üzerine kurulu bir devletin varlığı, "demokrasi" kavramıyla çelişecektir. Gerçekte Hegel ve Rousseau karşısında bir seçenek yapmak durumunda kalıyoruz: Devleti mutlaklaştırmak ya da onu toplum sözleşmesinin neticesi olarak görmek....

Devlet ve toplum üzerine, düşünce tarihinin ilk devirlerinden beri imâl-i fikr edenler, yönetim biçimi ne olursa olsun, insanla-

rın mutluluğunu ve özgürlüğünü, devlet çatısı altında mümkün görmüşler ve bunu devlet anlayışlarına ahlakî bir temel yapmışlardır. Sözelimi ilkçağın ünlü feylesofu Aristoteles'te, hak ve adaletin gözetildiği "doğru anayasa

lar"a verilen adlar, genellikle şunlardır:

1. Ortak iyiliği amaçlayan bir kişinin yönetimi: **Krallık**
2. Bir azınlığın yönetimi: **Aristokrasi**
3. Bütün topluluğun ortak iyiliği için, yurttaşların hepsinin uyguladığı yönetim: **Siyasal yönetim (politea)**

Bütün bu yönetimler, adalet prensibinden ayrılmakla; krallık zorbalığa (tiranlık), aristokrasi oligarşiye, politea ise başıbozukluğa dönüşecektir¹⁹.

Devlet fikri ve bu fikrin temellendirilmesi girişimleri sözkonusu olduğunda, akıllara hemen 17.yüzyıl Avrupası gelmektedir. Günümüz hukuk devleti anlayışının temellerinin bu çağ düşünürlerinin eserlerinde ana tema olarak işlendiği varsayılmaktadır. Siyasal iktidarın, insan iradesi yoluyla, genel irade esaslarına uyarak sınırlandırılması hareketlerini ifade edebilecek olan çağdaş anlamda anayasal devlet fikri, zayıf ve bulanık bir düşünce olarak bu çağda belirir²⁰. Bu anlayışa fikrî bir formülasyon sağlamak maksadıyla, "İhsan insanın kurdudur" (homo homini lupos) diyen Hobbes'in mutlakiyetçi devleti ve amaca ulaşmak için her yolu mühab sayan Machiavelli'nin "prens"i ek-

seninde devlet ve devlet adamına ilişkin entellektüel düzeyde tartışma başlatmak mümkündür. Hatta buradan ilkçağa bir gönderme yaparak, Platon'un "Devlet"i, Aristo'nun "Politika"sı, bu münakaşanın içerisine çekilebilir.

Fakat konu, Türk dünyası ve bu dünyanın ortaklaşa kültürü sözkonusu olduğunda, Fârâbî nedense son olarak akla gelmekte, Balasagunlu Yusuf Has Hâcîp ve onun ölümsüz eseri "Kutatgu Bilig" lise yıllarından hatırimızda kalan Türkçe yazılmış ilk eser olmanın ötesinde pek fazla bir şey ifade etmemektedir. Nizamül-mülk ve diğer 'siyasetname' yazarları da...Halbuki çok iyi bilmekteyiz ki Kutatgu Bilig, devlet ve siyaset felsefesi üzerine yazılmış bir eserdir. (Bununla birlikte orientalist zihniyet, Fârâbî'nin 'devlet felsefesini' Platon'un tekrarı; Kutatgu Bilig'i ise, üçüncü dereceden felsefe olarak sunabiliyor.) Bununla birlikte, Kutatgu Biligde tasvir edilen devlet-yönetim biçimi olarak-teoratik olsa bile, hükümdar (İlig) ne bir zorbadır ne de bir despot, ne de 'Machiavellique' bir prens...Onun bilginlerden oluşan bir danışman gurubu vardır. O, adil kânun (:törü/koni) yapar. Doğruyu gösteren, erdemleri öğreten, bilgiyi her şeyin üzerine tutan bir ahlak sembolüdür. Devletin amacı ise, adalet ve halkın refahıdır²¹. Halbuki Batıdaki devlet anlayışını temelinde Makyavellik prensipler hüküm sürmektedir. Ahlak ile devlet birbirinden ayrılmak durumunda kalmıştır. Lider, devletin çıkarı sözkonusu olduğunda yalan söyleyebilir,

19 Aristoteles. Politika. Çevri: Mete Tunçay (İst. 1975) III/8 s.81.

20 Bu konuda bkz., Recai G.Okandan, Devletin Menşei (İst. 1945).

21 Mahmut Arslan. Kutatgu Biligde Ahlak Ve Siyaset Felsefesi. Sosyoloji Konferansları (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırma Merkezi, İst.1988) s.24.

sözünden dönebilir. Batı düşüncesinde siyaset, erdemden daha ziyade pragmatik esaslara dayalıdır. Doğu düşüncesinde ise, "Reis/başkan" Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Tanrı'dan "kut" alır. Tanrı'nın devlet ve ahlak üzerine koyduğu yasalardan teb'ası olduğu kadar kendisi de sorumludur ve yeryüzünde adaleti sağlamak misyonuna sahiptir. Bu öyle bir sorumluluktur ki, "Fırat nehri kıyısında bir kurdun kuzuyu kapmasından" kendini mes'ul hisseder. Hükümdar, töreyi düz (tüz) ve doğru yürütme, adalet ve asayiş sağlamaya yükümlüdür. Tüz, düz, denk ve denge terimleri adaletle ilgilidir²²; tüz durmak, denk durmak, dengede olmak, dengeyi sağlamak, adalet mevhumunun yalnızca hukukî anlamına değil, aynı zamanda fizik ve metafizik boyutuna da işaret eder. Hatırlanacağı üzere Fârâbî, "zamanın dengesiz" olduğunu söylemekteydi. Zamandaki dengesizlikten kasıt, adaletsizlik olmalıdır. Yoksa Türkistanlı bu bilge niçin 'siyaset ilmi' ve 'siyaset felsefesi' oluşturmağa çalışsın? Ondokuzuncu yüzyıl filozoflarından birinin dediği gibi "filozoflar bir gecede yerden mantar biter gibi bitmez". Toplum ve siyaset felsefelerinin yeşerdiği ortam, genellikle "bunalım çağları" ya da "toplumların alacakaranlığı"dır. Yani dengenin bozulduğu, her şeyin her şeye yüklenebildiği, güçlü olanın haklı olduğu, sofist bir ahlakın hüküm sürdüğü bir ortam.

İnsanlığın ilk yazılı kültürü olarak bilinen ve bir Ön-Asya kavmi olan Sumerliler'de adalet, en yüksek düşünce kategorisi ve en yüksek varlıktır; ne ki adildir o vardır, ne ki vardır o adildir. Böylece Fârâbî'nin "hikmet'i ilkin Kaldeliler bulmuştur. Onlardan Mısır ve Yunanlılar almış oradan Müslümanlara geçmiştir" sözünün manası açığa kavuşmaktadır²³. Sümer panteonunun baş tanrısı Anu, adalet tanrısıdır. Hikmet Tanrısı olan Enki, emri Gök Tanrısı Anudan alır. (adaletle dayanmayan Hikmetin varlığında sözedilemez.) Ay Tanrısı Nannar'da Tamga'lar vardır. Ahu'un emriyle Nannar (ay tanrısı) Tamga'yı hükümdara verir²⁴. Bu anlayış, Türklerde, hükümdarın "kut"u gökten alması şeklinde mevcuttur.

Adalet, varlığın temelidir, varlığın kendisini verendir. Adalet gitti mi, varlık varlıktan, toplum toplulardan, insan insanlıktan çıkar. 'Kaos' meydana gelir²⁵. Dünya düzenden çıkar, zaman dengesizleşir, zorba ve haydutlar (küçep) başa gelir. Kutatgu Bilig'de şöyle denilmektedir.

Kânun (adalet, H.P) su gibidir; zulüm ise ateş gibi her şeyi mahveder; Sen berrak su akıttın ve ateş söndü.

Kanunu doğru tatbik ettin. Dünya düzene girdi. Hiç kimse memlekete artık zorba (küçep) ya rastlamıyor²⁶.

Aynı şekilde Hakk ve adale-

tin insanlardan değil Tanrılardan gelmiş olduğu eski Hellen görüşü²⁷nün yanısıra İslâm dini de, devlet reisine adaleti emreder:

"Muhakkak ki Allah, adâlet ve ihsânı emreder"²⁸.

"Adaletle hükmediniz, Allah, Adilleri sever"²⁹.

İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in bu konudaki hadisleri şöyledir:

"Hepiniz bir çobansınız ve her biriniz sürüsünden mesuldür. Hükümdar, işbaşındakiler çobandır ve teb'asından mesuldür...."³⁰.

"Ehl-ü iyaline ve idaresi altında olanlara adaletle hükmeden âdil kimseler, Allah neznide nurdan minberler üzerinde otururlar, yüksek mevkilere çıkarlar"³¹ vd.

Konuyu tekrar 'kutatgu Bilig' ve 'Mmedinetü'l Fazıla' eserlerinin ışığında bu eserlerin yazarlarına getirecek olursak, Yusuf'un Uzlukoğlu Fârâbî'den mühim ölçüde etkilendiği âşikardır. Yusuf'un Platon ya da Aristoteles'i direkt olarak okuyup okumadığı bilinmiyor olmakla birlikte Fârâbî'nin Medinetü'l Fâzıla'sını muhakkak olarak görmüş olmalıdır.

Otto Alberts, Kutatgu Bilig yazarının Özbekistan'lı hekim-filozof İbn Sinâ'nın öğrencisi olduğunu muştur. Ahmet Caferoğlu ise,

22 Bahattin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, Onüçüncü Yüzyıl sonlarına kadar, (Ankara, 1982) s.276.

23 Bu konuda bakınız, Mübahat Küyel, İbn Sina'nın AL-AKL AL-FAAL'in Bir Adımı, s.676.

24 Mübahat Küyel, İbn Sina! da' AK-AKL AL-FAAL'in Kökleri, (İbn Sina'ya Armağan, T.T.K, Ankara, 1984) s.620.

25 M.Küyel, İbn Sina'da "AL-AKL AL-FAAL'e Bir Adım, s.676.

26 Yusuf Has Hâcip, Kutatgu Bilig, Çevri: Reşit Rahmetî Arat (T.T.K. Ankara, 1985) s.228. Ayr, Bkz, Bahattin Ögel, a.g.e., s.276.

27 Kranz, Antik Felsefe, M.Küyel İbn Sina'da AY-AKL AL-FAAL'in Kökleri, s.621'den naklen.

28 Kur'an-ı Kerîm, Nahl Suresi, 90.ayet.

29 Kur'an-ı Kerîm, Hucûcat Suresi, 9.ayet.

30 Riyazüs-Salihîn Tercümesi, (Ankara, 1976) Cilt, II, s.74.

31 A.g.e., s.79.

Yusuf ile yaklaşık aynı zaman ve mekanlarda bulunan ünlü türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut'un "Divân"ı kaleme aldığı sıralar, "Suvarna Praphasa" adlı Budist sutrasını "Artun Yaruk" başlığı ile Türkçeye çevirmekte idi³². Hâcip, devrin kültür merkezi Kaşgar'da yetişmiş, devrinin tahsil ve terbiyesini görmüş, belki yüz-yüze görüşmemiş olsalar bile aynı kültür çevresinin ferdi olmak hasebiyle İbn Sina'nın talebesi olmuştur. Bilindiği gibi İbn Sinâ, felsefî sistemini Fârâbî'ye dayandırarak geliştirmiştir. (Milâdî 950 yılı, Fârâbî'nin ölüm tarihidir. 1070 yıllarında ise Kutatgu Bilig yazıya geçirilmiştir. Aynı şekilde İbn Sina'nın vefaati esnasında Yusuf, yirmi yaşları civarında olmalıdır.) Tarihleri ardarda sıraladığımızda Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hâcip ve İbn Sina ile Fârâbî arasında bir düşünce köprüsü kurulmaktadır. Bu köprü, Türkistan Türk düşüncesi ve Türk kültürünün mihenk taşlarından biri olmalıdır. Bu düşünce zincirinin ilk halkası, yani Fârâbî, bizim için önemlidir zira Türkistanlı Müslüman bilge, İslâm dünyasında mantık disiplinindeki uzatılığından dolayı "el-Muallim el-Sânî" (ikinci üstâd) lâkabıyla bilinir olmanın yanında "siyaset Bilimi"nin kurucusu olarak da şöhret bulmaktadır. Devlet ve siyaset hakkındaki fikirler, ilk kez onun tarafından teorik olarak temellendirilmektedir.

Devlet felsefesinin kaynakları, Yunan felsefesi, İslâm dini ve Türk kültürüdür. 10.asırdan itibaren büyük küteller halinde İslâm dinini kabul eden Türk

toplulukları, İslâm öncesi devlet biçimini, İslâmın devlet ve siyaset anlayışı ile meczetmişler, konvensiyonel hukukun temel kavramları olan "yasama", "yürütme" ve "yargı"nın tek merkezde toplandığı, gücünü Tanrı'dan alan, ilâhî adalet anlayışının hakim olduğu devletler kurmuşlardır.

Konuyla direkt alakalı olmakla birlikte Türk Devlet anlayışına bir misal vermek gerekirse; milâdî sekizinci asırda, **Bilge Kağan (716-734)** zamanında **Orhun'da Budda ve Lao-tse** dinlerine ait bir mabed inşâ ettirmek düşüncesi hâsıl olmuş, fakat zekî vezir **Tonyukuk**, bu dinlerin insanları miskinlik ve yumuşaklığa iteceğini, bu sebeble Türlerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun düşmeyeceğini, çok kalabalık Çin nüfusu karşısında Türk milletinin varlığının bu dinler ile mümkün olamayacağını Türk Hakanına bildirmiş, ve düşünce-sinden onu vazgeçirmiştir³³. Budda ve Mani dinlerinin Türk ruh ve mizacına aykırılığı konusunda Tonyukuk'un fikirlerini tarih maalesef haklı çıkarmış ve Uygur Hakanı "**Böğü Kağan**" zamanında Çinden gelen rahipler aracılığı ile bu dinin kabulü sonucu teşkilatçılık ve devlet kuruculuk karakteri ile bilinen güçlü Uygur devleti, toprağa yerleşme ve diğer kültürlerle de açık olmanın da etkisiyle bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir³⁴.

Tonyukuk'un tesbitleri, sosyal psikoloji açısından kayda değerdir. 19.yüzyılda pozitif bir bilim olma yolundaki psikoloji bilimi istikrarlı adımlar atmaktadır. Wunt, ilk psikoloji laboratu-

varını kurar, psikolojik testler geliştirilir. Buna rağmen 20.yüzyılın başlarına kadar psikolojik bilimin rengi "bireysel" olarak belirlenmektedir. Gurupların ve toplumların araştırılması diğer sosyal bilimlerin sahası içerisinde mütalaa edilmektedir: Tarih, Ekonomi, Siyaset...Siyaset bilimi, Liderlik psikolojisini inceleyebilir ve siyasal atmosfer içinde uyulması gereken kurallar bütünü ile Hukuk bilimi ile kesişir. Fakat toplumun psikolojisi hangi bilim başlığı altında incelenecektir? Sosyal psikolojinin şahsiyetine kavuşması ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasındadır.

Fakat günümüzden asırlar öncesi, Selenga ırmağı kenarında, Ötüken ormanında yaşayan bir millet olma şuuru ile Çinden gelen kültür emperyalizmine karşı direniyorlar ve bu milletin liderleri, milletlerinin psikolojisini bir sosyal psikolog kadar iyi biliyorlardı. Şüphesiz ki bu liderler, savaşlarda bir çok yaralıları göstermişlerdir ve bu tarih için önemlidir. Daha önemlisi milletin karakteristiğini çok yakından tanımaktaydı. Tonyukuk, aynı zamanda **Tarkandır**. Tarkan'ın **Kurultaydaki yeri Kağan ve Kağan sülalesinden olan Şadapıt beyler'den sonra**, bu günkü bakan anlamındaki **buyruk beylerinden öncedir**. Tarkan, Hacıb'i de atlayarak bizzat hükümdara çıkabilen kişidir. Moğollar zamanında **Suyurgal** adı verilen bir imtiyazla dokuz nesil boyunca geçerli bir imtiyazla donatılmışlardır³⁵.

Yazımız Dergimizin gelecek sayısında devam edecektir.

32 Mübahat Küyel, Kut, Fârâbî ve İbn Sinâ'daki AL-AKL AL-FAAL İçin Bir Temel Oluşturabilir mi? (İbn Sinâ'ya Armağan, T.T.K, Ankara, 1984) s.541.

33 Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi, (İst, Tarihsiz) s.134.

34 Mahmut Arslan, Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî yapı, (İstanbul, 1983) s.76.

35 İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, (İst, 1984) s.230.

Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu'nun Ardından

Serap İlaslan

Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu Sanatçıları Topluluğu

■ Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın davetlisi olarak ülkemize gelen Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu iki güzel oyunla Azerbaycan Tiyatrosu'ndan örnekler verdi. Genç ve yetenekli oyuncularını ile ve İlyas Efendioğlu'nun iki piyesi ile oldukça başarılı oldular.

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da Kızldereli, Asya'da mazlum Türk halklarıyız. Tabiatı ve bizi yok eden ABD ve SSCB emperyalizmine karşı "Semey-Neveda" anti-nükleer hareketimizi destekleyin

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın davetlisi olarak ülkemize gelen Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu iki güzel oyunla Azerbaycan tiyatrosundan örnekler verdi. Genç ve yetenekli oyuncularıyla ve İlyas Efendioğlu'nun iki piyesiyle oldukça başarılı olulur.

Burada oyunların yönetmeni Merahim Ferzalebeyov ve Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu Genel Müdürü Adalet Meksetoğlu Veliyef ile yaptığımız küçük bir sohbeti sunuyoruz:

- -Adalet Bey, kendinizi tanıtır mısınız?
- -Ben Adalet Meksetoğlu Veliyef. Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu Genel Müdüriyim.
- -Azerbaycan tiyatro tarihi hakkında bilgi verebilir misiniz?

□ -Bizim çalıştığımız bu tiyatronun 117 yıllık bir tarihi vardır. Bizim tiyatrunun esası 1873 yılında koyulmuştur. Daha önce 1840-50'li yıllar arasında Şark'ın en büyük filozoflarından biri olan Mirza Fethali Ahundzade tarafından ilk defa yazılı şekilde tiyatro için eser yazılmıştı. Ve Ahundzadenin 1873'de Mirza İlacı Gara Akademiyası'nda, yani bizim çalıştığımız bu tiyatrodaki bir teması hazırlanmıştır. Mirza Fethali Ahundzaden'i yazdığı dramadan evvel tabii ki halk oyunlarımız yani şimdi bizim drama gibi tasavvur ettiğimiz oyunlar, Nevruz bayramındaki Karagöz oyunları vs. oyunlar olmuştur. Mirza Fethali Ahundzade'den sonra Azerbaycan medeniyetinde yeni bir ekol ortaya çıktı. Abdürrahim İbrahim Hakverdi, Necf Veziroğlu Neriman Nerimanoğlu,

Cehl Mehmet Gülzade, Cafer Cabbarlı, Hüseyin Cavit, gibi. Hüseyin Cavit İstanbul'da tahsil almış, Azerbaycan'da Türk tiyatrosunun yayılmasında çok büyük rolü olmuş bir şahsiyettir. 37.yılda temaşada hürriyet fikrinden dolayı mimlenip, Stalin'in kurbanlarından biri olmuştur.

Burada izleyeceğimiz İlyas Efendi'ye kadar Azerbaycan'da büyük bir tiyatro okulu kuruldu. İlyas Efendioğlu, Bahtiyar Vahapzade, Neriman Esenzade, vs. Bu bakımdan halk artık 150 yıldır yazılan tiyatroya merak duymaktadır. Bizde bugün geçmiş ve gelecek, halka sahneden öğretilir. Geleceğine, geçmişine bağlı milli eserlerimiz çoktur.

Sosyal bakımdan bizim gençlere aşlamak istediğimiz geçmiş ve bugüne bakmaktadır. Geçmişin, bugün ve geleceğin köprüsünü bizim tiyatro yaratır. Bu bakımdan bizim tiyatro milli tiyatrodur. Halk tarafından sevilir, değer verilir.

■ -Tiyatronuz ve oyunları hakkında neler söyleyebilirsiniz?

□ -Bizim, Azerbaycan Devlet A-

■ Sosyal bakımdan bizim gençlere aşlamak istediğimiz geçmiş ve bugüne bakmaktadır. Geçmişin ve bugün ve geleceği köprüsünü bizim tiyatro yaratır. Bu bakımdan bizim tiyatro milli tiyatrodur. Halk tarafından sevilir.

Adalet Meksetoğlu

kademik Dram Tiyatrosu ana tiyatro en öncül tiyatrodur. Bizde sizden farklı olarak Devlet Tiyatroları vardır, özel tiyatrolar yoktur. Bizde her bölüme, her zümreye göre dramatik tiyatro, komedi tiyatro, çocuk tiyatrosu, gençler için tiyatro, kukla tiyatrosu, opera tiyatrosu var yani çeşitli kuşaklara göre tiyatro var. Ama bunların öncüsü, ilerde gideni bizim tiyatrodur.

Temaşalara gelmeden önce, bizim İstanbul'a Türkiye'ye gelişimiz hakkında bilgi vereyim. 1989 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı başkanı Sayın Prof.Dr.Turan YAZGAN tarafından mektup aldık. Davet edildik. İlyas Efendiyef'in eserlerini okumuş çok hoşuna gitmiş. Mektubu aldıktan sonra öyle oldu ki. Kasım ayında 150 kişilik heyetle Turan Yazgan Bey Bakü'ye geldiler. Ben onların hepsine tiyatroyu gezdirdim. "Sevgililerin Cehennemde Vüsali" oyununu seyrettiler, çok müteessir oldular, çok beğenilir. Yine 1989 Aralık ayında ben yirmi gün burada oldum. Sizin tiyatro alemiyle, değerli ilim adamlarınızla tanıştım. Tiyatro yazarla-

rınızdan Turan OFLAZOĞLU ile yazarlardan Sevinç ÇOKUM, Tercüman Gazetesi'nden Taha AKYOL'la görüş-tüm. Meseleler kesinleşti, geliş tarihi kesinleşti. Ve gördüğünüz gibi biz de geldik.

Eserlerin mevzuu da, "Sevgililerin Cehennemde Vüsali," Azerbaycan halkının gelmiş geçmiş tarihinden, 37.yılda Azerbaycan halkının Türk elifbası ile Türk dil azadlığı aydınlarının, düşünce adamlarının yirmi binden fazla düşünce adamının hapse girmesinden bahseden güzel bir eserdir. "Bizim Gerip Taleymiz" temaşası, bu da yine İlyas Efendinindi. Bu oyunda muasır gençlerin manevi problemlerinden bahsediliyor. Yani burda halktan ayrı düşmüş, topraktan ayrı düşmüş gençlik ile yaşlı nesil, kökleri bu toprağın üstünde olan yaşlı nesil arasındaki ayrılıkları ortaya koyuyor. Ben aynı şeyleri Türkiye'de de gördüm. İlyas Efendi 70 yaşında ihtiyar bir hocadır. Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu'nda on yedi sahne eseri oynamıştır. Bir çok romanın, hikayelerin tiyatro oyunlarının yazarıdır. Dünyanın pek çok ülkesinde şöhret bulmuştur.

■ -19 Ocak olayları hakkında neler söyleyebilirsiniz.?

□ -Bilirsiniz, Aristo'nun Poetika'sından ve onun sımsızlık teorisinden konuşmak benim için daha hoş olur. Neyleyelim ki...Bugünkü temaşada 19 Ocak olayları hakkında da üze-

rinden 53 yıl geçmesine rağmen aynı şeyleri göreceksiniz. Artık bu oyundan sonra ben birşeyler söylemeye gerek duymuyorum.

- -Karabağ hakkında neler söylemek istersiniz?
- -Karabağ adlı bir problem Azerbaycan için yoktur. Çünkü bu problemin özü uydurulmuş, esası, kökü olmayan yalancı Ermeni Milliyetçileri tarafından düşünülmüş, denizden denize hülyasıyla yaşayan bir grup boşboğazın emelidir. Karabağ Azerbaycan'ın olup, Karabağ Azerbaycan'ındır. Ve Azerbaycan'ın olarak kalacaktır. Ne Ermenilerin ne de başka halkların ne manevi ne de siyasi gücü bizi yumuşatamaz. Bizim düşüncemiz budur.
- -Azerbaycan Halkının Türkiye'den bekledikleri nelerdir?
- Azerbaycan halkının Türkiye'den manevi yardım beklemektedir. Güçlü bir Türk devletinin bayrağının dalgalanması biz Azeri Türklerini de çok sevindirir. Son vakitler umumiyetle Sovyetlerle Türkiye arasında dolayısıyla Azerbaycan'la Türkiye arasında, manevi alakaların, siyasi ilişkilerin gelişmesi bizi ancak sevindirir ve daha

■ "Sevgililerin Cehennemde Vüs'ali, Azerbaycan halkının gelmiş geçmiş tarihinde 37. yılda Azerbaycan halkının Türk aydınlarının hapse girmesinden bahseden güzel bir eserdir"

Adalet Meksetoğlu

çok bağlar.

- -Azerbaycan'da Türkiye'deki sanatçılar tanınıyor mu?
- -Bilirsiniz, ister Türk edebiyatına, ister Türk medeniyetine, ister Türk sinemasına sanat dediğimiz o büyük şeye fazla ilgi var. Biz aynı dilden, aynı kandan, aynı dinden olan birbirinden ayrılmış biri yek diğerini reddetmiş, bu ayrılıktan dolayı ayrı ayrı kuruluşlarda yaşayan Türk boylarıyız. Bu demek değildir ki biz birbirimizden ayrı düşmeliyiz. Bizim bu karşımızdaki setleri yıkmak için, bana öyle geliyor ki, Gorboçov'un dediği demokrasi, preostraika, yaniden yapılanmadan ağırbaşlı ve tam istifade etmek lazımdır. Halkların birbirlerine yakınlaşması bana öyle gelir ki birinci derecede ticari yakınlaşmadan önce, medeni alakaların güçlendirilmesi ile başlamalı.
- -Buradayken ne gibi duygular içinde bulunuyorsunuz?
- -Benim ikinci gelişim. Birinci gelişimde şaşılacak derecede heyecanlandım. Uçakta insanları görmek, Türkiye'yi görmek havasıyla nefes almak...Ben bir süredir, Nisan'ın 18'inden beri

buradayım. 50-60 gündür Türkiye'yi dolaşıyorum. Caddeleri, sokakları, camileri falan. Ben size şunu söyleyebilirim. Hanımım, çocuklarım yanımda olsa ben kendimi evimde hissederim, o derece! Bu vesileyle belirtmek istiyorum ki Türk Dünyası Araştırma Vakfı'nın şahsen Prof.Dr. Turan YAZGAN ve etrafında olan yardımcılarının Başta, Devlet Tiyatroları, Genel Müdürü Bozkurt KURUÇ, Devlet Tiyatrosu sanat teknik müdürü Nurettin ÖZKANUN ve Saadet Pınar YILDIRIM'ın bana ve rehberlik ettiğim ekibe gösterdikleri bu derece yakınlığa ben söz bulamıyorum. Ve bütün Türk kardeşlerimden öyle muhabbet ve alaka var ki hiçbir zaman, vatanından uzak olduğumu hissetmedim. "Vatan vatanlığında kalır. Vatanını unutan insan olmaz. Olsa da o şahısta vicdan olmaz." Bu Azerbaycan'ın büyük şairlerinden biri olan Abbas Sehed Bey'in sözüdür.

- -Bütün Türk gençliği ve Türk âlemi hakkında ne düşünüyorsunuz?
- -Ben geleceğin namına sağlam gençlik. Kendi öz toprağı üzerinde sağlam adımlarla duran ve sağlam adımlarla yürüyen bir gençlik düşünüyorum.
- -Biz sizinle beraber olmaktan çok mutlu olduk. İnşallah tekrar görüşebiliriz. Verdiğiniz bilgiler için teşekkür ederiz.
- -Sağ olun.
- -Sayın Merahim Ferzalibe-

yov, bize oyunlar hakkında bilgi verebilirmisiniz?

- -Türkiye'ye getirdiğimiz iki temaşa, bunlar bizim için çok görkemli dramaturgumuz İlyas Efendiyef'in iki oyunudur. Ben onun beş eserini sahnede yönettim. Şimdi halk ağzında beşinci eserini meşk ediyorum. O eser de buradan döndükten sonra tekmil verilecek, gösterilecek.

Burada gösterilen iki eserden birincisi muasır hayattan diğeri bizim yakın geçmişimizden 37.yıldan Stalin idaresinden bahsediyor.

Muasır eserimizde bütün hayatın, meselelerin içinde muhabbeti, sevgiyi göstermek istedik. "Bizim Geribe Taleymiz"de biz iki neferin muhabbetini ki nice hayatta olan, birbirine kavuşamayan kimselerden bahsettik. Bu iki kişinin çocukları var. Lakin bunlar hayattan istediklerini bulamıyorlar. Cemiyette de hayatta da esas odur ki insanlar birbirini bulamıyorlar. Cemiyette de hayatta da esas odur ki insanlar birbirini duysunlar, sevsinler. Biz her şeyde bağışlı oluruz. Mesela size sert

■ "Aristo'nun Poetika"sından ve onun sınırsızlık teorisinden konuşmak benim için daha hoş olurdu. Bugün temaşada 10 Ocak olaylarının üzerinden 53 yıl geçmesine rağmen aynı şeyleri göreceksiniz.

Adalet Meksetoğlu

bakabilirim beni bağışlarsınız, işte başarılı olmam beni bağışlarsınız, işten kovulsam başka bir işe girebilirim bağışlanmış olurum bunun gibi. Lakin yalnız muhabbette bağışlama olmaz, sevgi bağışlanmaz. Bu çok zor. İnsan hayatına, insan talihine paha olur. Biz burda **Bizim Geribe Taleymiz**'de Nermin Hanım Kamran Bey'i beğenmedi ki onu kente çalışmaya gönderdiler. Başka uzak şehire, bu onunla gitmedi. O merkezde kalmasını istedi. Sonra o gitti bu da bedbaht oldu.

Biz bu eserle demek istedik ki insanlar gerçek muhabbetin kadrini bilsinler ki muhabbet yüksek bir şeydir. Hayatta insanın yolu sabırdır.

İkinci oyunumuz "Sevgililerin Cehennemde Vüsali," Stalin idaresinden bahseder. Bilirsiniz bu tarih bizim için çok azaplı bir vakit, çok kanlı geçmiştir. Bu oyunun hem rejisörü hem de dekorcusuyum. Dekorlar da benimdir. Dekorlarda göstermek istedim ki 37.yılda Azerbaycan kan içindeydi. Stalin'in gülüşüyle herşey hallolurdu. Burada İlyas Efendiyev'de

37.yılda iki civan sevgilinin birbirine kavuşamadığını gösterir. Yine hayatta güzel olan, yahşı olan, insanların birbirlerine kavuşması, hayatın devam etmesidir. Ama iki civanı birbirinden ayırırlar. Onlar birbirine kavuşamaz. Biliyorsunuz ki ikisi de helak olur. Bunların hepsi korkudan ileri gelir. Korku öyle bir şeydir ki insanı küçültür. Korkudan insan küçülür. İnsan benliği ve inanç yitirilir. Her şeyin evveli her şeyin güzeli hayatı duymak, sevmeyi becermektedir. Seven insan için her şey yahşıdır. Korku da sevme yoktur. 37.yılda Stalin dönemin de pek çok korkusuz adamlarımız tutuklandı..Niha yet eserin sonunda da biz gösterdik ki hayat devam ediyor. Her şey yahşı oluyor...

- -Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kültür alış verişi hakkında neler söyleyebilirsiniz?

- -Türkiye'den Azerbaycan tiyatrosuna çok geniş alakalar var. 37.yıldan beri öyle eylediler ki bizim adımızı Azerbaycanlı kıldılar. Biz Türküz. Biz artık Türk yazıcılarının eserlerini fazlaca okuyoruz. Kültür alakalarımız çok. Bir de bana öyle geliyor ki, Dede Korkut, Köroğlu gibi pek çok umumi teller bizi bağılıyor. 70 yıldan sonra bizim Türkiye ile köprümüz başlıyor. İnşallah bu devam edecek. Fuzuli'nin (İkinci oyunun baş rol oyuncusu) bebeleri de gelecek temaşa edecekler Bütün dileğimiz bu. Teşekkür ederim.

İlyas Efendiyev'in “Bizim Garibe Taleymiz” ve “Sevgililerin Cehennemde Vüs’ali” Oyunu Üzerine

*İstanbul Üniversitesi
H.Emel AŞA*

Piyesde “Cehennem” olarak adlandırılan Stalin devri (1937)nin Azerbaycan Türkleri için getirdiği çileler ve işkenceler anlatılırken ister istemez aklımıza yirminci yüzyılda bütün Türklük âleminin çektiği çileler de gelmekteydi. Yillardır İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ni dillerinde sakız etmiş olan medenî milletlerin her nedense Türk milletinin haklarını görmemezlikten gelişlerini hatırlamaktan kendimizi alamıyorduk.

Azerbaycan Kültür ve Sanat Etkinlikleri içinde yer alan "Bizim Garibe Taleymiz" ve "Sevgililerin Cehennemde Vüsali" oyunlarının tiyatro afişi

Her iki oyunun rejisörü **Merahim Ferzalibeyov**'du. O ayrıca "Sevgililerin Cehennemde Vüs'ali" adlı piyesin sahne dekorlarında tasarımcısıydı. "Bizim Geribe Taleyimiz" dalı oyunun sahne dekaratörü ise **Elçin Aslanov**'du. Bu oyunun müziğini ise kıymetli sanatçılardan **Emin Sabitoğlu** yaparken, "Sevgililerin Cehennemde Vüs'ali"nin müziğini **Cevanşir Guliyev** bestelemişti. Her iki oyunun sanat danışmanlığını **Hasan Turabov** yapmaktaydı.

Yazarın her iki oyununda en çok dikkati çeken yönlerden birisi sağlam bir dil şuurunun ortaya konulmasıydı. Sovyetler Birliği'nde son zamanlarda özellikle Türk Cumhuriyetlerinde millî uyanışın birer ürünü olarak ortaya çıkan bu oyunlarda bizlere iletilen mesajlar çok önemliydi.

Kamran ile **Nermin** adlı iki sevgilinin yirmi yıl önceki aşkları etrafında gelişen olaylara dayanan **Bizim Geribe Taleyimiz** adlı oyunda, en kötü ve rüşvetçi bir tip olan **Feriş**'in oğluna hapishanede söylediği "Benimle Türkçe konuş!" cümlesi, **İlyas Efendiyev**'deki dil şuurunun küçük fakat dikkate değer bir örneği oldu.

Bu oyundaki ana tem, **Nermin Hanım**'ın büyük şehirde kalmak hevesi yüzünden sevdiği gençle küçük şehri gitmeyişiinden duyduğu pişmanlıktır. Bu pişmanlığın ortaya çıkmasını kuvvetlendiren yan unsurlar ise cemiyette ortaya çıkan iki yüzlülük, rüşvetçilik, adam kayırma, sahtekârlık gibi toplumu ahlâki bakımdan bozan meselelerdir. Aslında yazar **Nermin Hanım**'ın pişmanlığı ile bu sahtekârları tenkid ateşine tutmuş, son pişmanlığın hiç bir fayda getiremeyeceğine işaret ederek, cemiyete uyarıda bulunmuştur.

Oyunda özellikle gençlerin aileleri ile aralarında meydana gelen manevi ilişkilerin kopuklukları yüzünden barlarda, uyuşturucu madde ve kötü huylara sahip olacakları üzerinde durularak, Türkiye'de de güncel olan ortak bir meseleye de dikkat çekilmek

istenilmiştir.

Bizim Geribe Taleyimiz piyesinde rolleri olan oyuncular: **Kamran-Elabbas Galirov**, **Nermin-Amelya Penahova**, **Samir-Fuzuli Hüseyinov**, **Nergis-Melihat Abbasova**, **Cemil-Refail Dadaşov**, **Zerhanım-Şukufe Yusufova**, **Melk-Firengiz Mütelliboğlu**, **Cevanşir-Sabir Memmedov**, **Daduv-Yaşar Nuriyev**, **Musa-Elesker Mememdoğlu**, **Rehmenzade-Refik Ezimov**, **Muradov-Mahir Mirzeliyev**, **Atakan-Bürçeli Eskerov**, **Feriş-Seyavuş Aslan**, **Cümi-Elvida Caferov**, **Barmen-Salih Babaev**, **SonoberBesti Caferova**"dır.

İnsanların gönüllerindeki sevgi ile yücelebileceklerini konu edinen ve millî şuurun idrâkini gösteren "Sevgililerin Cehennemde Vüs'ali" adlı oyun ise **Stalin**'in kanlı gülüşü altında gelişir.

Piyeste "Cehennem" olarak adlandırılan **Stalin** devri (1937)nin Azerbaycan Türkleri için getirdiği çileler ve işkenceler anlatılırken ister istemez aklımıza yirminci yüzyılda bütün Türklük âleminin çektiği çileler de gelmekteydi. Yıllardır İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi'ni dillerinde sakız etmiş olan medenî milletlerin her nedense Türk milletinin haklarını görmezlikten gelişlerini hatırlamaktan kendimizi alamıyorduk.

İşte önceki oyunda olduğu gibi bu oyunda da **Stalin** devrinin cemiyet hayatında meydana getirdiği çöküş, yalan, iftira, herkesin birbirinden şüphelenmesi ve işkenceler oyunun karakteristik vasıfları olmuştu. Bu oyunda dikkatimizi çeken bir başka şey de Azerbaycan'ın yakın tarihinden bahsedilmesiydi. Özellikle 1920'li yıllardan itibaren Azerbaycan'ın istiklâl için çalışan önderlerin adlarının oyunda geçmesi ve millî isimlere çok önem verilmesi üzerinde durulması gereken noktalardandı.

Oyunda Türk dünyasının çeşitli coğrafi adlar altında bölünmesi ve dillerinin sun'î sıfatlara bürünmesi şiddetle tenkid edil-

mekteydi.

Özellikle oyunun "Azerbaycan Türk Dram Tiyatrosu, **Hüseyin Cavid**'in **Şeyh San'an** adlı dramı" şeklindeki yerine "Azerbaycan Devlet Tiyatrosu ve **Şefik Şefizade**'nin iki perdelik komedisi" afişinin dekorda yer alması ve birbiri ile yer değiştirmesi çok güzel bir tenkitti. Bizler, Türklüğe çok görülen "Türk" isminin yok edilmeye çalışılmasını bu afiş değiştirme işi sırasında beynimize iyice naksettik.

Bu oyunlarda özellikle millî şuurun güçlendirilmeye çalışıldığını, dil, şuurunun ortaya çıkarıldığını ve yetmiş yıldır süren eziyetlerin boyutlarının genişliğini, her rejimde var olan rüşveti ve ahlaksızlığı bir kere **İlyas Efendiyev**'den seyrettik.

Sevgililerin Cehennemde Vüs'ali adlı ibretli oyunun kıymetli sanatçıları "**Ayaz Turan-Fuzuli Hüseyinov**, **Selim Babayef-Kemal Küdaverdiyev**, **Medine Hanım-Şukufe Yusufova**, **Hummar-Melihat Abbasova**, **Mais-Ramiz Melikov**, **Cabbar-Seyavuş Aslan**, **Mircafer Bağirov-Elabbas Gadirov**, **Afşar Hüseyin-Bürçeli Eskerov**, **Terekeme Hacıgulu-Fikret Veliyev**, **Mehmed Cuvanlı-Ramiz Novruzov**, **Milisu-Sabir Memmedov**, **Ethem Necefov-Sadık İbrahimov**, **Anaşkin-ilham Eskerov**"du.

Bizlere her iki piyesi de mükemmel bir şekilde sunan Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu sanatçıları gönüllerimizdeki kardeş sevgililerini yerinden oynattı ve bizleri "keşke bu oyunları her zaman seyrebilseydik; o coşkulu sanatçıları herkes Türkiye'deki sanatçılar kadar iyi tanıyabilseydi"düşüncesine yöneltti.

Dostluk ve kardeşlik sevgilerini yaşadığımız sekiz gün sonunda yüreğimizde ayrılık ve hasret odunu yakarak giden Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu'na sonsuz teşekkürler ediyor ve diyoruz ki: Kapımız sizlere hep açık, gönlümüz hep sizlerden yana...

*Gözlerimden kararım
Kesilip döne döne,
Susmayın yok susmayın
Sabrım tükendi, mene
Bir şad haber gerekdir*

*Gözüm yollarda kalıp,
Yolları sesleyirem,
Bir şad haber alınca,
Böyüderem bin arzu
Bin ümid besleyirem..
Şad haber gözleyirem..!*

(İbrahim Kebirli)

- Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın davetlisi olarak 5 Mayıs- 13 Mayıs 1990 tarihleri arasında İstanbul ve Ankara'da konakladılar.

izlere sekiz gün boyunca A-Türkçesinin şirin âhengini an tiyatro topluluğu 1873 yılında kurulmuş eski bir sanat yurdu. Burada oynanan ilk oyun Mirza Fethali Ahunzade'nin "Gara" adlı komedidir. Bu oyun beş defa isim değiştirmiş tiyatronun ilk adı "Azerbaycan Tiyatrosu"dur. Daha sonra Azerbaycan Millî Tiyatrosu (1913-1920), Tenkid Tebliğ Tiyatrosu (1920-1929), Azerbaycan Devlet Türk Tiyatrosu (1929-1932) ve 1932'den sonra ise Meşhedî Ezezbeyov adına Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu olarak adlandırılmıştır. Tiyatroya 1959 yılında ise "Akademik" fahri adı verilmiş ve günümüzde de bu adla anılır olmuştur.

Bu tiyatronun en dikkat çekici taraflarından birisi yerli oyunlara ağırlık vermesidir. Tiyatro yüzonyedi yıllık faaliyeti boyunca yüzde yetmiş Türk oyunu, yüzde otuz yabancı oyun sergilemiştir.

Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu'nun genel müdürü Edalet Veliyev Mekset oğlu'dur. Sayın Edalet Veliyev Mekset oğlu'nun idaresindeki tiyatro kadrosunda 65 aktör ve artist bulunmaktadır. Hepsi de Güzeller San'atlar Enstitüsü'nü bitiren ve bir kaç yıl süren meşakkatli stajyerlikten sonra asıl kadroya alınan bu oyuncular gerçek birer

sanatkârdır. Bu hünerlerini Türkiye'de bizlere de sundukları ve birbirimize olan hasretlerimizin bir parça olsun giderilmesine vesile oldukları için kendilerine sonsuz teşekkürler borçluyuz. Bu kıymetli tiyatronun estetik rehberi ve direktörü SSCB milletvekili, halk artisti Hasan Turabov'dur.

İşte 117 yıl gibi sağlam bir tarihe sahip olan bu yaşlı tiyatronun genç sanatçıları Azerbaycan'ın en sevilen tiyatro yazarlarından olan, şu an 76 yaşındaki İlyas Efendiyev'in son yıllarda kaleme aldığı iki oyununu önce Bakü'de, daha sonra ilk defa olmak üzere İstanbul ve Ankara'da bizlere sergilediler.

- İlyas Efendiyev
Mehmed oğlu'nu Tanıtmak...

1940 yılından beri SSCB Yazarlar Birliği'nin üyesi, Azerbaycan SSC emektar ince sanat hâdimi (1960), Azerbaycan devlet mükâfatı liyakat nişanı sahibi (1972) ve Azerbaycan halk yazarı (1979).

Bu satırlar onun hayatının atama taşlarıdır. 14.Kasım.1914 de Azerbaycan'ın Fuzuli (eskiden Garyagin) şehrinde doğmuş ve burada ikinci dereceli mektebi bitirerek orta mekteplerde dil ve edebiyat bilgilerini elde etme imkânını bulmuştur (1930-1933).

Bir sene kadar Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü'ne devam etmiş, daha sonra ise bu okulu bırakarak Fuzuli şehrine dönmüştür. 1934-1938 yılları arasında doğduğu şehirde orta mektepte coğrafya öğretmenliği yaparken, aynı zamanda da Pedagoji Enstitüsü'nün derslerine dışarıdan devam etmiştir.

İlyas Efendiyev 1938-1961 yılları arasında ise çeşitli sahalarda çalışırken, edebî sahadaki faaliyetini aksatmadan günümüze kadar devam ettirmiştir. 1938-1940 yılları arasında YENİ YOL ve KOMMUNİST adlı gazetelerde yazar; 1941-1944'de EDEBİYAT GAZETESİ yazı kurulunun tenkid şubesinde müdür, 1944-1945'de Bakü Sinema Stüdyosunda senaryo şubesinde başkan; 1945-1946'de EZERNEŞR yayı-

nevi edebiyat şubesinde müdür, 1946-1947'de ise İNGİLAP VE MEDENİYET dergisi yazı kurulu nesir şubesindeki müdürlük görevlerini sürdürmüştür.

İlyas Efendiyev'in bütün gayretini yazmaya harcadığı 1946-1952 yıllarından sonra o, Azerbaycan Yazarlar Birliği'nde nesir üzere maslahatçı (1952-1958), mesul kâtip (1958-1961) vazifelerinde de bulunmuştur.

Pek çok dergi ve gazetelerde makaleleri yayınlanmış olan İlyas Efendiyev çok çeşitli nişan ve maddiyalar ile taltif edilmiştir. Bunların içinde en sonuncusu ve mânâlısı olanı ise Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın 14.Kasım.1989'da Bakü'de şahsına vakfın plaketini büyük bir merasimle vermesi olmuştur.

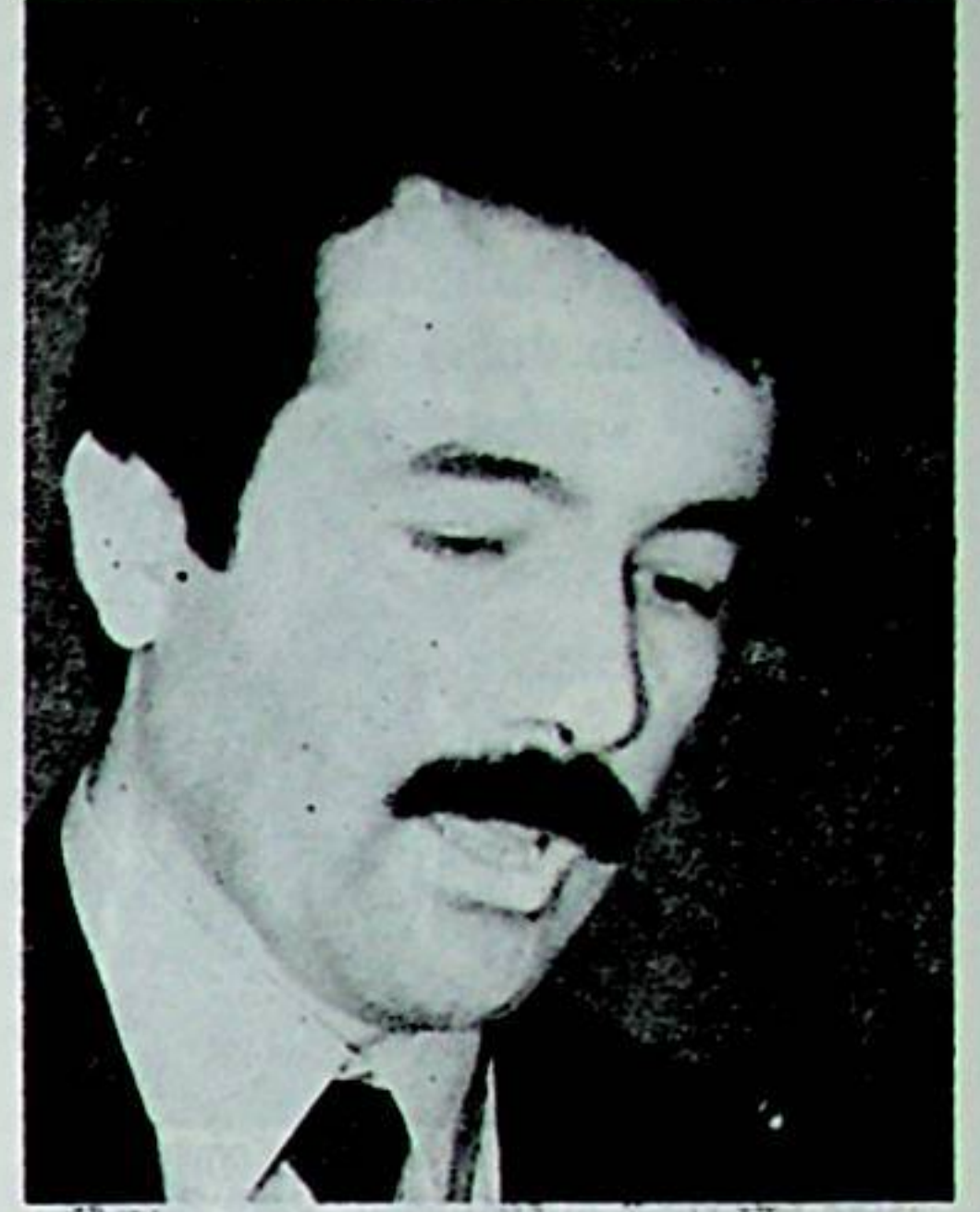
Şimdiye kadar Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatrosu'nda on yedi eseri sahneye konulan İlyas Efendiyev Azerbaycan tiyatrosunda yeni bir tiyatro üslûbunu ortaya çıkarmış ve bu yeni üslûp "İlyas Efendiyev Tiyatrosu" adını taşır olmuştur. Yazarın piyesleri üzerinde akademik sahada da araştırmalar yapılmıştır; bu konuyu inceleyen iki yüksek lisans tezi İlham Rehimli ve Meryem Elizade tarafından hazırlanmıştır.

Kıymetli yazarımız İlyas Efendiyev'in piyesleri şunlardır: İntizar (İkinci Dünya Savaşı yıllarında arkadaşı Mehdi Hüseyin ile), Işıklı Yollar (1946), Bahar Suları (1948), Atayevler Ailesinde (1954), Sen Hemişe Menimlesen (1964), Unuda bilmirem (1966), Mehvolmuş Gündelikler (1968), Menim Günahım (1969), Mahnı Dağlarda Galdı (1971), Geribe Oğlan (1974), Bağlardan Gelen Ses (1976), Hurşid Banu Natevan (1978), Billur Sarayda (1988), Bizim Geribe Taleyimiz (1988), Sevgililerin Cehennemde Vüs'ali (1989).

Yazarın 1988 ve 1989 yıllarında kaleme aldığı son iki piyesi, "Bizim Geribe Taleyimiz" ve "Sevgililerin Cehennemde Vüs'ali" adlı oyunları ne mutlu ki Türkiye'de de değerli sanatçılarca oynandı...

OLAYLAR... HABERLER... BİLGİLER...

Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği Başkanı ve Dergimiz Genel Koordinatörü Doç. Dr. Ahat ANDİCAN

Hızlı Derviş İlyasoğlu

TÜRK DÜNYASINDAKİ GELİŞMELER KUZAY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİNDEKİ TOPLANTILARDA GÜNDEME GETİRİLDİ

Geçtiğimiz Şubat ayında "Kuzey Kıbrıs'taki Milli Kuruluşlar"ın oluşturduğu bir komite tarafından bir dizi toplantı düzenlendi.

Lefkoşe, Girne, Gazi Magosa ve Güzel yurt bölgelerinde düzenlenen bu toplantılara konuşmacı olarak Dergimiz Genel Koordinatörü Dr. A. Ahat ANDİCAN, Türkiye Gazetesi yazarı Ergun GÖZE, Başbakanlık Müşaviri Cumali ÜNALDI, Doç. Dr. Yavuz AKPINAR ve Doç. Dr. Cihat ÖZÜNDER davet edildi.

Bu toplantılarda konuşmacılar Dünyada ki yeni gelişmeler ve bunların Türk dünyasına etkileri konularını gündeme getirdiler. Bu arada Kıbrıs Bayrak Televizyonu Dr. Ahat ANDİCAN Cumali ÜNALDI ve Dr. Yavuz AKPINAR'ın katıldığı bir açık oturum düzenledi. Heyet üyeleri Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sn. Rauf DENKTAŞ tarafından da kabul edildiler.

TÜRKİSTANDA KOMÜNİST PARTİ DIŞINDA İLK SİYASİ PARTİ KURULDU

Türkistan Cumhuriyetlerinden Özbekistan'da Komünist parti dışında ilk

kez bağımsız siyasi bir parti kuruldu. Geçen yıl teşkil edilen Birlik Halk Hareketinden ayrılan bir grup bu yılın ilk aylarında "ERK" hareketini başlatmışlardı.

19.4.1990 tarihinde bu hareketin delegelerinin katıldığı kongrede kuruluşun ismi "ERK Demokratik Partisi" olarak değiştirilmiştir. Partinin başkanlığına şair ve yazar "Muhammed Salih" getirilmiştir. Partinin amacının Özbekistanın bağımsız bir yapıya kavuşturulması olduğu belirtilmiştir.

Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi gelecek sayımızda verilecektir.

DÜNYA TÜRKLERİ İÇİN DAYANIŞMA GRUBU OLUŞTURULDU

Türk dünyasında ortaya çıkan gelişmeleri dış dünyaya ve Türk kamuoyuna gerçek yönleriyle yansıtılabilmek için "Dünya Türkleriyle Dayanışma Grubu" oluşturuldu. Grup "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı başkanı Prof. Dr. Turan YAZGAN, 2000 Vakfı başkanı Dr. Reha Oğuz TÜRKKAN, İşadamı Yakan CUMALIOĞLU, Yazar Altınur KILIÇ, Şuayip BOZFAKIOĞLU, Tarihçi ve yazar Altan DELİORMAN, İşadamı Sami YAVRUCUK, Orkun dergisi editörü Muzaffer ERİŞ ve Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği başkanı Doç. Dr. A. Ahat ANDİCAN'dan oluşuyor.

İlk faaliyet olarak Şubat Ayı içersin-

DESTEKLEYİN

Biz "Nevada" da
Kızldereli,
Asya'da mazlum
Türk halklarıyız.
Tabiatı ve bizi
yok eden
ABD ve SSCB
emperyalizmine
karşı
"Semey-Neveda"
anti-nükleer
hareketimizi
destekleyin

Dünya Türkleri İçin Dayanışma Komitesi ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof. Dr. Turan YAZGAN

de Atatürk Kültür Merkezin de yerli ve yabancı basın mensupları için "Azerbaycan Konusundaki Gerçekler" adı altında bir basın toplantısı düzenlendi.

Azerbaycan Halk Hareketi Liderlerinden Abbas Abdullah ve yazar Refik Zeka Handa'nın konuşmacı olarak katıldığı toplantıda Azerbaycan olaylarının gerçekleri dile getirildi.

TÜRKİSTAN CUMHURİYETLERİNDEN KAZAKİSTANDA SÜRDÜRÜLEN NÜKLEER DENEMELER TÜRK KAMUOYUNA ANLATILDI

Almaata Üniversitesi Tıp Fak. Öğretim üyesi Prof.Dr.Saim BALMUKAN, Onkoloji Enstitüsü başkanı Prof.Dr. Akzat ALİMKULU ve Dr.Zamira AYITKUL 1952 yılından bu yana Türkistan Cumhuriyetlerinden Kazakistanda sürdürülen nükleer denemeleri ve sonuçlarını Türk kamuoyuna anlattılar.

5 Mayıs 1990 günü Hilton Oteline yapılan basın toplantısını kalabalık bir dinleyici kitlesi izledi. Toplantı "Dünya Türkleri için dayanışma Grubu", Doğu Türkistan Göçmenler Derneği,

Kazak Türkleri Vakfı, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği gibi kuruluşların katılımıyla düzenlendi.

SOVLET TÜRKLERİNİN LİDERLERİ TOPLANTI

WASHINGTON-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne dahil altı Türk Cumhuriyeti'nin liderleri, dün Kazakistan'ın başkenti Alma Ata'da düzenlenen zirve toplantısında bir araya geldi. Toplantıya, Azerbaycan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kazakistan Cumhuriyetlerinin halk tarafından seçilmiş liderleri ile Kazan Türkleri'nin temsilcileri katılıyor.

Toplantının amacının Moskova'ya karşı izlenecek ortak politikaları belirlemek, Türk Cumhuriyetlerinin aralarındaki anlaşmazlıklara çözüm bulmak ve Sovyet Gizli Polis Örgütü KGB'nin kışkırtıcı eylemlerine karşı Türk halklarını bilinçlendirmek olarak belirlendi.

Özbekistan'ın iki gün önce seçilen yeni Başbakanı Mir Seyit Şükrullah, Alma Ata'ya hareketinden önce Taşkent'te yaptığı açıklamada, Orta Asya'daki bütün Türk Cumhuriyetleri liderlerini aynı çatı altında toplayan görüşmelerin tarihte ilk kez gerçekleştiğini hatırlattı. Şükrullah bu açıdan olayın Türklük alemi için "dönüm noktası" oluşturacağını belirtti.

Türk liderlerinin Alma Ata Zirve Toplantısı'nın en önemli gündem maddesi, Mesket ve Özbek Türkleri, ayrıca Kırgız ve Özbek Türkleri arasında geçmişte meydana gelen tatsız çatışmaların tekrarını önlemek. Moskova'nın, "Güney Cumhuriyetleri arasında sürekli sürtüşme yaratma" politikası konusunda halkları bilinçlendirmek. Aradaki çe-

Konuyla ilgili geniş bilgi dergimizin bu sayısında Saim Balmukan ile yapılan röportajda verilmiştir.

şitli anlaşmazlıkları gidermek.

Liderler, iki gün sürmesi beklenen Türklük dünyasının tarihi zirve toplantısında, aralarında birlik-beraberlikçi, kültürel ve sosyal ilişkileri güçlendirme yollarını, ayrıca Moskova yönetimine karşı ekonomik bağımsızlığın uygulanması yöntemlerini arıyorlar.

Litvanya ve son olarak Rusya Cumhuriyeti'nin ekonomik özerklik ilanından sonra, Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri de aynı yönde adımlar atmaya kararlı görünüyor.

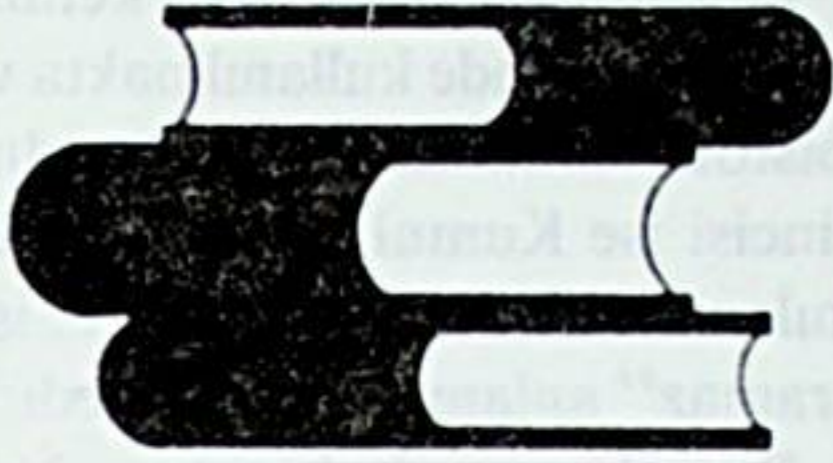
Bu yoldaki ilk girişimi dört gün önce egemenliğini ilân eden Özbekistan Cumhuriyeti gerçekleştirdi. Bundan yaklaşık bir hafta önce Sovyetler Birliği Başbakanı Nikolai Ryzkov, Tayland'a 1 milyon ton Pamuk ihraç edileceğini belirtince, Özbekistan'ın yeni lideri Mir Seyit Şükrullah, Moskova'daki merkezi hükümeti protesto etti ve kararın kendilerine danışılmadan alındığını bildirdi.

Ardından, Nisan ayındaki seçimler sonucu oluşan Özbekistan Milli Meclisi, ertesi gün yaptığı ilk oturumda, sunulan ülkenin egemenlik kararını onayladı.

Özbekistan'ın egemenliğini ilan etmesinden sonra Amerikan yönetimi Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerindeki gelişmeleri daha dikkatle izlemeye başladı. Bu çerçevede Amerikan Merkezi Haberalma Örgütü CIA ve ordunun dil okullarında Azeri dilinin yanısıra Özbek dili bölümleri kurularak derslere başlandı.

TÜRK DÜNYASINDA KİTAPLAR

Hazırlayanlar

Hülya Kasapoğlu

UYGUR ŞİVELERİ SÖZLÜĞÜ

Gulam Gafuri

1986

Milletler Neşriyatı

Urumçi

Gulam Gafurî, Uygur Şiviliri
Sözlüğü, 13 + 296 sayfa.

Eser, sözlük hakkında bilgi veren çeşitli kısımlardan sonra 4.000 kadar kelimeyi içine alan bir ağızlar sözlüğüdür ve Yeni Uygurca'da bu konudaki ilk çalışmadır.

Yazar, çalışmasının ilk kısmında, sözlüğün diziliş düzenini verir. Burada, sözlüğe dört bine yakın kelime ve kelime grubu dahil edildiği ve bunların mânâsının, şimdiki edebî dildeki kelimeler ile açıklandığı belirtilir. Ayrıca, kelimelerin açıklamaları için atasözü, deyim, beyit, türkü ve bulmacalardan misaller getirdiği ifade edilir. Yazar, şive bölgesi belli olan kelimelerin yanına o şive adını,

kısaltmasının verildiğini, belirsiz olan veya birkaç bölgede aynı şekilde kullanılan kelimeler için ise şive adının gösterilmediğini açıklar. Kelimeler için verilen misallerin önüne "m:" işaretinin; mecazî anlamda kullanılan kelimelerin önüne de "köçme:" işaretinin getirildiğini belirtir. Son olarak da, sözlüğe alınan kelimelerin, şimdiki Uygur sözlüğünün harf düzenine göre verildiği açıklanır.

İkinci kısımda, Arap harfleriyle kaleme alınan sözlüğün harf düzeni gösterilir.

Üçüncü kısımda, sözlüğe alınan kelimelerin kullanıldığı şive adlarının kısaltmaları yer alır.

Dördüncü kısımda, yazar, "Uygur Şiveleri Hakkında" başlığı altında, şivelerin, edebî dilin kaynağı olduğunu dile getirir. Bunların, uzak bir tarihte birbirlerine tesir edip aralarındaki farklılıkları azalttıklarını, benzerlikleri ise çoğalttıklarını ve bunun sonunda bir yakınlaşmanın doğduğunu belirtir. Yazara göre, bu yakınlaşma neticesinde edebî dil, sözkonusu şivelere birini esas alarak şekillenir ve esas alınan bu şiveye dilbiliminde "merkezî şive" adı verilir. Şimdiki zaman Uygur edebî dili, Kaşgâr Aksu, Kumul, Turfan, İli ve Urumçi şivelerini ihtiva eden merkezî şiveyi esas alarak şekillenir.

Yazar, Uygur edebî dilinin ortaya çıkışına böylece temas ettikten sonra esas Uygur şiveleri olan Lopnur, Hoten ve Merkezî şivenin ses ve gramer bakımından bazı karakteristik özelliklerine dokunur. Meselâ; Lopnur şivesi, kelimenin I. ve II. hecelerindeki "a ve e" seslerinin yumuşamaması, kelimelerin ilk hecesindeki "o ve ö" seslerinin, sonraki hecelerdeki vokallere olan yuvarlaklaştırma tesirinin ve konsonantların müsbet asimilasyonlarının güçlü olması gibi özelliklerle; Hoten şivesi ise vokal ve konsonantların sıkça değişmesi ve fiil köklerinin sonuna -gak/kak/gek/kek, -ğuluk/kuluk/gülük/külük, -liğ/lik gibi eklerin gelmesiyle sıfat-fiiller

yapılması ve bu sıfat-fiillerin, cümlede haber (fiil) rolünde kullanılması gibi özelliklerle edebî dil-den ayrılır. Merkezî şivedeki farklılıklar, Lopnur ve Hoten şivesindeki kadar çok değildir.

Daha sonra, kelime bakımından şiveler arasındaki farklılıklar gösterilir. Eserde, her şivede ayrı ayrı kullanılan kelimelere fazlasıyla örnek verilmiştir; fakat, biz bunlardan sadece birkaçını göstereceğiz. Meselâ; alun-alvun (serap), arvak (sihir), sirtik (haber) v.b. kelimeler sadece Kumul'da; ükerke (acayip güzel), çoğdun (te-tik) kelimeleri Kumul'un dağ köylerinde; surmul (işin yolu), sarsımak (horlamak, hapsirmek) gibi kelimeler Turfan'da; ine (anne), culak (hile), kelimeleri Lopnur'da; koramsak (eski şeyler), kentival (aksakal) v.b. kelimeler Kaşgâr'da; bosut (evlenen kişilere verilen hediye), ukak tartmak (gam yemek) kelimeleri Gulca'da; azma (şelâle), otiçi (tabip) gibi kelimeler de sadece Hoten'de kullanılmaktadır.

Gulam Gafurî, Uygur şivelerinde yer alan bazı kelimelerin, eski Uygurca'dan gelen kelimeler olduğunu belirterek daha sonra bunların Arap ve Fars dillerinden çok sayıda kelimeler alınması sonucu bir tarafa bırakıldığını ifade eder ve bu kelimeleri şivelere göre sınıflandırır. Eski Uygurca olup şivelerde kullanılan bu kelimelerin bir kısmını gösterelim: Kumul'da asiğ (fayda), elkün (halayık), külük (yük taşıyan hayvan); Hoten'de altin (talih, şans), ahmak (yukarı yükselmek), umay (eş, yoldaş); Lopnur'da yannu (yan-kı), otaçi (tabip) gibi.

Son kısımda ise şivelere has kelimelerin fonetik ve semantik husûsiyetlerine bakılarak maddeler halinde açıklamalar yapılmıştır. İlk maddede, mânâsı edebî dildeki ile aynı olan; fakat, ses yapısı farklı kelimeler; ikinci maddede, ses yapısı edebî dille aynı olan; fakat, mânâsı farklı olan kelimeler; üçüncü maddede, mânâsı edebî dille aynı olan; fakat, ses

yapısında çok fazla kaide ve fonetik husûsiyetler bulunan kelimeler; dördüncü maddede, kökü aynı olup ekleri farklı olan; fakat, edebî dildeki ile ortak mânâyı taşıyan kelimeler; son maddede ise bildirdiği mânânın genişliği veya darlığı sebebiyle farklılaşan kelimeler örneklerle gösterilir.

Bu kısımda, son olarak eserin hangi maksatla kaleme alındığı açıklanır. Yazar, şive kelimelerinin tetkik edilerek edebî dil seviyesine yükseltilmesi ve umûmî hale getirilmesi gerektiğini vurgular. Ona göre, böyle yapıldığı takdirde, edebî dil ile şiveler arasındaki fark yavaş yavaş azalacak, edebî dil zenginleşecek ve ifade gücü daha da yükselecektir.

Şimdi, eserin en mühim yönünü oluşturan sözlük bölümüne geçelim. Yazar, sözlüğün diziliş düzenini verirken bu konuda bizi yeteri kadar aydınlatmıştır. Yine de ele alacağımız örneklerle sözlük bölümünü tanıtmaya çalışacağız.

Kelimelerin yanında, mensup oldukları şive adlarının kısaltması yer almaktadır. Mânâları, yazarın da söylediği gibi bugünkü edebî dille açıklanmıştır.

arvun Ku. avun, köp, mol.

Bu açıklama, arvun kelimesinin Kumul şivesinde kullanılmakta olduğunu ve edebî dilde "çok" anlamını ifade ettiğini göstermektedir.

Bunun yanında, hangi şivede kullanıldığı bilinmeyen veya birkaç şive bölgesinde aynı şekilde kullanılan kelimeler için şive adı belirtilmemiştir:

araşta kalmak arida kalmak, ikkilenmek.

Görüldüğü gibi bu kelime, bir şivede değil, birkaç şive bölgesinde kullanılmakta ve edebî dilde "arada kalmak" anlamına gelmektedir.

Bazı kelimeler için misaller verilmiş ve bu yazarın önce de belirttiği gibi m: (meselâ) kısaltması ile gösterilmiştir:

ariste Ku. boş, hali. m: iştin ariste bolsam çokum barimen.

Kumul şivesinde kullanılan bu kelime, edebî dilde "boş" mânâsına gelmektedir. Meselâ: "İşten boş kalırsam mutlaka geleceğim.

Kelimelerin açıklanmasında atasözü, beyit, türkü ve deyimlerden de misaller getirilmiştir. Bu misallerden de bir kaçını izah etmeğe çalışalım:

töpe Ğ. bök, tutmak. m: kol sunsa yen içide, baş yerilsa töpe içide (makal).

Gulca şivesinde kullanılan töpe kelimesi, edebî dilde "kürklü şapka" mânâsında mevcuttur. Verilen misalin Türkiye Türkçesindeki mânâsı şudur: "Kol kırıl-sa yen içinde, baş yarıl-sa bök içinde."

kökinek Ku. cağalvay tipidiki bir hil kuş, beyitte mundak kelgen:

Tam beşida ikki pahtek,
Otturisida kökinek.

Kumul şivesinde kullanılan bu kelime, edebî dilde "karçığa (atmaca)" anlamındadır. Beyitte şu şekilde geçer:

Dam başında iki kumru,
Ortasında atmaca.

tal boyluk Ku. zilva boyluk, nazinin, koşakta mundak kelgen:

Ay yüzlüğüm, tal boyluğum,
Yirakka ketsen ne kılay.
Sana ügengen könülni,
Emdi kimge har kılay.

Bu kelime, Kumul şivesine hastır ve edebî dilde "güzel boylu, nazenin" anlamında mevcuttur. Türküde şöyle geçer:

Ay yüzlüm, fidan boylum,
İrağa gitsen ne yaparım.
Sana alışan gönül,
Şimdi kime har kılayım.

Edebî dildeki gerçe mânâsı ile birlikte mecazî mânânın verildiği kelimeler de yer alır.

puçulmak köymek, şurlanmak. Köçme: dert tartmak, yenilmek, elem çekmek.

Bu fiil edebî dilde "yanmak" anlamındadır; fakat, mecazen de "dert çekmek" mânâsında kullanılmaktadır.

Sadece mecazî anlamı olan kelimeler de vardır:

baş bekişmek A. köçme: gey-

vet kilişmak.

Aksu şivesinde yer alan bu fiil, mecazen "gıybet etmek" anlamındadır.

Yazılışları aynı olan; fakat, farklı şivelerde, farklı anlamda kullanılan kelimelere de rastlanmaktadır. Bunlar, kendi aralarında numaralandırılmışlardır:

paspas 1 L. pistan, pispis, pispildak.

paspas 2 Ku. naçar, yaramsız.

Görüldüğü gibi ilk kelime Lopnur şivesinde kullanılmakta ve "piston" anlamını taşımaktadır. İkincisi ise Kumul şivesinde kullanılan bir kelimedir ve "kötü, işe yaramaz" anlamına gelmektedir.

Bu çalışmasıyla bizi hem Uygur ağzları, hem de bu ağzılarda kullanılmakta olan kelimeler konusunda aydınlatan sayın Gulam Gafurî'ye teşekkür eder, ileride bu çalışmayı, sözlüğe alınmamış kelimelerle daha da genişletmesini temenni ederiz.

